

ISSN 2077-5105

(print)

ISSN 2079-1771

(on-line)

Український соціологічний журнал № 1–2
Украинский социологический журнал
Ukrainian Sociological Journal **2018**

Наукове та інформаційне видання

Заснований 2008 року

Випуск 19–20

Український соціологічний журнал

Наукове, інформаційне видання
Заснований 2008 року

Випуск 19–20 (№ 1–2 /2018)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 13 від 17 грудня 2018 року)

Засновники журналу:

Соціологічна асоціація України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Головний редактор – Бакіров В. С. – д-р соціол. наук, професор, академік НАН України, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Заступник головного редактора – Сокурняська Л. Г. – д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Відповідальний секретар – Остроухова А. С. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

Редакційна колегія:

Белова Л. О. – д-р соціол. наук, професор, директр Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України;

Гаспаріні А. – д-р соціол. наук, професор, Інститут міжнародної соціології м. Гориція, Триєстський університет, Італія;

Герпфер К. – д-р політ. наук, професор, Королівський коледж (Університет Абердіна), Великобританія;

Головаха Є. І. – д-р філос. наук, Інститут соціології НАН України;

Корпорович Л. – д-р соціол. наук, професор, Ягеллонський університет, Польща;

Кущенко О. Д. – д-р соціол. наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Мурадян О. С. – канд. соціол. наук, доцент кафедри політичної соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Партицькі С. – професор соціології, Люблінський католицький університет імені Іоанна Павла II;

Сичова В. В. – д-р наук з державного управління, професор, кафедра соціології та соціальної роботи, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Туманов С. В. – д-р філос. наук, професор, Московський державний університет імені М.В. Ломоносова, Росія;

Філліпс С. – д-р філос. наук, професор антропології, Університет Індіани, США;

Хижняк Л. М. – д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Черниш Н. Й. – д-р соціол. наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Редакційна рада випуску:

О. Балакірева (Київ), Н. Варга (Ужгород), В. Ворона (Київ), М. Гоманюк (Херсон), А. Горбачик (Київ), Е. Гугнін (Запоріжжя), О. Дейнеко (Харків), Л. Дудко (Черкаси), В. Євтух (Київ), О. Кириленко (Рівне), Н. Коваліско (Львів), І. Кононов (Старобільськ), В. Кривошеїн (Дніпро), Р. Куртсеїтов (Сімферополь), О. Лісеєнко (Одеса), Л. Ляпіна (Миколаїв), О. Максимович (Івано-Франківськ), К. Михайлова (Харків), В. Паніотто (Київ), В. Пержун (Чернівці), С. Романенко (Одеса), І. Руценко (Харків), С. Сальнікова (Луцьк), С. Хобта (Старобільськ), О. Ходус (Дніпро), Н. Цимбалюк (Київ), А. Шатохін (Умань), С. Щудло (Дрогобич).

Зв'язок з редакцією:

УКРАЇНА, 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6; телефон (+38-057) 707-53-89,
(+38-057) 707-54-90; факс (+38-057) 714-14-08; e-mail: socioedition@karazin.ua;
сторінка журналу на сайті Соціологічної асоціації України: <http://www.sau.kiev.ua/magazine.html>; <https://periodicals.karazin.ua/usocjour>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №15098-3670P від 05.03.2009

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє
рецензування

© Соціологічна асоціація України, оформлення, 2018

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2018

© Дончик І. М., дизайн, макет, 2018

Ukrainian Sociological Journal

Scientific and informational journal

Founded 2008.

Issue 19–20 (№ 1–2 /2018)

Published by the decision of the Academic council
of V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol № 13 dated 17 December 2018)

The founders of the journal:

Sociological Association of Ukraine

V. N. Karazin Kharkiv National University

Chief Editor – Bakirov V. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, (V. N. Karazin Kharkiv National University).

Assistant Editor – Sokurianska L. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University).

Technical Secretary – Ostroukhova A. – V. N. Karazin Kharkiv National University

Editorial Board:

Bielova L. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (Kharkiv Regional Institute of Public Administration of the National Academy of Public Administration attached to the Office of the President of Ukraine);

Chernysh N. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (Ivan Franko National University of Lviv);

Haerpfer C. – Professor Emeritus, University of Aberdeen, UK; Professor of Sociology, United Arab Emirates University; Director, Institute for Comparative Survey Research «Eurasia Barometer»; President, World Values Survey Association; Research Professor of Politics and International Relations, University of Vienna, Austria

Golovakha Y. – Doctor of Sciences in Philosophy, Full Professor (Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine.);

Khyzhniak L. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University);

Korporowicz L. – PhD, Professor of Sociology, Institute of Intercultural Studies (Jagiellonian University in Krakow, Poland);

Kutsenko O. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv);

Muradyan O. – Candidate of Science in Sociology (PhD), Senior Lecture (V. N. Karazin Kharkiv National University);

Phillips S. – PhD, Professor of Anthropology (Russian and East European Institute, Indiana University, USA)

Slavomir P. – Full Professor of Sociology (The John Paul II Catholic University of Lublin)

Sychova V. – Doctor of Public Administration, Full Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Editorial Board of issue:

O. Balakireva (Kyiv), M. Homanyuk (Kherson), A. Horbachyk (Kyiv), E. Gugnin (Zaporizhzhia), A. Deineko (Kharkiv), L. Dudko (Cherkasy), V. Evtukh (Kyiv), S. Khobta (Starobilsk), O. Khodus (Dnipro), I. Kononov (Starobilsk), N. Kovalisko (Lviv), V. Kryvoshein (Dnipro), R. Kurtseitov (Simferopol), O. Kyrylenko (Rivne), L. Liapina (Mykolaiv), H. Liseyenko (Odesa), O. Maksymovych (Ivano-Frankivsk), K. Mykhailova (Kharkiv), V. Paniotto (Kyiv), V. Perzhun (Chernivtsi), S. Romanenko (Odesa), I. Rushchenko (Kharkiv), N. Tsimbaliuk (Kyiv), S. Salnikova (Lutsk), A. Shatokhin (Uman), S. Shchudlo (Drohobych), N. Varga (Uzhhorod), V. Vorona (Kyiv).

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;

e-mail: socioedition@karazin.ua

<https://periodicals.karazin.ua/usocjour/index>

<http://sau.in.ua/magazine/ukrayinskyj-socziologichnyj-zhurnal/>

The Peer-reviewed Journal.

Registration license KB № 15098-3670P issued 05.03.2009.

© Sociological Association of Ukraine, design, 2018

© V. N. Karazin Kharkiv National University, design, 2018

© V. N. Karazin Kharkiv National University, design, 2018

© Donchik I., design, layout, 2018

ЗМІСТ

Олександр Поступний (Харків) Олена Олександрівна Якуба і Тетана Іванівна Заславська: два погляди на сутність соціології.....	7
Радзiк Ришард (Варшава, Польща) Культурні контексти відходу від правди: приклади польські і не тільки.....	19
Катерина Батаєва (Харків), Анна Атременко (Харків) Методичні аспекти вимірювання мілітарної ідентичності.....	32
Людмила Сокурянська (Харків), Олександра Дейнеко (Харків) Освітні ризики як фактор актуалізації ризиків професійної сомореалізації українського студентства.....	43
Тетяна Головченко (Харків), Віра Кутирьова (Харків) Нелінійні професійні траєкторії студентства: конструювання, практики, наслідки.....	49
Віктор Кузьмін (Запоріжжя) «Ситуація ножиць» як інституційна пастка реалізації кар'єрних стратегій в Україні: чинники появи та шляхи подолання.....	58
Тетяна Дубликаш (Харків) Середньовічні корені Європейського Союзу.....	64
Анастасія Воронкова (Харків), Єлена Ковальська (Київ), Ольга Проценко (Харків), Марина Шевчук (Дніпро) Дозвілліві практики як прояв професійно-класової ідентичності українців.....	73
Марія Приступа (Харків) Мотивація до роботи: емпірична типологія та перспективи диференціації	84
Оксана Нехаєнко (Харків) Політична коректність як суспільний феномен: ґенеза та соціологічна концептуалізація.....	94
Вимоги до публікацій.....	100

CONTENTS

Oleksandr Postupniy (<i>Kharkiv</i>) Yelena Yakuba and Tatyana Zaslavska: Two Opinion at the Main Point of Sociology.....	7
Ryszard Radzik (<i>Warszawa, Poland</i>) Cultural Contexts of Moving Away from the Truth: Polish Examples and not Only.....	19
Katherina Bataeva (<i>Kharkiv</i>), Artemenko Anna (<i>Kharkiv</i>) Methodical Aspects of Measuring Military Identity.....	32
Liudmyla Sokurianska (<i>Kharkiv</i>), Oleksandra Deineko (<i>Kharkiv</i>) Educational Risks as an Actualization Factor of the Ukrainian Studentship's Professional Self-Realization Risks.....	43
Tetyana Holovchenko (<i>Kharkiv</i>) Vera Kutyreva (<i>Kharkiv</i>) Nonlinear Professional Trajectories of Students: Constructing, Practices, Consequences.....	49
Viktor Kuzmin (<i>Zaporizhzhya</i>) “Situation of Scissors” as an Institutional Trap of Career Strategies Implementation in Ukraine: Factors of Appearance and Ways of Solving.....	58
Tetiana Dublikash (<i>Kharkiv</i>) Medieval Roots of the European Union.....	64
Anastasia Voronkova (<i>Kharkiv</i>), Yeliena Kovalskaya (<i>Kyiv</i>), Olha Protsenko (<i>Kharkiv</i>), Maryna Shevchuk (<i>Dnipro</i>) Leisure Practices as a Manifestation of Profession-Class Identity of Ukrainians.....	73
Mariia Prystupa (<i>Kharkiv</i>) Labour Motivation: Empirical Typology and Differentiation Perspectives.....	84
Oksana Nekhaienko (<i>Kharkiv</i>) Political Correctness as a Social Phenomenon: Genesis and Sociological Conceptualization.....	94
The Requirements to the Publication.....	100

СОДЕРЖАНИЕ

Александр Поступной (<i>Харьков</i>) Елена Александровна Якуба и Татьяна Ивановна Заславская: два взгляда на сущность социологии.....	7
Радзик Рышард (<i>Варшава, Польша</i>) Культурные контексты отхода от правды: примеры польские и не только.....	19
Екатерина Батаева (<i>Харьков</i>), Анна Атременко (<i>Харьков</i>) Методические аспекты измерения военной идентичности	32
Людмила Сокурская (<i>Харьков</i>), Александра Дейнеко (<i>Харьков</i>) Образовательные риски как фактор актуализации рисков профессиональной самореализации украинского студенчества.....	43
Татьяна Головченко (<i>Харьков</i>), Вера Кутырёва (<i>Харьков</i>) Нелинейные профессиональные траектории студенчества: конструирование, практики, последствия.....	49
Виктор Кузьмин (<i>Запорожье</i>) «Ситуация ножниц» как институциональная ловушка реализации карьерных стратегий в Украине: факторы возникновения и пути преодоления.....	58
Татьяна Дубликаш (<i>Харьков</i>) Средневековые корни Европейского Союза.....	64
Анастасия Воронкова (<i>Харьков</i>), Елена Ковальская (<i>Киев</i>), Ольга Проценко (<i>Харьков</i>), Марина Шевчук (<i>Днепр</i>) Досуговые практики как проявление профессионально-классовой идентичности украинцев.....	73
Мария Приступа (<i>Харьков</i>) Трудовая мотивация: эмпирическая типология и перспективы дифференциации.....	84
Оксана Нехаенко (<i>Харьков</i>) Политическая корректность как общественный феномен: генезис и социологическая концептуализация.....	94
Требования к публикациям.....	100

ЕЛЕНА АЛЕКСАНДРОВНА ЯКУБА И ТАТЬЯНА ИВАНОВНА ЗАСЛАВСКАЯ: ДВА ВЗГЛЯДА НА СУЩНОСТЬ СОЦИОЛОГИИ*

Поступной Александр

кандидат философских наук, доцент, независимый исследователь, Украина,
postupnoy.a@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3533-3369>

Postupniy Oleksandr

PhD, docent, independent researcher, Ukraine,
postupnoy.a@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3533-3369>

В статье рассматриваются проблемы развития постсоветской, в частности украинской, социологии. Отмечается, что украинская социология переживает кризис. Подчеркивается, что из всего накопленного ею научного багажа общество использует только малую его часть. По мнению автора, это следствие выбора методологических основ развития социологии, осуществленного в 80–90 годы. прошлого столетия. На постсоветском пространстве активно использовались два варианта социологической методологии исследования общества, которые условно можно назвать вариантом профессора Е. А. Якубы и вариантом академика Т. И. Заславской. Первый ориентировал на изучение социума как целостной системы, законов его функционирования и развития. Второй презентовал позицию западной социологии и делал акцент на изучении отдельных элементов, процессов, аспектов жизнедеятельности общества. Акцентируется на том, что для анализа общества как целостного организма этот вариант абсолютно не пригоден, о чем автор статьи писал еще в 1988 году. Ограниченность западной социологии, с точки зрения автора, обусловлена тем, что по идеологическим причинам ей пришлось уйти от целостного рассмотрения общества. В силу объективных причин развитие социологической науки на постсоветском пространстве происходит по варианту Т. И. Заславской. Это привело к тому, что отечественная социология так и не смогла стать наукой об обществе, востребованной самым обществом. Акцентируется внимание на том, что выходом украинской социологии из тупика может стать возвращение к якубинскому варианту пониманию социологии, основанному на идее о целостности общественной системы и призванной ее изучать социологии.

Ключевые слова: Е. А. Якуба, Т. И. Заславская, предмет социологии, общая социологическая теория, общество как система, эксплуатация, легитимация общественного строя, идеология, мир-система, кризис социологии.

У статті розглядаються проблеми розвитку пострадянської, зокрема української, соціології. Наголошується на тому, що сучасна вітчизняна соціологія перебуває у кризі. Підкреслюється, що з накопленого нею наукового доробку суспільство використовує тільки малу його частку. На думку автора, це є наслідком вибору методологічних засад розвитку соціології, що відбувся у 80–90-і роки минулого століття. Тоді на пострадянському просторі активно застосовувались два варіанти соціологічної методології дослідження суспільства, які умовно можна назвати варіантом професора О. О. Якуби та академіка Т. І. Заславської. Перший орієнтувався на вивчення соціуму як цілісної системи, законів його функціонування та розвитку. Другий, що репрезентував позицію західної соціології, акцентував увагу на вивченні окремих елементів, процесів, аспектів життєдіяльності суспільства. Наголошується на тому, що для аналізу суспільства як цілісного організму цей варіант абсолютно непридатний, про що автор статті писав ще в 1988 році. Обмеженість західної соціології, з погляду

автора, зумовлена тим, що з ідеологічних причин вона була вимушена відійти від цілісного вивчення суспільства. Внаслідок об'єктивних причин, розвиток соціологічної науки на пострадянських теренах відбувається за варіантом Т. І. Заславської. Це призвело до того, що вітчизняна соціологія так і не стала наукою про суспільство, затребуваною самим суспільством. Акцентується увага на тому, що вихід української соціології з цього глухого кута полягає у поверненні до якубинського варіанту розуміння соціології, що базується на ідеї про цілісність суспільної системи та покликаної її вивчати соціології.

Ключові слова: О. О. Якуба, Т. І. Заславська, предмет соціології, загальна соціологічна теорія, суспільство як система, експлуатація, легітимність суспільного ладу, ідеологія, світ-система, криза соціології.

The article is devoted to the problems of the post-Soviet, in particular Ukrainian, sociology development. It is emphasized that modern domestic sociology is in crisis. It is stressed that society uses only its small part of the scientific achievements accumulated. According to the author, this is a consequence of the choice of methodological foundations of sociology development, which took place in the 80-90-ies of the last century. Then, in the post-Soviet space, two variants of the sociological methodology of the study of society were actively used, which can be conventionally called the variants of Professor Yakuba and academician T. I. Zaslavska. The first focused on the study of society as an integral system, the rules of its functioning and development. The second, representing the position of Western sociology, emphasized the study of individual elements, processes, aspects of society's life. It is emphasized that for the analysis of society as a holistic organism, this variant is completely unsuitable, as the author wrote in 1988. The limitations of Western sociology, from the author's point of view, were caused by the ideological reasons which forced it to move away from holistic study of society. Due to objective reasons, the development of sociological science in the post-Soviet territories was based on the variant of T. I. Zaslavska. This led to the fact that domestic sociology did not become a science about society, demanded by society itself. The emphasis is placed on the fact that the coming out of Ukrainian sociology from this impasse consists in returning to the Yakuba version of an understanding of sociology, based on the idea of the integrity of the social system and sociology as the science to study it.

Keywords: E. A. Yakuba, T. I. Zaslavska, subject of sociology, common sociological theory, society as a system, exploitation, legitimization of societal order, ideology, world as a system, crisis of sociology.

Многие, знаящие Е. А. Якубу и Т. И. Заславскую, считали их коллегами, искренне уважавшими друг друга, хотя они по-разному понимали сущность социологии. И эвристический потенциал их подходов был неодинаков.

Заслуга Елены Александровны Якубы в развитии социологии и социологического образования в Украине бесспорна. И если почетные имена будут присваивать не только вузам, но и факультетам, то социологический факультет Харьковского национального университета, уверен, будет назван ее именем. По крайней мере, сегодня такое предложение было бы единодушно поддержано преподавателями и студентами факультета. И в этом нет ничего удивительного. Парадоксально другое: в подавляющем большинстве харьковские социологи не разделяют точку зрения Е. А. Якубы на сущность и предназначение социологии. Они сторонники позиции Татьяны Ивановны Заславской. Как,

впрочем, и абсолютное большинство социологов на постсоветском пространстве. А понимание сущности социологии Е. А. Якубой и Т. И. Заславской столь различно, что даже при декларируемой мультипарадигмальности социологии для концепции Е. А. Якубы места в ней не нашлось. Ее концепция осталась как эпизод в истории украинской социологии.

Свое видение социологии Е. А. Якуба изложила в одном из первых в Украине авторском учебном пособии «Социология», изданном в 1995 году, и это позволяет ограничиться выделением всего лишь нескольких ключевых положений ее концепции. В понимании Е. А. Якубы, «предметом социологии является общество как целостный организм, социальные механизмы его функционирования и развития» [2, с. 11]. В этом, казалось бы, нет ничего необычного: так воспринималась социология, начиная с Огюста Конта и Герберта Спенсера. Если бы не одно «но»:

в конце XX века западная социология от этого подхода практически отказалась. По идеологическим причинам. Понимаю, что данное утверждение вызовет неприятие и протест у многих социологов. И поскольку уже неоднократно приводил свои аргументы, в том числе и в упомянутой статье [1], сейчас ограничиваюсь констатацией.

В указанной статье обосновывается утверждение о том, что все общественные науки неотделимы от идеологии. Если они признаны в данном обществе и «содержатся» им, то наряду с собственно научной функцией они выполняют и функцию легитимации существующего строя. Они призваны убеждать, что существующий общественный строй если и не идеал справедливости, то хотя бы наилучший вариант из возможных. Поэтому в каждой из общественных наук, в отличие от естественных, неизбежно присутствует два компонента: научный, призванный искать истину, и идеологический, связанный с ценностями и призванный, с одной стороны, формировать у населения веру в справедливость «своего» общественного строя, а с другой – бороться с альтернативными теориями и взглядами, которые в том или ином виде присутствуют в обществе и выступают не только против положений официальных теорий, но и против существующего строя, подрывают его легитимность.

Борьба идеологий ведется не только внутри страны, но и между странами с разной господствующей идеологией. В таком случае идеологическая борьба ведется, прежде всего, в виде противоборства наук, изучающих одну и ту же сферу общества. Так, в противоборстве либерального и марксистского проектов, социологии противостояли исторический материализм и научный коммунизм, экономикс противостояла политическая экономия, культурологии – марксистско-ленинская этика и т.д. При этом предметом спора были не столько факты, сколько их интерпретации. Темы, которые были в учебниках социологии, присутствовали и в учебниках по научному коммунизму. А вот выводы были взаимоисключающими: если в одном случае «светлое будущее всего человечества» – это коммунизм, то в другом – либеральная демократия и рыночная экономика. И так в каждой группе противостоящих друг другу общественных дисциплин.

Социология как неотъемлемая часть либерального проекта изначально защищает капиталистический строй. Главной идеологической проблемой для социологии, как и для всего либерального обществоведения в борьбе с утопическим социализмом, а затем марксизмом была проблема эксплуатации,

стремление завуалировать и скрыть ее, представить капитализм лучшим из возможных вариантов общественного устройства.

Каждая из наук решала эту задачу по-своему. Скажем, экономикс, противостоящий политэкономии, убрал все упоминания о «теории прибавочной стоимости», раскрывающей механизм эксплуатации. А с 30-х годов прошлого столетия, когда стало ясно, что Советский Союз устоял и стал «объективной реальностью», западные экономисты начали усиленно искать замену понятию «капитализм» на «безобидный» термин. Опробовали несколько. «В итоге, – как писал в своей последней книге Дж. Гэлбрейт, – в научном мире прижилось выражение «рыночная система», так как оно не имело негативной истории – впрочем, у него вообще не было истории. Вряд ли можно было отыскать термин, более лишенный всякого смысла...» [3]. Но свою идеологическую миссию новый термин выполнил и продолжает выполнять до сих пор: с его помощью капитализм с неотделимой от него эксплуатацией выведен из поля зрения и как бы ушел в небытие. А вместе с ним и капиталисты, нацеленные на извлечение прибыли любой ценой, «уступившие» свое место энергичным предпринимателям и бизнесменам, якобы думающим прежде всего об интересах общества и потребителя.

Социологи пошли иным путем. Так и не сумев за все годы своего существования создать либеральную теорию капиталистического общества, которая, с одной стороны, раскрывала бы законы его функционирования и развития, а с другой – опровергла бы теорию прибавочной стоимости и наличие в основе данного строя эксплуатации, социологи сделали неутешительный для себя вывод. Если теория, то с признанием эксплуатации, а если без эксплуатации, то не теория. Многократные попытки социологов все же создать свой вариант теории общества неизбежно приводили к созданию очередной модели, о которой не скажешь лучше Остапа Бендера: «Прибор как настоящий, только не работает».

В развитых странах от социологов уже никто не ждет ответа о сущности общества, а тем более разработки стратегии его развития – это удел политиков, политологов, экономистов, экспертов. Функция социологов – обеспечение легитимации этого общества или предлагаемых радикальных преобразований. Посути это реклама, построенная, с одной стороны, на подчеркивании, выпячивании реальных преимуществ рекламируемого объекта и даже «дорисовывании» несуществующих, а с другой стороны – преуменьшении, замалчивании, а то и просто отри-

цании реально существующих недостатков. Как для профессиональных рекламистов доскональное знание рекламного продукта не обязательно, главное – зафиксировать идентифицирующие его параметры и «обыграть» их, так и социологам для выполнения своей миссии знание сущности общества необязательно.

Поэтому социологи, как и представители остальных либеральных наук, не только устранились от анализа сущности капитализма, но и исключили из своего лексикона само понятие «капитализм». Сегодня социологи могут изучать «всё и вся», кроме общества как системы, как целостного организма. Запрет не официальный, но соблюдаемый абсолютным большинством социологов. Исключения крайне редки. Из известных социологов только единицы, как Иммануил Валлерстайн, и сегодня говорят о современном обществе (как об отдельной стране, так и о мир-системе в целом) как о капитализме, основанном на эксплуатации. Для большинства же эта тема закрыта. Вначале это делалось простым уходом от рассмотрения этих вопросов, «по факту». Затем стали оправдываться ссылками на молодость самой социологии, «не доросшей» до решения таких задач, а затем и утверждением, что в силу особой сложности общества создать его системную теорию вообще невозможно. А к концу прошлого века на помощь западной социологии пришел постмодернизм, который в той или иной мере провозгласил упразднение науки, по крайней мере общественной. И теперь никаких проблем с общей социологической теорией, которая раскрывала бы сущность общества, законы его функционирования и развития.

Елена Александровна эту проблему не комментировала, но состояние самой социологии в начале 1990-х годов описывала с грустью: «Для социологии становятся характерными разорванность элементов, фрагментация, подвергается сомнению целостность социологического знания, оно рассматривается как набор множества специальных теорий и конкретных исследований» [2, с. 8]. Но сама она была оптимистом и вслед за Энтони Гидденсом верила, «...что социология придет к теоретическому синтезу и откажется от забвения общей теории. При этом будет переосмыслен главный объект социологического анализа – целостность общества» [2, с. 9]. Именно так она понимала социологию и такой хотела ее видеть и развивать. Системность общества и призванной его изучать социологии для Е. А. Якубы – основа ее подхода.

Ядром социологического знания Е. А. Якуба считала общую социологическую

теорию и неоднократно подчеркивала, «...что без общей социологической теории нет и не может быть целостной системы научного социологического знания» [2, с. 4]. При этом, выражая мнение своих единомышленников и опережая время, считала, что «социология как бы возвращается к своим истокам, к обобщениям общего социологического характера, к целостной системе знания. Все чаще звучит призыв «обратиться к общей теории». Социологи справедливо отмечают, что без общей теории нет и не может быть развитой целостной системы научного знания, ибо общая теория выполняет функции исходного и обобщающего знания...» [2, с. 8–9].

Ключом к пониманию целостности общества у Е. А. Якубы выступает анализ его социальной структуры, поскольку «социальная структура рассматривается не только как совокупность социальных общностей, но и как институциональные (организационные) и нормативные формы социального взаимодействия» [2, с. 4]. Именно с главы «Социальная структура и социальные процессы общества» она начинает описание общества в своем учебном пособии. Такое значение социальной структуры для анализа сущности общества вытекает из самой сути системного подхода: раскрытие сущности и механизма функционирования сложных систем всегда опирается на анализ трех базисных компонентов: элементов, структуры (способа соединения этих элементов в целостную систему) и их функций.

В понимании содержания социальной структуры Якуба Е. А. отходит от советского подхода, фактически сводившего социальную структуру к одной из подсистем – социально-классовой, и дополняет ее национально-этнической, социально-демографической, социально-профессиональной, поселенческой и другими. Казалось бы, типичный современный подход. Но есть одна особенность – признание базисной, системообразующей роли социально-классовой подструктуры общества. Конечно, официальная трактовка социальной структуры социалистического общества как союза рабочего класса, колхозного крестьянства и дружественной им интеллигенции имела мало общего как с реальностью, так и с марксизмом, но это тема отдельной статьи. Но сути это не меняет – ядром социальной структуры общества, основанного на частной собственности, выступает отношение основных классов данного способа производства. В сегодняшних же учебниках социологии классовая структура или вообще не рассматривается, или ее изложение сводится к перечислению полудюжины трактовок понятия «класс», после которого

у студентов остается ощущение надуманности самого этого понятия. Можно спорить и о понимании Е. А. Якубой социально-классовой структуры постсоветского общества, но не о роли этой структуры. Из всего перечня элементов социальной структуры общества в пособии подробно, в отдельном параграфе рассматриваются социально-классовые образования и поляризация общества в Украине и других странах СНГ [2, с. 33–38]. Не случайно и результаты анализа первых шагов трансформации украинского общества, выполненного под ее руководством группой харьковских социологов, были изложены в 1997 году в коллективной монографии «Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации». Важны даже не результаты исследования, а выбор направления поиска. Именно в классовой структуре Елена Александровна искала ключ к пониманию сущности украинского общества как социальной системы. Это была ее позиция, в основе которой лежала убежденность, «что социология является наукой об обществе как реальном целостном социальном организме, механизмах его развития» [2, с. 4].

Иная позиция была у Т. И. Заславской. В качестве не только крупного ученого, но и одного из лидеров общественного мнения Татьяна Ивановна Заславская заявила о себе в 1983 году докладом «О совершенствовании социалистических производственных отношений и задачах экономической социологии» на конференции в Новосибирске. Доклад вызвал большой интерес не только участников конференции, но и у КГБ, который изъял все, точнее, почти все отпечатанные экземпляры доклада и подготовительные материалы к нему. Ибо в основе доклада, по ее словам, лежала мысль о том, что «наша экономика фундаментально села на мель» [4] и нуждалась в кардинальных изменениях. А спустя несколько месяцев доклад был перепечатан на Западе под названием «Новосибирский манифест» и передавался западными радиостанциями на Советский Союз. Так имя Т. И. Заславской оказалось «на слуху» не только ее коллег, но и широких кругов общества. А пропагандистской стороне своей деятельности она придавала чрезвычайно большое значение, считая, что задача социологов не только в развитии самой науки, но и в формировании развитого социального самосознания у всех членов общества.

С началом «перестройки» Т. И. Заславская часто публиковалась, выступала в СМИ, а ее критичность в оценке действительности, напористость и убежденность в изложении своей позиции не могли не вызывать уваже-

ния. К ней прислушивались, на ее мнение ссылались, на нее равнялись многие обществоведы и особенно почувствовавшие ветер перемен социологи. Для них же это был переломный момент: в это время не только расширялось само социологическое сообщество и поле его научных поисков, но и выработывались концептуальные основы отечественной социологии. И слово Т. И. Заславской в этом процессе было весомым.

В 1986 году в журнале «Коммунист» была опубликована ее статья «Человеческий фактор развития экономики и социальная справедливость» [5]. Статья трактовалась партийными органами как важнейшая партийная директива, поскольку «человеческий фактор» был объявлен ключевым условием «совершенствования социализма»¹.

Статья была специфическая. И если выпячивание официозного понятия «человеческий фактор» Т. И. Заславской, возможно, было навязано, о чем говорит первый вариант этой статьи, опубликованной в Новосибирске («Творческая активность масс: социальные резервы роста»), то ее видение механизма повышения этой активности вызывало недоумение. Сама задача рассматривалась Татьяной Ивановной применительно ко всему обществу, без какой-либо привязки к конкретным социальным слоям и группам, различавшимся местом и ролью в обществе, своими интересами и устремлениями, отношением к той же перестройке. Да и «механизм торможения», объявленный руководством страны главной угрозой обществу, который и предстояло преодолеть за счет этой активности масс, вообще представлялся работающим «по безлюдной технологии»: в статье отсутствовал анализ сил, которые приводили этот механизм в действие. В более поздних своих работах Т. И. Заславская много говорит о многообразии интересов различных слоев и групп, об их разнообразии, различии и противоречии. Но в данной статье этого не было. Такое рассмотрение общества и механизмов его развития совершенно не совпадало с тем, чему в свое время учили меня: «Социальная структура общества и власти характеризуется изменениями, без уяснения которых нельзя сделать ни шагу в какой угодно области общественной деятельности. От уяснения

1 Несколько обществоведов Харьковского университета едва не лишились работы из-за того, что не успели прочесть эту статью до заседания бюро райкома КПСС, на котором рассматривался вопрос об участии обществоведов в идеологическом обеспечении перестройки. От увольнения их спасло лишь то, что выяснилось: к моменту заседания бюро райкома подписчики, а журнал выписывали все члены партии, этот номер журнала еще не получили.

этих изменений зависит вопрос о перспективах, понимая под этим... основные тенденции экономического и политического развития, – те тенденции, равнодействующая которых определяет ближайшее будущее страны, те тенденции, которые определяют задачи, направления и характер деятельности всякого сознательного общественного деятеля» [6, с. 186]. Статья же не только не содержала реальных предложений как рассказанную ею «сказку сделать былью», но не давала даже отправных точек для их разработки. О чем я и написал ей в своем отзыве, направленном в редакцию журнала. Полагаю, об этом ей сказали и другие.

Вскоре Т. И. Заславская стала утверждать, что социальную структуру советского общества «составляет множество групп, занимающих разное положение, имеющих разные (иногда – противоположные) интересы и цели, за которые они борются» [7]. Но важнее было другое: она выступила с критикой официальной трактовки социальной структуры советского общества, заявив о том, что: «... реальная структура нашего общества не соответствует этой заведомо упрощенной формуле – «два класса и один слой» [7]. До этого постулат о нерушимом союзе рабочего класса, колхозного крестьянства и интеллигенции трактовался как суть и символ веры советского строя. Поэтому его прямая публичная критика была воспринята многими так же, как слова ребенка в известной сказке Г.Х. Андерсона «Новое платье короля». Такая реакция во многом была обусловлена тем, что позицию Т. И. Заславской приняли на обеих сторонах «баррикад». С одной стороны, ее поддержала часть сторонников совершенствования социализма, считавших официальную доктрину социальной структуры не соответствующей марксизму. С другой стороны, активно поддерживали и те, кто увидел в этом утверждении идейное обоснование необходимости смены социального строя. И они оказались правы: чуть позже и сама Т. И. Заславская, официально причисляя себя к сторонникам социализма, сущность перестройки, как и М. С. Горбачев, трактовала как социальную революцию и разъясняла: «Революция – это радикальный способ изменения социально-экономической формации» [8].

Тогда же позиция Т. И. Заславской вызвала двойственное к себе отношение. Я разделял ее отношение к официальной трактовке социальной структуры советского общества и сам пытался писать об этом, но безуспешно: мое предложение статьи с обоснованием ошибочности такого подхода редакция журнала «Научный коммунизм» отклонила, сослав-

шись на то, что не может «...подчинять реальную жизнь законам формальной логики».

В то же время я не мог принять предлагаемый Татьяной Ивановной фактический отказ от системного анализа социальной структуры общества, а, следовательно, и самого общества. Она же призывала к изучению всех существующих в обществе социальных групп и слоев, которых «многие десятки, если не сотни» [7]. При этом даже не ставила вопрос о необходимости поиска алгоритма их взаимодействия, без чего, опираясь только на знание этих десятков, а тем более нескольких сотен социальных групп и слоев, мы никогда не сможем раскрыть ни сущность самого общества, ни законы его функционирования и развития. Ибо сущность любого системного явления задается не только, а порой и не столько набором элементов (в данном случае – слоев и групп), сколько структурой, то есть характером и способом их соединения в целостную систему. Тем более, что и знание об этих отдельных элементах неизбежно будет неполным, ущербным, поверхностным, поскольку их собственная сущность во многом детерминируется местом и функциями в системе.

Раскрытие сущности социальной структуры предполагает выявление логического ядра системы, ее основного системообразующего отношения, которое с наибольшей полнотой воплощает интегративное качество всей системы. К примеру, анализируя antagonистические общества, классики марксизма из всех социальных общностей особо выделяли классы, а порой и просто ограничивались ними. И не потому, что не видели или не понимали всей сложности и реального многообразия элементов социальной структуры (против такого допущения высказывалась и сама Т. И. Заславская), а в силу того, что указание на отношения всего лишь двух классов: рабов и рабовладельцев, феодалов и крепостных, буржуа и наемных рабочих достаточно не только для того, чтобы назвать формацию, которую они представляют, но и раскрыть ее сущность через характеристику их отношений. Ибо сущность общества в «свернутом виде» уже заложена в этом отношении, более того – она и есть этим отношением.

Понятно, что социальная структура советского общества отличалась от структур antagonистических формаций. И узловым становился вопрос: что является его ключевым социальным отношением, детерминирующим сущность общества как целостной системы? Подавляющее большинство обществоведов, новоявленных социологов в том числе, даже не задумывалось о наличии та-

кой проблемы. Хотя были и те, кто эту проблему все же видел. В первом номере журнала «Філософська думка» за 1988 год была опубликована статья В.П. Черноволенко «Про подолання спрощених уявлень про соціальну структуру радянського суспільства» [9]. Его позиция настолько перекликалась, а по сути сливалась с позицией Т. И. Заславской, что в своем отзыве на статью² я писал их имена через запятую. Важнейшим параметром социальной структуры В. П. Черноволенко считал ее «багатоманітність». А вот проблему определения ее сущности и логической модели он считал «надміру академічною», далекой от реальных запросов социальной практики. И призывал, как и Т.И. Заславская, «зосередити увагу на дослідженні реальної поведінки всіх верств і груп...» [9, с. 10]. Известное утверждение о том, что нет ничего практичнее хорошей теории он, к сожалению, проигнорировал.

В своем отзыве я отмечал, что результат такого подхода мог быть только одним – накоплением такими социологами массы отрывочных знаний, не связанных между собой и не имеющих для общества практической значимости. Стоящие на такой позиции социологи не способны анализировать общество как сложную социальную систему. Прошедшие три десятка лет это подтвердили. Современная социология способна фонтанировать все новыми и новыми подходами, парадигмами, дискурсами, категориями, практиками и т.п., остающимися, в значительной мере, всего лишь информационным шумом, поскольку за редкими исключениями обществом не востребованы.

О причинах, по которым Татьяна Ивановна Заславская фактически игнорировала общую теорию, дает представление обширное интервью, «Нам очень хотелось создать настоящую науку», данное ею в связи с юбилеем и опубликованное в журнале «Социологический журнал» [11, с. 201–223]. Она подробно раскрывает процесс своего становления как ученого. На первом, еще «экономическом» этапе своей научной деятельности, она была связана с изучением организации труда в колхозах. И поскольку при этом она опиралась на социологические методы сбора и обработки информации, то последующий ее переход к более широкому – на стыке экономики и социологии изучению общества был вполне логичным: «...к этому вплотную подвела сама логика развития исследований.

2 Отзыв был опубликован в журнале и озаглавлен редакцией «Концепція соціальної структури радянського суспільства: системність чи багатоманітність?» [10].

Прошло естественное смыкание двух ветвей, двух потоков» [11, с. 208]. А в результате они вместе с Р. В. Рывкиной стали основателями экономической социологии как одной из частных социологических теорий. Хотя сама Т. И. Заславская «частной» ее не называла: это по умолчанию предполагало бы наличие «общей», социологической теории, теории более высокого порядка. А для Т. И. Заславской социология – это набор множества специальных теорий (школ) и конкретных исследований. И дело было не в том, что проблемы общей теории не входили в круг ее научных интересов. Причина была глубже. «Социология, – отмечала она, – это наука об обществе, а общество – невероятно сложная вещь. Представить себе человека, решающего за письменным столом даже основные теоретические проблемы его устройства и функционирования, невозможно» [11, с. 2.16]. Утверждение удивительное! То, что «основные теоретические проблемы ...устройства и функционирования» и Вселенной, и микромира формулируются, в конечном счете, именно человеком «за письменным столом», а всевозможные приборы и оборудование дают ему лишь исходную и неполную информацию, причем на уровне явления, а не сущности, понимает любой образованный человек. А вот в отношении общества, по мнению Т. И. Заславской, это невозможно. И никаких аргументов. Есть только ее мнение. Точнее, позиция западной социологии, которую она полностью разделяла. И этому было несколько причин.

Во-первых, она сама подчеркивала: «...философия на протяжении всей жизни мне была далека – у меня более конкретный уровень мышления» [11, с. 202]. А общая теория как раз непосредственно связана с проблемами онтологического характера, она философская по своей сути. И то, что для доктора философских наук Е. А. Якубы было естественным, доктору экономических наук Т. И. Заславской оказалось чуждо. Это отмечали и искренне уважавшие ее коллеги: «По характеру своего восприятия окружающего мира, ... Заславская была прежде всего эмпириком, идущим от эмпирических фактов по пути создания обобщающих социологических моделей структурно-функционалистического типа» [12, с. 220]. И в этом была слабость используемой ею методологии: простое суммирование фактов в цельную модель не превращается. Для этого нужно знание природы их соединения в целое, нужна общая теория, которая, как указывала Е. А. Якуба, «выполняет функции исходного и обобщающего знания». И если ее нет «на входе», то не

появится она и «на выходе». Что и проявилось в разработке ею модели трансформации России.

Во-вторых, представление о сущности социологии и ее предмете у нее формировалось на базе западной социологии, которая к тому времени от попыток создания системной теории общества уже отказывалась. Именно такой ее Т. И. Заславская и усвоила, поскольку воспринимала западную социологию как эталон науки об обществе. Можно было бы поставить вопрос: почему она не заметила ущербность такой социологии, которая называет себя наукой об обществе и при этом отказывается от изучения общества как целостного организма? Вопрос не риторический, потому что критичность восприятия реальности и описывающих ее общественных теорий у нее была развита чрезвычайно. По крайней мере, применительно к советскому обществу, в котором все общественные науки, по ее убеждению, описывали не реальность, а мифы. «Общественная наука в СССР, – отметила она, – была изуродована» [11, с.223]. Но тогда такой же оценки заслуживает и западная социология, которая не только сознательно отказалась от целостного изучения общества, чтобы тем самым вывести из-под критики «свое» общество, но и делала все возможное, чтобы его не изучали другие. Абсолютно идеологический проект, обеспечивающий легитимацию капиталистического общества.

Идеология была третьей и, на мой взгляд, главной причиной принятия ею такого варианта «настоящей науки». Кстати, у Т. И. Заславской было два подхода к пониманию сути идеологии. Первый (применительно к советскому обществу) означал навязывание властью мифологизированной трактовки социальной действительности. На Западе, по ее мнению, такого нет, и там понятие «идеология» применяется для обозначения неверных и ошибочных теорий, которые могут проявляться на уровне личных заблуждений самого исследователя. Такое некритическое восприятие западных общественных наук было обусловлено тем, что уже в студенческие годы она была сторонником либеральных ценностей. Это были взгляды ее семьи. Как она сама отмечала, уже на четвертом курсе в университете «определили, что я «попала в плен буржуазной идеологии» [11, с. 204]. А на уровне личности идеология чаще всего принимается не столько в виде знаний, сколько в виде веры в определенные ценности, с идеализацией объекта своей веры, наделением его статусом абсолютной истины и активным неприятием любой его критики (та же матрица, что и у религии).

В оценке роли Татьяны Ивановны Заславской в развитии социологии в СССР, а затем и на постсоветском пространстве я согласен с мнением редакции журнала «Социологический журнал», высказанном в анонсе, предваряющем текст интервью. С ее именем, действительно, «...много связано в становлении и развитии отечественной социологии, реформировании политического режима в России» [11, с. 201]. И хотя свой вклад в социологию Татьяна Ивановна оценивает как скромный, уступающий ее же достижениям в сфере экономической науки, в действительности он был огромным. И если к своим достижениям она относит создание экономической социологии (совместно с Р. В. Рывкиной), собственной научной школы и ВЦИОМ, то, на мой взгляд, ее главный вклад заключается в том, что возрождавшаяся в СССР социология (а это был объективный процесс, начавшийся еще в 1960-е годы) была принята в западной редакции, сознательно исключавшей системное рассмотрение общества, законов его функционирования и развития. Президентом Советской социологической ассоциации она была избрана, по ее же словам, «...не за великие профессиональные заслуги, а потому, что тогда очень надо было пробить постановление ЦК КПСС, возвращающее социологии статус «нормальной науки» (она ведь определялась в политическом словаре как «буржуазная лженаука» [11 с. 218]. И для этого ее статус и авторитет единственного академика АН СССР среди социологов был очень важен. С этой задачей она справилась. К сожалению. Ведь если в отношении эмпирических социологических исследований и частных теорий западная социология, действительно, была «на порядок богаче» отечественной и у нее нужно было учиться и учиться, то в отношении общей социологической теории она однозначно оставалась «буржуазной лженаукой». Поэтому важнейший вклад Татьяны Ивановны Заславской в развитие социологии в СССР, а затем в России и на постсоветском пространстве, не столько научный, сколько идеологический.

При этом сама Т. И. Заславская не только не считала социологию идеологической наукой, но и гордилась тем, что социология, по ее мнению, освободилась от этого порока советской общественной науки. В конце 1990-х годов она утверждала: «Многие ученые оценивают современную ситуацию в российской общественной науке, включая социологию, как катастрофическую, но я с этим взглядом не согласна, поскольку на другой чаще весов лежат такие важнейшие факторы, как освобождение общественной мысли

от каких-либо идеологических шор и громадное расширение информационных ресурсов, обогащение информационной среды» [13, с. 3]. «Освобождение общественной мысли от каких-либо идеологических шор» как важнейшее достижение постсоветской социологии и всего обществоведения – это нечто.

В принятии и распространении западного варианта социологии участвовало множество людей, но роль «первой скрипки» принадлежала ей – академику, первому Президенту Советской социологической ассоциации, руководителю ВЦИОМ, одному из ведущих лидеров общественного мнения второй половины 1980-х годов. Поэтому в столь быстром, а главное – не критическом восприятии и тотальном распространении такого понимания социологии в Советском Союзе, а позже и на всем постсоветском пространстве вклад Т. И. Заславской бесспорен. Конечно, все это произошло бы и без ее участия. Это был объективный процесс, одна из граней холодной войны, в которой навязывание либерального мировоззрения было изначально одним из инструментов, а затем и частью бесспорной победы Запада, ее закреплением. Столь стремительный крах СССР и произошел в результате утраты им своей легитимности. Большая часть общества поверила в сказку о либеральной демократии как светлом будущем всего человечества, а следовательно, и своего собственного. Сказку, не выдерживающую элементарной научной критики. Но научной критики-то и не было: социология (как и остальные «обновленные» общественные науки) вместо подобной критики сами выступали в качестве коллективного сказочника.

Следует только отметить, что в роли сказочника вклад социологов не был значительным, для этого социология была еще слаба. Эту роль, в первую очередь, выполняли средства массовой информации: газеты и журналы, особенно популярные в это время «Московские новости» и «Огонек», литературные (или как их называли – «толстые») журналы, которые красочно и доходчиво объясняли: «Где пироги пышнее?». Но тон задавали все же центральные газеты: «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», телепрограмма «Взгляд» тогда еще государственного телевидения, курируемые идеологическим отделом ЦК КПСС во главе с секретарем ЦК по идеологии (тогда считалось – коммунистической) А. Н. Яковлевым.

Если крах СССР сегодня воспринимается с разных, в том числе взаимоисключающих позиций, то в оценке современного состояния России и Украины большинство их

жителей единодушны: состояние этих стран плачевное: за четверть века индустриально развитые страны вплотную приблизились к положению стран третьего мира и останавливаться на достигнутом не собираются. Что же касается статуса высокоразвитого либерального общества, которое было обещано и во что искренне поверило большинство населения Союза в конце 1980-х, то его нужно было не ждать, как манны небесной (хотя обещания были именно такие), а упорно за него бороться. Ибо либеральное процветание – это удел немногих. И дело не только в недостатке планетарных ресурсов, о чем говорилось уже в первых докладах Римскому клубу. Существеннее другое: большинство населения не только нашей страны, но и всей планеты не осознает того, что благополучие западных стран обеспечивается не только их собственным упорным и эффективным трудом, но и эксплуатацией населения большинства других стран, России и Украины в том числе. И тотальный отказ абсолютного большинства постсоветских обществоведов рассматривать сам факт эксплуатации как внутри страны, так и в системе межгосударственного взаимодействия, *поражает*.

Мир циничен и жесток. Лозунг о светлом либеральном процветании для ВСЕХ – это сказка для недоразвитых. Процветает лишь небольшая часть стран, только те, кто знает не только то, чего хочет, но и как этого достичь, а именно: заставить работать на себя других. Капитализм и эксплуатация неразделимы. Суть лишь в том, кто кого эксплуатирует: или вы, или вас. Когда я спросил профессора университета Миннеаполиса Дж. Нелсона (Joel I. Nelson), автора монографии о постиндустриальном капитализме [14], что надо сделать, чтобы Украина стала постиндустриальной, процветающей страной, он ответил предельно кратко и четко, а главное, по существу: «Найти свой Китай». Для понимания сути проблемы этот краткий ответ - всего пятнадцать букв в русском переводе – дает несравненно больше, чем тысячи якобы научных публикаций на эту тему. Украине для того, чтобы стать процветающей страной, необходимо из донора прибавочной стоимости стать ее получателем.

Западная социология, как и остальные общественные науки, не только сама не раскрывает эти процессы, но и делает все возможное, чтобы этого не сделали другие. Миф о рыночной экономике и либеральной демократии как «блага для всех» – это идеологическое оружие наиболее развитых стран, призванное сохранять их власть над сознанием и поведением, ресурсами и результата-

ми труда остальной части человечества. Не знаю, можно ли всех западных обществоведов, распространяющих этот миф, считать патриотами, но, разрабатывая социологию в данном ключе, они обеспечивают благополучие своих стран. А вот кем считать отечественных обществоведов, большинство из которых помогают им в этом?

Поэтому утверждения Т. И. Заславской о том, что подобная социология станет основой для выработки «эффективной стратегии» преобразования России в высокоразвитую либерально-демократическую страну, были несостоятельны. К середине 1990-х годов, убедившись в явном несоответствии реальности тем обещаниям, которые давались и от имени социологии, Заславская Т. И. предприняла попытку перейти к комплексному изучению общества и происходящих в нем процессов с учетом их целостности и системности. Как она сама отметила, «...я с 1995 г. занимаюсь более широкой темой – исследованием социального механизма трансформационного процесса в России» [15, с. 6]. Но реализовать системный подход ей так и не удалось. Это показали ее собственные попытки разработать методологические основы стратегии развития России. В начале 2000 года в статье «О социально-трансформационной структуре российского общества» она, подробно перечислив удручающие результаты 1990-х, констатирует: «Результаты трансформационных процессов, возникших под влиянием реформ, скорее, противоположны тем целям, ради которых они начинались. ...Правящий слой, в основном сохранивший свои позиции, использовал период демократической эйфории для реализации собственных интересов. Под прикрытием либеральных идей частично обновленная элита успешно овладела политической властью, государственной собственностью и финансовыми ресурсами страны, а остальная часть общества стала жертвой обмана или самообмана. Определенную ответственность за это несет общественная наука, которая не смогла своевременно дать правильную оценку социальной направленности происходящих перемен и вероятных результатов преобразований, исходя из направленности интересов и соотношения сил главных участников процесса. Восполнению этого недостатка, на наш взгляд, может способствовать разработка концепции социального механизма трансформации постсоциалистических обществ» [16, с. 15]. Привожу столь обширный фрагмент лишь потому, что он очень показателен: в нем содержится два неверных, на мой взгляд, утверждения, и нереальное обещание по поводу возможностей предлагаемой ею концепции.

Ключевым звеном разработанной Т. И. Заславской концепции выступает «трансформационная структура общества», под которой она понимает «...систему социальных макросубъектов, взаимодействие и борьба которых служат движущей силой качественной трансформации постсоциалистических обществ» [16, с. 16]. Она насчитывает тринадцать таких «макросубъектов». При этом подчеркивает, что трансформационная структура отражает системное качество общества. «Это качество определяется соотношением и сравнительной активностью тех общественных сил, которые борются, с одной стороны, за либерально-демократические преобразования, а с другой – за возрождение и консервацию устаревших институтов» [16 с. 16]. С этим трудно согласиться. Во-первых, ее установка на то, что «...для адекватного решения задачи нужно изучать не столько социально-экономический, сколько *инновационно-деятельностный* аспект структуры общества» [17, с. 8], предполагает поиск сущности общества как целостной системы в сфере общественного сознания и политических ориентаций, которые вторичны и производны от многих обстоятельств, в том числе случайных. Конечно, такой анализ также уместен (особенно с позиции ВЦИОМ, которым руководила Т. И. Заславская), но это описание общества на уровне явления, а не сущности, и тем более не как системы. Во-вторых, не выдерживает критики сам выбор критерия для раскрытия «системного качества общества» – отношение к либерально-демократическим преобразованиям. В России, как и в Украине, не было мощных социальных «макросубъектов», целью которых была бы либеральная демократия как таковая. Не было и нет. В тех же странах, где либеральная демократия существует, она существует как «результатирующая», как вынужденный компромисс разных социальных сил с несовпадающими коренными интересами. Интересами объективными, обусловленными их местом в системе общественного производства: отношением к собственности, ролью в общественной организации труда, размерами и формами получения доходов.

И если исходить из учета этих интересов, то «трансформационная структура общества» выглядела бы иначе. А, главное, было бы видно, что утверждение Т. И. Заславской о том, что удручающие результаты реформ российского общества «скорее противоположны тем целям, ради которых они начинались», неверно. Эти результаты и были истинной целью реформ или побочными следствиями ее достижения. Целью того реального

субъекта, который сумел навязать обществу и провести реформы в своих и только своих интересах. И либеральной демократии среди его целей не было, нет и быть не может. И, что удивительно, четко назвав его в начале статьи – «правлящий слой», в самой «трансформационной структуре» Т. И. Заславская места ему не находит. Его там нет, он «распорочен» в нескольких «макросубъектах». Более того, значительная его часть оказалась среди самых активных сторонников либерально-демократических преобразований!

Трудно согласиться и с ее определением ответственности общественной науки, чья действительная вина не в том, что она якобы «не смогла ...», а в том, что она именно «смогла»: навязать обществу миф о том, что «либеральная демократия и рыночная экономика – светлое будущее всего человечества!». Именно это позволило подчинить сознание, волю и поведение большинства членов общества интересам крупного капитала. Или, как отмечала и сама Т.И. Заславская, сделать их «...жертвой обмана или самообмана». Активное участие в этом обмане принимала и социология.

Явным упрощением в ее концепции было и то, что она включала в число главных акторов трансформации России только социальные общности самого российского общества. Но это искажает суть многих макропроцессов. Развал Союза, согласно ее концепции, нужно было бы объяснять исключительно действиями внутренних сил. Но это очень обидело бы Запад и прежде всего США, которые обоснованно считают этот развал своей победой, претендуя тем самым на роль даже не «макросубъекта», а «мегасубъекта». Да и направленность российских реформ, их суть и цели во многом определялись не в России, а в США, которые через своих советников и экспертов, контролировали всю систему государственного управления России. Многие западные ученые, включая лауреата нобелевской премии по экономике Джозефа Стиглица, считали, что навязанные России либеральные реформы, ускоренная приватизация и следование принципам «Вашингтонского консенсуса» были преступлением, ввергнувшим страну в пропасть. Можно только добавить, что продолжение этого курса сегодняшним руководством экономического блока российского правительства и Центробанка несет реальную угрозу развала и дезинтеграции страны.

С поразительной наглядностью демонстрирует это и Украина. Западные кураторы

не только определяют, какие реформы нужны Украине, но и жестко принуждают нас к ним. В качестве нашего сегодняшнего «домашнего задания» от нас требуют: создать антикоррупционный суд, провести земельную реформу, приватизировать важнейшие активы, снизить выплаты из пенсионного фонда, повысить цены на газ и т.д.

Такое вмешательство наиболее развитых стран во внутренние дела остальных – это реальность сегодняшнего мира, функционирующего в виде единой системы (мир-системы, по определению И. Валлерстайна), по отношению к которой любое государство – это ее часть, одна из ее подсистем, тысячами нитей связанная с целым, обладающее определенным статусом в ее иерархической структуре. Необходимо уже научиться рассматривать мир с позиции Е. А. Якубы, для которой: «...главный объект социологического анализа целостность общества. Это уже не изолированное общество в государственно-национальных рамках, а система обществ» [2, с. 9].

Т. И. Заславская, по отзывам ее коллег, всегда стремилась своими научными исследованиями «способствовать совершенствованию советского и российского общества» [12, с. 215]. Но, на мой взгляд, именно это ей не всегда удавалось. И даже наоборот. Поскольку тот вариант социологии, который она некритично усвоила, для построения развитого общества европейского типа не предназначен и непригоден. В нем нет ни адекватной методологии, ни необходимого инструментария. Сами развитые страны не используют ее в качестве теоретической основы собственных преобразований. Управление общественными процессами как внутри отдельных развитых стран, так и в мир-системе в целом, базируется на совершенно иных основаниях, имеющих, на удивление, очень много общего с теориями социал-дарвинизма. Кстати, Г. Спенсер дал наиболее адекватное представление о сущности современного ему капиталистического общества. И в силу этого оно вошло в противоречие с функцией легитимации капиталистического общества.

Конечно, наивно было бы искать и в работах Е. А. Якубы ответы на все вопросы, стоящие перед нашим обществом. Для этого необходима действительная наука об обществе, и Елена Александровна предлагает только реперные точки такой науки, принципы, на которых она может быть создана.

Литература

1. Поступной А. Н. Преподавание социологии в Украине: состояние и перспективы. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Випуск 38. Харків. 2017. С. 140 – 146.
2. Якуба Е. А. Социология: учебное пособие для студентов. Харьков: «Константа», 1995. 192 с.
3. Манучарова Е., Меленевский И. Дело, дети и судьба. Праздничный разговор с академиком Т. И. Заславской, президентом Советской социологической ассоциации. Известия. 1988. 8 марта. URL: <http://khazin.ru/articles/6-ekonomika/28913-uchenye-idioty-nashego-vremeni>
4. Заславская Т. И. Человеческий фактор развития экономики и социальная справедливость. Коммунист. 1986. № 13. С. 61–73.
5. Ленин В. И. О социальной структуре власти, перспективах и ликвидаторстве. Полное собрание сочинений. Т. 20. С. 186–207.
6. Манучарова Е. Гарантия успеха – наши собственные действия. Беседа с академиком Т. И. Заславской, президентом Советской социологической ассоциации. Известия. 1987. 21 апреля.
7. Манучарова Е. Коренной вопрос перестройки. Беседа с академиком Т. И. Заславской, президентом Советской социологической ассоциации. Известия. 1988. 4 июня.
8. Черноволенко В. П. Про подолання спрощених уявлень про соціальну структуру. Філософська думка. 1988. № 1.
9. Поступной О. М. Концепція соціальної структури радянського суспільства: системність чи багатоманітність? Філософська думка. 1988. № 4. С. 24–28.
10. Нам очень хотелось создать настоящую науку. Социс. 1997. № 1-2. С. 201–223.
11. Никулин А. М. Наивная мудрость Татьяны Ивановны Заславской. Социологическое обозрение. 2013. Т. 12. № 3. С. 215–222.
12. Заславская Т. И. Методологические проблемы исследования посткоммунистических трансформационных процессов. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 1999. 406 с.
13. Joel I. Nelson Post-industrial capitalism: Exploring economic inequality in America. SAGE publications. July 5. 1995. 199 p.
14. Интервью. Заславская Т. И. Экономическая социология. Электронный журнал. URL: www.ecsoc.msses.ru. 2002. Т. 3. № 5. 22 февраля. С. 6 – 17.
15. Заславская Т. И. О социально-трансформационной структуре российского общества. Мониторинг общественного мнения. 2000. № 1. С. 15–19.
16. Заславская Т. И. Социальный механизм трансформации российского общества. Социологический журнал. 1995. № 3. С. 5–22.

КУЛЬТУРНІ КОНТЕКСТИ ВІДХОДУ ВІД ПРАВДИ: ПРИКЛАДИ ПОЛЬСЬКІ І НЕ ТІЛЬКИ

Радзік Ришард

професор, габілітований доктор соціологічних наук, завідувач кафедри соціології культури Академії спеціальної педагогіки ім. Марії Гжегожевської (Варшава), вул. Szczęśliwicka 40, 02-353 Варшава, Польща, rradzik@aps.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-9019-5232>

Ryszard Radzik

Professor, Doctor of Habilitation, Head of the Department of Sociology of Culture, Academy of Special Pedagogy, Maria Grzegorzewska University in Warsaw (Poland) 40, Szczęśliwicka str., 02-353 Warszawa, Poland, rradzik@aps.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-9019-5232>

Стаття присвячена аналізу причин появи постправди, що актуалізувалися не лише в сучасності, але й у досить віддаленому минулому. Наведено низку понять, що за своїм змістом є близькими до поняття «постправда». Підкреслемо, що існування пост правди значною мірою зумовлено занепадом елітарних, етосних прошарків, що творили вищу культуру й культивували честь і правдомовність, а також секуляризацією суспільного життя, що відокремила правду від сфери сакруму. Особлива увага приділена викладанню російського розуміння правди та істини, заснованого на філософській традиції, зануреного у православ'я. Зазначимо, що поза правовий моральний суб'єктивізм, характерний для розуміння правди в СРСР і притаманний комуністичній моральності більшовиків, призводив до масових злочинів у період сталінського правління. Доведено, що в Польщі елітарний етос, який існував ще в період між двома світовими війнами, суттєво занепад після Другої Світової війни і поступово «розмився» після 1989 року. У цей період такі чинники цього етосу, як католицизм, історична ідентичність, література, були ослаблені, а разом з ними національна ідентичність в цілому, що знизило вагу елементів, базованих на гідності, в суспільному житті, а отже, і правди як одного з них. Акцентовано увагу на тому, що в умовах сучасного світу, внаслідок низки нових політичних, економічних і культурних явищ правда набула виразно релятивістського виміру, а нова дійсність знайшла ідейне вираження в концепції постмодерності. Сформульовано висновки про те, що сьогодні у людей з'являється відчуття, ніби вони живуть у світі хаосу: інформаційного, ціннісного і культурного. Наслідком цього є значне ослаблення категорій раціонального мислення, культури дискусії, інтелектуального виміру вищої культури, політично-культурна фрагментаризація суспільства. Зниження рівня суб'єктності індивідів і соціальних зв'язків та формування плинних ідентичностей поглиблюють наявну кризу, котра знаходить своє вираження, в тому числі, у явищі постправди.

Ключові слова: постправда, фейкові новини, причини появи постправди, постмодерність, російська правда.

Статья посвящена анализу причин появления постправды, которые актуализировались не только в современности, но и достаточно отдаленном прошлом. Приведен ряд понятий, которые по смыслу близки к понятию «пост-правда». Подчеркнем, что существование постправды в значительной степени обусловлено упадком элитарных, этосных слоев, творящих высшую культуру и культивирующих честь и правдивость, а также секуляризацией общественной жизни, отделившей правду от сферы сакрума. Особое внимание уделено изложению русского понимания правды и истины, основанного на философской

традиции, погруженного в православие. Отметим, что внеправовой моральный субъективизм, характерный для понимания правды в СССР и присущий коммунистической нравственности большевиков, приводил к массовым преступлениям в период сталинского правления. Доказано, что в Польше элитарный этос, который существовал еще в период между двумя мировыми войнами, существенно ослаб после Второй Мировой войны и постепенно «размылся» после 1989 года. В этот период такие факторы этого этоса, как католицизм, историческая идентичность, литература, были ослаблены, а вместе с ними и национальная идентичность в целом, что снизило вес элементов, основанных на достоинстве, в общественной жизни, а, следовательно, и правды как одного из них. Акцентировано внимание на том, что в условиях современного мира, в результате ряда новых политических, экономических и культурных явлений, правда приобрела отчетливо релятивистское измерение, а новая действительность нашла идейное выражение в концепции постмодерности. Сформулированы выводы о том, что сегодня у людей появляется ощущение, будто они живут в мире хаоса: информационного, ценностного и культурного. Следствием этого является значительное ослабление категорий рационального мышления, культуры дискуссии, интеллектуального измерения высшей культуры, политико-культурная фрагментация общества. Ослабление уровня субъектности индивидов и социальных связей и формирование текучих идентичностей углубляют существующий кризис, который находит свое выражение, в том числе, в явлении постправды.

Ключевые слова: постправда, фейковые новости, причины появления постправды, постмодерн, русская правда.

The article is devoted to the analysis of the causes of the emergence of post-truths, which were updated not only in the present, but also in the rather distant past. The article has a number of concepts that are close in meaning to the concept of "post-truth." This thesis is important because it explains the reason for the existence of post-truth: the decline of the elite, layers of ethos, creating a higher culture and cultivating honor and truthfulness. Another reason is the secularization of public life, which separates the truth from the sphere of sacrum. Particular attention is focused on the presentation of a Russian understanding of truth and truth. It is based on a philosophical tradition integrated into Orthodoxy. Note that moral subjectivity outside the law, characteristic of understanding the truth in the USSR and inherent in the communist morality of the Bolsheviks, led to mass crimes during the Stalinist period. It is proved that in Poland the elitist ethos that existed between the two world wars, significantly weakened after the Second World War and gradually "eroded" after 1989. During this period, factors of this ethos, such as Catholicism, historical identity, literature were weakened, and with them the national identity as a whole, which reduced the weight of elements based on dignity in public life, and, consequently, the truth as one of them. The attention is focused on the fact that in the modern world, as a result of a number of new political, economic and cultural phenomena, the truth has acquired a distinctly relativistic dimension, and the new reality has found ideological expression in the concept of postmodernity. The conclusions are formulated that today people get the feeling that they are living in a world of chaos: information, value and cultural. The consequence of this is a significant weakening of the categories of rational thinking, the culture of discussion, the intellectual dimension of higher culture, and the political and cultural fragmentation of society. The weakening of the level of subjectivity of individuals and social communications and the formation of fluid identities deepen the existing crisis, which finds expression, including in the phenomenon of post-truth.

Keywords: post-truth, fake news, postmodernity, Russian truth.

Наведені нижче роздуми будуть присвячені причинам, проявам і наслідкам відносно нового суспільного явища, яке останнім часом отримало назву постправди. Воно має виразні культурні, ідентичні та політичні виміри, що актуалізує необхідність наукового, зокрема соціологічного, вивчення даного феномену. Метою статті є представлення культурних контекстів постправ-

ди з відсиланнями до історії та наведенням прикладів із різних культур перш за все польської та російської.

Термін «постправда», який зробив медійний фурор у 2016 році, я особисто не вважаю вдалим, хоча саме поняття, себто семантичне наповнення цього терміну, є цікавим з огляду на його суспільний і культурний контекст. На мою думку, більш

адекватним до цього феномену був би термін «ніби правда» (у суцільному написанні). Назва «постправа» упродовж 2017 року, як здається, втрачає свою популярність на користь терміну «fake news» (неправдиве повідомлення, фейкові новини)¹. Звичайно ж, важливішим є саме явище, ніж його назва у її чергових (без сумніву) втіленнях. Однозначне ототожнення постправи зі звичайною брехнею було б її спрощенням, однак у випадку брехні, постправи і фейкових новин маємо справу з поняттями, які фундаментально не відрізняються одне від одного. Люди завжди і регулярно розминалися з правдою. У деяких випадках відходити від правди нас змушували правила доброго тону. А все ж явище, яке віднедавна окреслюється назвою постправи, є в європейській культурі чимось новим з огляду на свій масштаб, суспільний вимір, наслідки та соціальний контекст. Адже постправа є не лише явним запереченням фактів, що мали місце, але й до певної міри схваленням «виходу» поза межі правди, поза факти шляхом входження у світ емоцій і вигадок, що поволи набуває рис конвенції, принаймні, у деяких середовищах, особливо в мас-медіа – у дискусіях, що ведуться, передовсім політичних. Постправа в такому розумінні може бути звичайною усвідомленою брехнею, хоч таке її розуміння радше не вимагало б створення нового терміну. Постправа ж зазвичай є брехнею, не цілком усвідомленою, або напівбрехнею, частковою брехнею². Дуже важливим, однак, є тут соціальний контекст відходу від правди (нерідко без виразного почуття перебування в ситуації брехуна й без почуття провини). Брехня дедалі легше порушує принципи етики – світської або релігійної. Вона дедалі частіше стає дозволеним інструментом словесної боротьби, найчастіше медійної маніпуляції. Вона є вираженням політизації життя у сучасному світі (деетизованому і секуляризованому). Послугуючись нею, ми часто перестаємо зауважувати (у постмодерному світі), що відходимо від правди. Постправа є брехнею постмодерної епохи, що має в розпорядженні незнані раніше засоби передачі інформації, які ви-

1 Обидва терміни – «постправа» і «фейкові новини» – нерідко вживаються навзаєм, однак їм можна приписати, принаймні частково, відмінне значення, відносячи фейкові новини до фактів, а постправду додатково збагачуючи можливістю оцінок і аналізів, звичайно ж, неправдивих.

2 Звичайно ж, у логіці маємо справу лише з двома можливостями: правдою і неправдою.

кликають інформаційний хаос. Постправа є так само оманливим терміном, як і постмодерність³.

1. Російські «права» й «істина»

Явище постправи має свою аналогію, до якої звернуся далі. У російській мові існують два поняття, тісно пов'язані з представленою тут проблематикою: «істина» (рос. *истина*) і «права». Обидва перекладаються на польську мову як «prawda» (*права*). Істина єдина є «правдою об'єктивною», абсолютною, первинно виведеною зі сфери сакруму, що спирається на Бога. Це знання, виведене з об'єктивної ситуації. Істина має онтологічний характер і перебуває немовби поза людиною, є «неспростовною, вічною, встановленою раз назавжди» [1, с. 64]. Як пише Анна Куркевич, «істина є категорією, властивою для російської філософської традиції, зануреної у православ'ї. Розуміння правди у російській думці та філософії принципово відрізняється від розуміння категорії правди в грецькій традиції та в західноєвропейській культурі й філософії, яку формував дух еллінів. (...) Вона не є категорією епістемологічної дійсності, присутня не у пізнанні і не через пізнання стає доступною. Як у західній думці акт пізнання ділить дійсність на суб'єкта цього акту і, з іншого боку, на його об'єкта, розташовуючи правду на площині суб'єкт-об'єктних відносин, так у східній думці істина «...оприявнюється не через опредметнення, а через трансцендування, через вихід за межі протиставлення суб'єкта й об'єкта» (авторка цитує польський переклад праці М. Бердяєва «Досвід есхатологічної метафізики» [2, с. 45] – Р. Р.). Місцем правди не є суд. Вона є не тим, що належить судженню, а тим, що «правдиво існує» [3, с. 34]⁴.

Права має вимір суб'єктивний, людський, спростовний і відносний; «правд» може бути багато; права занурена в емоції. Одну і ту ж ситуацію ми можемо бачити

3 Префікс «пост-» перед «модерністю» передбачає одну з трьох можливостей: а) наступну епоху ми назвемо «постпостмодерністю», б) щоразу ми вигадуватимемо новий термін, а отже в) вже не будемо використовувати термін «модерність». Не думаю, щоб із мовних міркувань це було добре рішення.

4 Авторка цитує текст Т. Шпідліка [4, с. 77]. Дала А. Куркевич пише: «А отже, маємо тут справу з правдою в розумінні не гносеологічному, не епістемологічному, а онтологічному. Права в російській думці є передовсім правдою, що виростає з буття, є самим буттям, або ж основою того, “що є”. Отже, права є правдою – істиною. (...) Істина, що є правдою онтологічного характеру, є вічною, незмінною, розташованою поза людиною, трактованою як така, що “є”» [3, с. 35].

й описувати по-рiзному, адже кожен може мати свою правду. «Правда» «може бути відносною, спростовною, її можна «фальшувати» (її протилежністю є «брехня», «фальш»). (...) «Правда» виражає етичний iдеал («праведність»). Жити «згiдно з правдою» – найважливіший обов'язок людини. «Iстина» натомість є позаетичною» [1, с. 64]. Правда у такому розумiннi (хоч i мiститься у рамках етики, але розумiється суб'єктивно) сприймалася крiзь призму не права, а моральності, справедливості⁵. Цей позаправовий (понадправовий), моральний суб'єктивiзм, що був присутній у розумiннi правди i проявлявся, зокрема, у змiстi газети «Правда» в СРСР, оприявнюючись у комуністичній моральності більшовиків, призводив до масових злочинів сталінської епохи.

Президент Путін стверджував у березні 2014 р., що в Криму немає російських солдатів, а військова форма присутньої на півострові «самооборони» куплена в магазині. У той же час українське телебачення взяло інтерв'ю у солдата в Криму, який у відповідь на приналежність військ відповiв: «Ми? Ми росіяни» [5; 6]. У квітні того ж року президент Росії уже говорив про російських солдатів у Криму. Вихід поза виведену з Бiблiї iстину олюднив правду, надав їй світського характеру в тому розумiннi, що дав росіянам можливість суб'єктивно (навіть радикально всупереч дійсності) дивитися на світ, описувати його й інтерпретувати, а отже грати правдою у щоденному життi й у політиці. Розрив між «правдою» й «iстиною» аналогічний до глибоко закоріненого в російській культурі розриву між подекуди злиденим світом щоденного життя, світом морального падіння i сповзання у зло та прекрасним світом чистих ідей, добра й краси, що мають своє джерело в Богові. Він є одним із таких характерних для російської культури дуалістичних вимірів. Богумiл Ясіновський, пишучи про гностично-маніхейський дуалiзм добра i зла, закорінений у культурі Візантії, а згодом Росії, стверджував, що цей дуалiзм – «це протилежність свободи й необхідності, протилежність iндивідуального ества, безсмертного й божественного, та соціально-державних зв'язків, злих i необхідних» [7, с. 7]⁶.

5 Анна Куркевич стверджує: «Натомість правда, що розумiється як справедливість, праведність, є людською рисою, є відносною, пов'язаною з моральним виміром життя, i саме вона становить умову прагнення й досягнення iстини – остаточної правди» [3, с. 35].

6 В iншому мiсці Б. Ясіновський пише: «Адже гностично-маніхейський дуалiзм добра i зла дуже легко перетворюється на iншу пару протилежностей – на антитезу між iндивідуальним «я», закоханим у свободу й відверненим від земної й злої у своїй основі дійсності,

Російська можливість скористатися з брехні, обґрунтованої психологічно, але такої, що дуже часто використовується політично, нагадує (хоч лише певною мірою) сьогодишню постправду. Російська «правда», звiсно, не завжди є запереченням дійсності. Як брехня (часткова або повна) вона приймається суспільством i віддавна поставлена у виразний iсторичний i культурний контекст. Вона також зустрiчається з певною мірою схвалення, що виникає з звичаєння.

Розходження сакруму i профануму, таке помітне в реаліях сьогодишньої Європи, присутнє було в Росії (в децю iншому контексті) віддавна, тому відсилання до російського прикладу може бути для нас повчальним. Джерела цього розходження криються не лише у православ'ї, але i в російській iсторії, сповненій жорстокості в набагато більшому масштабі, ніж це зазвичай було в римо-католицькій Європі. Попередниця сьогодишньої Росії упродовж понад двох століть пережила дошкульне ординське iго (від Орди росіяни запозичили багато елементів політичної культури), а згодом перебувала під правителями, що трактували населення держави як рабів, на чолі з відомими своєю жорстокістю царем Іваном IV Грозним у XVI ст. та секретарем ЦК ВКП(б) (КПРС) Йосипом Сталіном у XX ст. Уникання смерті в цій державі дуже часто поєднувалося з необхідністю уникання правди. В постримській Європі правда отримала сильну підтримку в понятті честі. «Поняття честі має лицарське походження i пов'язане з полем битви» [8, с. 47]. Це поняття було запозичене шляхтою, i зганьблення честі (наприклад порушення даного слова) ще у міжвоєнній Польщі загрожувало дуеллю відповідно до кодексу Бозевича. Честь поєднувала почуття власної гідності з переконанням у необхідності сповiдування й дотримання визначених (моральних, релігійних) принципів. У Росії лицарства ніколи не було, наслідком чого є поведінка російських еліт із царями на чолі, що характеризується абсолютною домінацією сили. Спроби введення до російської культури поняття честі західного (латинського) типу, що здійснювалися від кінця епохи Просвітництва, зазнали поразки разом із винищенням еліт більшовиками. Радянські офіцери у Другій Світовій війні давали слово честі

та самую цiєю дійсністю, що спирається на «князя цього світу», себто Сатану або його державу, а отже, врешті на Державу взагалі. Тож гностично-маніхейський дуалiзм формується як прелюдія до дуалiзму iдеалу та дійсності, свободи й примусу, який стане однією з головних тем в iсторичній симфонії східного християнства» [6, с. 5].

(наприклад входячи на територію Республіки Польщі), але часто й легко його порушували, трактуючи це як вигідний засіб ошукати ворога. В російській культурі слово не мусить відображати правду, відповідати дійсності й не зобов'язує його дотримуватися, але створює настрій, встановлює міжособистісні взаємини і віддзеркалює емоції: воно є суб'єктивним вираженням дійсності й служить маніпуляції (з огляду на це росіяни порушували договори надзвичайно часто й охоче, якщо на їхньому боці була сила).

А отже, можемо ствердити, що легкий відступ від правди в російській культурі мав свої джерела в тамтешній специфіці православ'я, що зосереджувалося на істині й обмежувало свої соціальні функції (меншою мірою втручалось в суспільне життя порівняно з католицизмом і протестантизмом)⁷, в історичній жорсткості та в соціальній структурі. Наслідком цього був поділ соціального світу на офіційний, «холодний», театралізований, в якому правда в її західному розумінні не цінувалася, і близький, приватний, «теплий» у малих групах (найчастіше первинних, сімейно-товариських). Вихід поза близький світ і входження в офіційно-державний світ ієрархізованої влади завжди (або майже завжди) ніс певні загрози. Для уникнення їх використовувалася брехня, часто в категоріях російської «правди».

2. Причини

На відміну від релігійної думки Візантії (а отже, значною мірою також Росії), в якій увага зосереджувалася на Богіві і його містичному пізнанні⁸, на латинському (по-стрімському) Заході в центрі уваги перебувала (за св. Августином) людина як істота, наділена розумом і вільною волею, що несе

7 Російський Схід не такий раціональний, як латинський Захід (зате більш «духовний»); культура дискурсу тут спирається не на схоластичну традицію, як на Заході; традиційно слабшими були тут методологічні вимоги гуманітарних і суспільних наук та меншою схильність до визначення понять, оскільки сакрум вислизає з можливостей його визначення, що до певної міри було перенесено поза Церкву [9, с. 96–97; 10, с. 109–110].

8 Іоанн Мейендорф у «Візантійському богослов'ї» пише: «Погляд на людину, що панував на християнському Сході, спирався на уявлення про «участь» у Бозі. Людина створена не як автономна чи самодостатня істота; сама природа її істинна лише остільки, оскільки вона існує «в Бозі» чи «в благодаті»» [11, с. 178]. Володимир Лоський натомість стверджує: «Східна традиція ніколи чітко не розділяла містику і богослов'я, особистий досвід таїни Божества й догму, стверджену й проповідану Церквою» [12, с. 6]. Наслідки цього для розуміння, опису й аналізу (в тому числі наукового) соціальної дійсності були й залишаються вагомими.

відповідальність за свої дії й живе в організованому суспільстві, заснованому на праві. А отже, якщо на православному Сході людина повинна зосереджуватися на Богіві (спогляданні, містичному пізнанні) і в ньому (релігії, сфері сакруму) шукати ідеалів, у тому числі правди як істини, оскільки суспільний світ на рівні її щоденного людського існування сповнений гріха, то на римо-католицькому Заході людина сприймалася як автономний індивідуум, зорієнтований на перетворення соціального світу й наділений суб'єктивністю, котрий дбає про свій чеснотний вимір. У цьому світі, згідно з ідейними, у тому числі релігійними принципами, людина, експонуючи праведність і правду, засвідчувала водночас свою свободу, а отже, й відповідальність щодо інших і щодо Бога. Станова середньовічна честь вивищувала лицарів понад іншими, як це пізніше було у шляхти. Правда була часто (хоч не завжди) елементом цієї честі. Разом із занепадом шляхти як прошарку, виразно виділеного в соціальній структурі, місце честі зайняла гідність, у якій правда цінувалася, але не такою мірою й не на тих принципах, як це було у випадку честі, хоч поширення референцій в аспекті гідності свідчило про демократизацію суспільного життя. Стосувалося це передовсім селян (а з часом дедалі ширшого робітничого класу), які в Польщі після розкріпачення 60-х рр. XIX ст., разом із набуттям національної свідомості почали переймати елементи вищої культури, що будувалася аж до кінця XIX ст. практично майже виключно шляхтою й інтелігенцією, яка з цієї шляхти походила. Разом із розкріпаченням і набуттям національної свідомості виміри їхньої гідності стрімко розширилися. Як люди вільні й часто з власністю (із землею), які могли спиратися на право й не підлягати феодалним репресіям, вони були в змозі набагато більшою мірою, ніж раніше, виражати ставлення до правди як цінності в собі (і не обов'язково лише в релігійному вимірі).

Це не означає, що мовлення правди не диференціює суспільних класів та прошарків і сьогодні. Знання (освіта), без сумніву, є капіталом, який впливає на соціальну структуру та водночас будує впевненість у собі, надає суб'єктивність, відбиває бажання розминатися з правдою, як її розуміють індивіди, а цим самим знеохочує до радикально конформістських позицій. Високо правдоподібною, на мою думку, є теза, що вказує на позитивну кореляцію між місцем (позицією, статусом) у соціальній структурі та ступенем визнання правди цінністю самої в собі. Ця теза вимагала б сьогодні в деяких ситуаціях верифікації з огляду на те, що люди, які охоче послуговуються постправдою (поширю-

ють фейкові новини, займаються астротурфінгом⁹), належать, як можна припустити, радше до класів (прошарків), розміщених вище середнього місця в соціальній структурі (хоча не обов'язково так є (і це лише припущення) у випадку тролінгу).

Я звертаю увагу на ці залежності, оскільки вважаю, що поширення сьогоденної «нібиправди» є, зокрема, наслідком занепаду притаманних особливо недемократичним політичним (феодальним і постфеодальним) системам етосних еліт (веберівських станів), чиє почуття вищості породжувало в Європі відповідальність (не лише у вербальному вимірі) за інших: державу, націю, спільноти ширші, ніж первинні групи (сім'ї та близьких друзів). У Польщі почуття культурної й національної місії озброювало інтелігенцію (особливо ту, яку я називаю «старою») альтруїстичними позиціями на рівні індивідів, хоча, без сумніву, цей альтруїзм сприяв інтересам усього прошарку (так само почуття відповідальності за націю) [14, с. 161-176]. Що очевидно, плебеїзація суспільств (яка супроводжувала їхню демократизацію) повинна була цей етос послабити, а у випадку стрімкої соціальної мобільності (соціальних ліфтів, як це було у повоєнній Польщі) зруйнувати його, особливо з часом, разом із відмиранням попередніх еліт і відсутністю відповідних умов до відтворення нових (що також вимагає часу). Відбулося зниження рівня проголошення правди елітами з етосних міркувань, що було спричинене соціальним підвищенням ортегівських мас (і виділенням із них еліт), виразною домінацією, особливо у першому поколінні (поколіннях) «мати» над «бути», тимчасових благ над честю й гідністю. У цьому розумінні демократизація (парадоксально) у своєму плебеїзаційному вимірі збільшувала шанси на поширення відступів від правди на рівні еліт, трактування її в категоріях цінності до певної міри відносної, інколи класово заангажованої (наприклад, у марксизмі).

Якщо першою розглянутою тут в історичних відсиланнях причиною, що зробила можливим занепадання (бо ж не цілковитий занепад) правди в суспільному й індивідуальному житті, була еволюція соціальних структур, то другою, на мою думку, була поступо-

ва секуляризація європейських суспільств, особливо від часу Просвітництва. Колишню можливість спирати правду на честь, що пізніше у випадку Польщі поширювалася в проявах гідності разом із розбудовою національної культури й спільноти шляхетсько-інтелігентськими елітами, супроводжувала можливість опирати її на Бога. Страх перед божественними санкціями і побоювання порушити гордість свого «я» (свою честь), вбудовані в сумління колишніх етосних прошарків, що формували вищу (з часом національну) культуру, в ХХ ст. різко ослабли. Бога і лицарсько-шляхетську честь не вдалося замінити як «твердих» елементів, на яких можна було опертися у світі, де ідентичність була дедалі більш розмита, розпорошена, аморфна, плинна, позбавлена виразно сформованої структури, що складалася з сильних, закорінених у культурі й психіці цінностей, позицій, зразків поведінки. Правда також стала плинною.

У Польщі елітарний етос, який існував ще у міжвоєнний період, виразно занепадав після Другої Світової війни (прикладом такого етосного «прогинання» була Польська народна армія та комітети партії, починаючи від центрального) і поступово «розмився» після 1989 року. Частково він зберігся серед інтелігенції, особливо старої. Юзеф Халасінський зауважував, що «[Н]ація – це своєрідна спілка людей честі» [8, с. 47]. Я б уточнив, що з часом радше гідності (яка не вивисує), ніж честі. У Польщі модерна нація творилася інтелігенцією і спиралася на такі сформовані в часи бездержавності чинники, як католицизм і мова (що відрізняли її від сусідніх націй – російської і пруської), історична ідентичність (міфологізована історія) та література (важлива особливо в процесі розкріпачення селян). Після 1989 р. усі вони (за винятком мови) були розмиті (ослаблені), а разом з ними національна ідентичність загалом, що послаблювало вагу елементів, базованих на гідності, в суспільному житті (а отже, і правди як одного з них). У процесах здобуття суб'єктності народом, що відбувалися у другій половині ХХ ст., селяни, котрі масово переселялися після Другої Світової війни до міст, не збудували міщанського прошарку чи буржуазії, адже в ПНР це було неможливо. Їхня досить цілісна селянська культура в містах була піддана дезінтеграції. Прошло занадто мало часу, і в містах, що стрімко збільшувалися, не сформувалися передумови створення з нових іммігрантів цілісних і культурно міцних нових спільнот. Старі класово-прошаркові спільноти були значною мірою зруйновані, а нові виявилися занадто слабкими, аби впоратися з реаліями зіткнення з масовою культурою, що напливала

9 «Астротурфінг – це слово, що описує дію, яка має сприйматися як низова суспільна ініціатива, а насправді є запланованою крок за кроком дією окресленої групи інтересу. Саме дана група інтересу має витворити цю низову ініціативу і представити її таким чином, аби вона здавалася народженою у суспільстві» [13].

з Заходу після 1989 р. Можемо говорити про часткову культурну дезінтеграцію польського суспільства в деяких його фрагментах.

Суспільство ПНР не сформувало бар'єрів, які б захищали його від напливу низької культури. «Нова» інтелігенція ПНР (інтелігенція значною мірою з необхідності, адже освіта в принципі не забезпечувала інших шляхів соціального просування після 1989 р.) охоче відмовлялася від домашніх бібліотек (звичайно, це не стосувалося всього прошарку, особливо його університетської частини), замінюючи їх бізнес-оснащенням. Люди успіху, передовсім фінансового, почали однозначно поєднувати його зі вступом до Європейського Союзу і відкриттям світу (що цілком слушно, адже упродовж останньої чверті століття Польща досягла значних економічних успіхів), але також з ідейними течіями, що напливали зі «старої Європи», тамтешніми модами, політкоректністю. Їхнім елементом був релятивізм різних форм соціального буття, а особливо цінностей. Значна частина середовищ польського суспільства, які мали почуття досягнутого успіху, пов'язувала свою появу не з родовою традицією (як це було у старій інтелігенції), а тим самим і з історично-культурною традицією, а зі світом культурних ідей і зразків (а також соціально-економічних реалій), що були принесені після 1989 року значною мірою з Заходу. Цей процес посилювався після вступу Польщі до ЄС. Зіткнення досить традиціоналістської польської культури з її західними постмодерністськими відповідниками викликає емоції з огляду на ставлення до різних систем цінностей, а також надання черговим «правдам» інших культурних та ідейних контекстів. Апелювання в дискусії, яка в польському суспільстві набула дуже сильного емоційного виміру, до, ефемістично висловлюючись, «зовнішнього чиннику», що в національній традиції має виразно негативну конотацію, поглиблює наявні поділи й посилює напругу.

Звичайно ж, джерела процесів, які відбуваються у Польщі, особливо після падіння комунізму, криються в явищах, які відбуваються поза Польщею протягом вже принаймні кількох десятків років. Контр-культура (символічною датою є в цьому випадку 1968 рік і студентські протести в США та Західній Європі) була відкиданням основних цінностей і зразків поведінки та запереченням дотогочасного суспільного ладу (хоча також і масової культури). Кінець холодної війни, падіння комунізму в 1989/1991 рр., тривалий період без воєн (які «відчутно» змушували до рефлексії

над фундаментальними відмінностями між поняттями добра і зла) у країнах західного культурного ареалу та виразне зростання добробуту, що робило можливим відхід від щоденної дійсності боротьби за виживання, уможливили заперечення традиційного соціального виміру світу, бажання відійти від тривалих і нібито репресивних принципів, які до цього часу ним керували. Важливою причиною цих змін було поширення шкільної освіти на її вищому рівні, поява численних мас гуманітаріїв, у тому числі інтелектуалів, для яких зміна стала цінністю самою в собі. Абсолютна більшість серед них обрала ліву орієнтацію, яка давала їм можливість – на відміну від орієнтації консервативної – представляти суспільству (тобто продавати) все нові й нові продукти. У світі, в якому деталі численніші частини суспільств (особливо еліти) могли дозволити собі дедалі більше свободи й добробуту, розпочалося проголошення ідеології постмодернізму (постсучасності). Її важливими елементами було розуміння свободи як ідеї, що захищається від будь-яких «правд», нав'язаних іззовні, відкидання правди в універсальному розумінні, визнання моральності категорією, що підлягає власному вибору, а не відсилає до Бога чи природи, а також піддавання сумніву загальноприйнятих правил і принципів. У науці поставлено під сумнів універсальні пізнавальні методи, що веде до методологічного анархізму. Рівноправність різних способів життя, заперечення ієрархії культур та віри у вирішальну функцію Розуму при однозначному схваленні світоглядних плюралізмів спричинило падіння авторитетів і поширення позицій гносеологічного релятивізму. Це знизило інтелектуальний вимір західної цивілізації. У ситуації, коли все могло бути відносним, відносною стала також правда. Вона стала постправдою, ніби-правдою, позаправдою, фальш-правдою. Це було не чимось несподіваним, а результатом культурних трансформацій кількох останніх поколінь¹⁰.

10 Еволюція правди в напрямку постправди викликає асоціації з історією живопису. У Середньовіччі сакрум зображували на дерев'яній дошці, відсилаючи до загальновідомих символів, однозначних зображень Бога і святих. З часом свобода у відображенні релігійних істин у живописі розширилася, даючи художникам можливість більш вільного й творчого самовираження. Вже в епоху Відродження з'явилися сильно виражені світські мотиви, а пізніше цей тип малярства став панівним. Кожен художник творив свою правду, що не конче суперечила Богу, але мала індивідуальний вимір. Спостерігач мав її відчитувати, але правда/ідея/комунікат назагал містилися в намірах художника й були/мали бути відчитані в зовнішній рецепції. У ХХ ст.

3. Прояви

Поява постправди у західному культурному ареалі не є наслідком (як це до певної міри має місце в Росії) розділення правди божественної, абсолютної та світської, відносної, суб'єктивної, що відображає людські слабкості. Вона є радше ліквідацією (послабленням) правди, що виросла з аристотелівської, схоластичної, а також раціоналістичної традиції. Вона є нищенням дотеперішнього трактування правди – у її щоденному розумінні як відповідності фактам – без можливості відкликатися до істини. Хоча постправа й російська «права» подібні своїми зовнішніми ознаками, причини їхньої появи відрізняються. Російська «права» у своїй частині, яка відходить від дійсності, сформувалася (принаймні, частково) у процесі захисту від складнощів життя, що загрожують щоденному існуванню індивіда, нерідко в жорсткій формі. Вона була наслідком трактування правителями своїх підвладних як рабів і базування на цьому (також у психологічній площині) сили влади (правителя). Вона була вираженням опортунізму росіян, що жили в почутті періодичної загрози для життя. Вона також була наслідком віддаленості суспільного буття від божественних ідеалів – істини, якої досягнути в щоденному житті було неможливо, але також сприймалася не в настільки практично-соціальних (цілеспрямованих) категоріях. Істина була більшою мірою можливістю абсолютного духовного віднесення до сакруму, ніж наказом реалізації вміщеної в ній цінності. У західній цивілізації розламу цього типу не існувало, або ж він був значно слабший і мав інший характер. Права тут була одна (тут я поминаю увагою сцієнтистичні, методологічні диспути), виросла з християнства й була не позаетичним буттям, як істина, а ідеалом, до якого слід прагнути в щоденному житті й недотримання якого є гріхом.

На відміну від російської «правди», постправа, як уже згадувалося раніше, виросла з довгого періоду безпечного життя і в умовах споживацького достатку. Вона є певною мірою втечею від свободи, котра

є наслідком набуття суб'єктності й відповідальності. Вона виросла з браку необхідності спиратися на сталі (а отже, трактовані як репресивні) цінності, що захищають нас від гріха або браку раціонального Розуму. В результаті цього люди надають своїй суб'єктності відносного, а ідентичності – плинного характеру, оскільки за відсутності принципових викликів їм здається, що вигідніше жити у світі, позбавленому сильних пунктів відліку, які обмежують їхню свободу й психічно тиснуть на них. Вони вважають, що легше жити у світі розмитих, відносних цінностей, які ми собі обираємо, ніж у світі твердих правил, наприклад визначених релігією або почуттям честі. Якщо в Росії говориться про відродження православ'я (але в сильно секуляризованому суспільстві це більше слова, а не дії), то на Заході частіше дискутують про присмерк християнства. Світові моральні системи майже завжди спиралися на Бога (конфуціанство є рідкісним винятком). Так було, і далі є у Європі. «Соціалістична моральність» на практиці виявилася фікцією, а в Польщі незалежна етика Тадеуша Котарбінського, попри її цікавий інтелектуальний вимір, не вийшла поза межі зацікавлення інтелектуалів, не здобула жодного практичного значення. У багатьох суспільствах секуляризованої частини сьогоденної Європи не існує жодної цілісної, загальноприйнятої й інтеріоризованої концепції моральності, яка б, з одного боку, виходила поза християнство, а з іншого – мала сильне культурне опертя. Принципи, котрих дотримуються, найчастіше історично виросли з християнства, але це моральність, яка не апелює до сакруму, а отже, позбавлена позапозаправових санкцій, моральність, яка дає можливість вибору, а тому часто трактується досить поверхово. Моральність має дедалі більшою мірою релятивістський характер, є набором принципів, що визначаються індивідуально (або спираються на змінні кодекси права). «*Got ist tod*» («Бог помер»), – ствердив Ніцше, а Достоєвський у «Братах Карамазових» вустами Івана Карамазова прорік: «Якщо Бога нема, усе дозволено».

Занепад однозначних «правд» комунізму (сталінізму) й нацизму (гітлеризму) визволив людей від обов'язкових ідеологій (правд), але в протесті проти них також будував пізніші амбівалентції, неприхильність до однозначних правд, що в результаті сприяло формуванню релятивістських позицій. З'явився плюралізм правд. Свобода почала означати можливість вибору між ними. Відстань між різними правдами

в абстрактному живописі митців уже не представляє «своєї правди», яку глядач має відчитувати згідно з його намірами. Реципієнт бачить те, що хоче, сам творить правду залежно від своїх асоціативних смаків, своєї індивідуальності, вразливості на гру кольорів і ліній. Для обох сторін висловлені в картині «правди» є відносними, неможливими для «об'єктивного прочитання». Картина не містить жодної «об'єктивної правди», а тільки вивільняє індивідуальні рефлексії – суб'єктивні правди. Людина стала «Богом людини» разом із її слабкостями.

дорівнює відстані між кнопками телевізійного пульта, а відрізняються вони не тільки оцінкою фактів, але й самим їхнім існуванням. Чи не найвідомішим прикладом постправди, що експлуатується в польських ЗМІ (хоч і не всіх спрямувань), є виступ міністра здоров'я Еви Копач у польському парламенті 29 квітня 2010 р., що стосувався надзвичайно важливої і болючої для поляків проблеми смоленської катастрофи і старанності у фіксації знайдених тоді останків [15]. У стенограмі з засідання Сейму деякі слова міністра були змінені (виникла невідповідність оригінальному виступу) [16, с. 140], а в численних пізніших згадках у ЗМІ про цей виступ мали місце численні й різноманітні відхилення від тексту промови. Можна припускати, що в цьому випадку посилення емоцій було і є настільки великим, що постправа має тут багатшаровий характер, має додаткові психологічні контексти, а не лише є однозначним цілеспрямованим обманом. Психологічні виміри постправди, що виростають із дедалі глибшої складності сучасного світу, дедалі більш насиченого емоціями (де інформація розходиться блискавично) і поширюваними ЗМІ конфліктами, – це окрема тема, що виходить поза наведені тут міркування.

Ми уникаємо пошуку істини, бороться за неї, що характеризувало європейську думку впродовж сотень і навіть тисяч років, занурені в масову, споживацьку культуру, постмодерний релятивізм, інформаційний хаос, візуальний інфантилізм, дистанціюючись від Бога, честі, нерідко раціонального мислення та навіть розуму. Зі ЗМІ ми вибираємо правду, яка відповідає нашим переконанням, або дивимось на різні правди стримано і з нехиттю, визнаючи, що ми не спроможні здійснити вибір (навіть не бажаючи того і применшуючи значення суперечності). Дискусія у Сеймі 16 грудня 2016 р., викликана блокадою трибуни опозицією, більше поділила еліти, які брали участь у цих подіях, ніж суспільство. «Канцелярія Сейму, – подає «Газета Виборча», – опублікувала на Твіттері висловлювання керівника Маршалковської охорони стосовно подій під час п'ятничного засідання. «Не було жодного наказу стосовно блокування доступу депутатів опозиції до Колонної зали, в якій продовжено засідання Сейму», – на думку Аркадіуша Кошальке. Інакше ситуація виглядала в очах присутніх на місці події депутатів і репортерів» [17]. Плебеїзовані еліти борються за владу і гроші задля влади і грошей. Дедалі більш емоційного виміру набуває боротьба між традицією та новим, сучасним (а по суті речей, постмо-

дерним) світом. Брюссельські лідери ЄС і деяких держав Європи проголошують гасло «більше Європи», маючи на увазі не ті її елементи, які визначали європейськість упродовж понад півтора тисячоліття (християнство, сім'ю, плюралізм культур, держав із їхньою повною правовою суб'єктністю, в останні сторіччя – нації), а ті, які мають творити Європу нову, відмінну від дотеперішньої, інколи з рисами, що «старій Європі» суперечать. Можливо, їхнє бачення є цікавим, але, безперечно, гасло «більше Європи» є типовою постправдою, словесною маніпуляцією в ім'я (як напевно вважають ті, хто ним послуговується) високих ідей. Відбувається ідеологізація термінів або маніпуляція ними. Циган стає ромом, негр – афроамериканцем (в США), жид – євреєм (в СРСР), гомосексуаліст – геєм. Це стосується таких термінів, як мізогін, фашист (цим терміном окреслюють дедалі більше ідейних чи політичних опонентів без зв'язку з його дотеперішнім змістовим наповненням), антисеміт, расист, ісламофоб, націоналіст (не відрізняючи патріотизму від націоналізму, а для деякого націоналізм дорівнює фашизму)¹¹. Маємо справу з маніпуляцією значеннями слів, інколи вивертанням їхніх значень.

Постправа є проголошуванням своєї правди, що відповідає переконанням, способу бачення світу й власним інтересам, ідеям, у які вірить людина незалежно від дійсності, «об'єктивного» стану, який «вджив» у постмодерному суспільстві. Дедалі більше вона нагадує російське почуття правди, «правду суб'єктивну», набуваючи виразного психологічного виміру (контексту). Адже вона є відповіддю на політичну потребу (як часто бувало/буває в Росії). Постправа проявляє різні ступені відходу від того, що ми традиційно називаємо (називали) правдою. Також різними є ступені усвідомлення власного відходу від правди. Ми входимо у світ емоцій (особливо політичних) так далеко, дотеперішні категорії раціонального (логічного) мислення навколо нас так сильно розхитані, що іноді ми вже й не помічаємо того, що перебуваємо у сфері інфантилізованих, нераціональних і вигаданих оцінок і фактів. Цьому сприяють світ ЗМІ, реклама, що нерідко свідомо спотворюють дійсність. «Попри те, що їхню злостивість і неправдоподібність, – пише Міхал Кляйбер про фальшиві повідомлення, що поширюються в ЗМІ, – як здається

11 Про маніпуляцію мовою в Третью Рейсі цікаво пише В. Клемперер [18] (подекуди, попри відмінність устрою, можна дошукуватися аналогій).

багатьом із нас, легко помітити, справа є дуже серйозною – на Фейсбуці 20 найпопулярніших фальшивих повідомлень заробило в останні місяці набагато більше кліків, ніж 20 найпопулярніших правдивих повідомлень! І частина користувачів Інтернету напевно в ці вимисли вірить. Тож не дивно, що в Брюсселі постав колектив під назвою «East Stratcom», завданням якого є відслідковувати ширення епідемії інтернетних фальшивок. Слово «east» у назві не випадкове, оскільки з-поміж ідентифікованих із самого початку понад 2,5 тис. вигаданих повідомлень більшість походила з Росії. (...) Наведемо приклад одного грузинського студента інформатики, який перед американськими виборами заснував портал, що очорняв Гіллари Клінтон. Невелике зацікавлення злостивими вигадками спонукало творця порталу змінити свою стратегію. Грузин, залишаючись при своїх політичних поглядах, почав публікувати позитивні, хоч і вигадані історії про Трампа. Ця стратегія виявилася значно ефективнішою, принісши плоди у вигляді численних рекламних пропозицій і нарешті прибуткової пропозиції купівлі порталу. Відповідаючи на питання ЗМІ, автор цього шахрайства, що намагався уникнути кримінальної відповідальності, заявив, що просто займається інфотейнментом (інформаційними розвагами) і ніколи не вважав, що хтось сприйме ці жарти серйозно. Подібних подій є сьогодні ціла маса, і ніхто не знає, як над цим запанувати» [19, с. А11].

Описуваним тут явищам сприяють також радикальне зниження якості навчання на всіх рівнях як наслідок проведених реформ і масовизації шкільної, а в результаті також університетської освіти. Часта відсутність історичних, культурних знань (навіть на початковому рівні) серед молодого покоління політиків, а особливо журналістів, шокує, набуваючи іноді виміру, гідного сатиричної програми (дарую собі приклади), і, що найважливіше, творить атмосферу, що сприяє відходу від правди. Постправді сприяє трансформація сучасної сім'ї. Етосне виховання в сім'ї, присутнє хоч би серед інтелігенції (а раніше шляхти) ще пару поколінь тому, сьогодні є величезною рідкістю. «Правдомовність» є словом, яке сьогодні набагато рідше вимовляється (і трактується як автотелічна цінність), ніж раніше.

4. Наслідки появи

Постправда супроводжує інтереси, ідеології або/і незнання. Вона іноді стає елементом інформаційного шуму, що дезін-

формує людей, а навіть викликає в них нехоть до політики й громадської активності, особливо в нижчих суспільних прошарках, котрі боротьбу за ідею, владу або гроші не трактують як такі, що стосуються їх на щодень і безпосередньо. Тоді вона поглиблює почуття безсилля, ізоляції від реалій. Деякі середовища ідеологізуються в боротьбі за свою правду/постправду, інші втікають від світу інформації як свободи вибору зманіпульованих фактів¹².

Ідеологізація суспільної свідомості, поширення й інтеріоризація постправд фрагментаризує суспільство, адже ділить його на прихильників окремих ідей і постправд на основі сильно вираженого емоційного принципу. Окремі середовища вона замикає в рамках ЗМІ, котрі проголошують виключно ті погляди, які їм відповідають, що колись у такому масштабі було неможливо або принаймні мало ймовірно. Це, як зазначає публіцист, «із частом веде до своєрідного розпаду світу, в якому кожен живе у своїй бульбашці, серед «своїх» повідомлень, продуктів і знайомих. Дедалі складніше порозумітися» [21]. «Ми інколи розриваємо стосунки з людьми, – пише Мірослав Шредер, – які перейшли «на інший бік», а самі поглинаємо чергові порції інформації, яка підтверджує нашу точку зору. Таким чином ми підсилюємо емоціями досить поширене когнітивне упередження, відоме як підтверджувальне упередження. Воно полягає в пошуку й обробці тільки тієї інформації, яка підтверджує наші попередні погляди, з одночасним відкиданням або применшенням значення спостережень, які їм суперечать» [22, с. 59]. Водночас півправди полегшують індивідам або групам реалізацію їхніх інтересів без рефлексії над можливостями виживання всього суспільства в ситуації реалізації таких партикулярних цінностей/інтересів. Поняття спільного блага відмирає.

Стефан Кіселевський ще до війни писав про ідейний терор, наслідками якого, на його думку, були: «1) ригоризм та ідейна нетолерантність; 2) нехоть до вільної, критичної думки і взагалі до сталого мислення; 3) зневага до відмінних позицій і дискваліфікація їх або як застарілих і невідповідних «духові часу», або взагалі як таких, що є результатом легковірності й глупоти.

12 Постправда, що очевидно, не фігурує виключно у світі політики. Як відзначає Артур Барткевич, «у Китаї – як виникає з аналізу тамтешньої фірми «Тенцет» – з-поміж десяти до цього часу найпопулярніших «постправдивих» історій у 2017 році аж вісім стосувалося харчування» [20, с. 10].

Мислячий прихильник ідейного тероризму думає лише раз. Коли він один раз дійшов висновку, що такий чи інший «ключ» є правдивим, тоді він замикає голову на чотири замки: адже йому вже не потрібно мислити, у нього є свій ключ, яким він молотить опонентів по голові, й жодні сумніви вже його не мучать» [23]. Людей, які мислять самостійно, не піддаються тиску позаінтелектуальних емоцій і партійному мисленню, дедалі частіше називають «симетристами» і змушують прийняти той або інший бік (що свідчить про силу конфлікту, його дихотомічний характер, а водночас патологізацію суспільного життя). Протилежну сторону применшують і морально дискредитують лише через те, що вона не є з «нашого, єдино слухного» боку, вживаючи оціночних формулювань, які виключають із політичної (культурної, національної) спільноти¹³. Ідейному тероризму сприяє політкоректність як ідея відходу від правдивих ім'я окреслених (цінованих деякими середовищами) цінностей. Політкоректність, що є специфічною цензурою епохи постмодерного світу, спирається на минуці ідейні (культурні) моди, які часто мають моральний вимір і з яких повинні виникати, на думку їхніх прихильників, світоглядні позиції. Ідейним війнам сприяє нищення авторитетів в ім'я їхньої «деконструкції і відбронзовлення» у мас-медіа, що має свідчити про свободу і неподатливість на культурний тиск, що обмежує нашу свободу вираження. Нищення авторитетів іде в парі з нищенням цінностей, які за ними стоять, а в результаті – моральним розхитуванням. Дійсність стає дедалі більш плінною, недоокресленою, неструктурованою; у цій ситуації постправа є водночас проявом і результатом цих процесів (виниклих соціальних явищ).

Постправа є водночас причиною й наслідком відходу від раціональності. Її супроводжує легкість змінювання позицій, руйнування інтелектуального виміру значної частини культури, яку називають високою. Поширення постправд нищить демократію як прозору систему суспільних виборів, що спирається на можливість розпізнавання дійсності сучасного світу. Воно схиляє еліти, що володіють засобами масової інформації, ма-

ніпулювати великими соціальними групами у своїх інтересах; полегшує виникнення теорій заговору, поширення пліток у світі, який сприймається як дедалі менш раціональний, непередбачуваний і такий, що обмежує наші можливості впливу на нього. Традиційні соціальні структури (зв'язки) нищить турбокапіталізм, орієнтуючи індивідів однозначно на користь, відбираючи у них цінності, що виходять за рамки економічного меркантилізму.

Постправа можна знайти у виступах представників чи не всіх політичних сил, хоч і з різним ступенем прояву. Їх творять передовсім політичні й культурні еліти, журналісти, люди науки, нерідко інтелектуали. Брехня вже не таврується так, як колись, ми звикаємо до неї. Постправа до певної міри анігілює брехню в її колишньому класичному розумінні, тим самим провину й покарання за неї, послаблює соціальні зв'язки, має характер якоюсь мірою нігілістичний, аморальний. Ми не пануємо інтелектуально й емоційно над різномірністю, хаосом цього світу. Постправа є проявом відходів від правди, яких ми в умовах інформаційного хаосу не в змозі розпізнати, проаналізувати, підтвердити чи спростувати. Пошук правди надавав нашому існуванню інтелектуального, рефлексійного виміру: в науці – аналітичного, в думці – філософського, в релігії – теологічного. Постправа нищить, нівелює ці виміри, часто перетворює їх на безрефлексійні емоції. Вона є свідченням розумового нехлюйства, наслідком трансформацій соціальної комунікації. Можна також вважати, що постправа є якоюсь мірою наслідком масового поширення технологій передачі інформації (інтернет, смартфони, планшети) і паралельно наявним світом ігор, що творить фікційні реальності. Навички, ментальності, які супроводжують ці ігри, інколи переносяться у реальний світ. Виявилось, що нові візуальні технології, які мали зробити нас суспільством знання, набагато частіше потрапляють до рук людям некомпетентним, знервованим і у стані фрустрації, що розряджають своє напруження в мережі Інтернет, внаслідок чого це джерело потенційної інформації перетворилося в абсолютній більшості на простір півправд і явних неправд. Більшість користувачів цього засобу передачі інформації не хоче або не вміє використати знання, яке там міститься.

Ми є дітьми постсучасності (постмодернізму), що віддає перевагу відносності цінностей цього світу, лівих орієнтацій, що ширять віру в прогрес і зміну задля зміни, дітьми ТБ й інтернету, що занурюють нас

13 М. Пілка пише: «Ми живемо в часах, коли публічну дискусію замінила пропаганда. Не конфронтація аргументів, а будівництво «нарративу» є змістом сучасного громадського життя. Факти мають другорядне значення, рахуються емоції, творення іміджу, експлуатація страху й надії або поділ суспільства на своїх і чужих» [24, с. А10].

у хаос інформації, норм, взірців і обманів в ім'я фінансових інтересів та ідеологій. Такий світ сприяє людям, що мають добру інтелектуальну форму й сильну особистість, а на програшні позиції ставить слабких, безпорадних, нерішучих у прагненні успіху.

Наслідком поширення явища, названого постправдою, є (на рівні середовищ, які щоденно оперують словом як засобом аналізу) зниження якості інтелектуального виміру описів і аналізів сучасного світу в розмаїтті його проявів: політичних, економічних, культурних, а дедалі частіше також наукових. Політкоректність як комплекс морально зумовлених відступів від правди є прикладом культурного бар'єру, що робить неможливим поставлення ретельного діагнозу, а відтак вирішення проблеми. Прикладом є конфлікт, викликаний наростанням присутності мусульман у Європі. Політкоректність часто унеможливує ретельний (у тому числі науковий), «холодний», не насичений емоціями аналіз проблеми в публічних дискусіях, що ведуться передовсім у суспільствах (ЗМІ) Західної Європи. Постправа є свідомим глибокої кризи західної цивілізації, чинником, який цю кризу поглиблює, а водночас її наслідком. Вона відлучає, на рівні суспільства як цілого, від ретельного, раціонального мислення, а отже й дії, міфологізує світ фактів і соціальних стосунків, заглиблює нас в емоції. Її релятивістський вимір розмиває важливі в європейській культурі категорії виразних дихотомічних поділів на добро і зло, красу й потворність, правду й брехню, свободу й поневолення, право й безправ'я. Цей вимір сприяє тому, що світ стає для нас менш зрозумілим, допускаючи довільність виборів без їхніх моральних референцій, а ми послаблюємо свою суб'єктність в ім'я не тільки непротилежності нав'язуванню ідеям (відходу від правди), але й навіть їхнього активного схвалення. Наростання постправди разом з багатьма іншими негативними явищами, що її супроводжують, може в крайньому випадку з часом вести до остаточного руйнування наявних структур, світу цінностей. Воно може також у ситуації значної сили цих явищ викликати захисну реакцію – різке «відхилення маятника в протилежний бік», появу чинників, що ведуть до реінтеграції суспільства в її крайньому вияві. Дещо інакше кажучи, чим глибшими будуть процеси соціальної дезінтеграції, що мають «переформулювати» наявні суспільства, бажані вирішен-

ня згідно з візіями еліт цього світу (а такі «прекрасні» візії, що не беруть до уваги суспільних реалій, траплялися в останні століття принаймні двічі з фатальними наслідками для Європи) тим сильніша може бути реакція, що веде до занадто сильного перехилення в інший бік. Сьогодні ці процеси ініціюються, як правило, згори, якщо використати не до кінця слушну аналогію з часів абсолютної монархії, і небагато мають спільного з демократичними ідеями Європи. Чи за зразком Людовіка IV сьогоднішні брюссельські еліти могли б сказати: «Європа – це ми»?

Підсумовуючи вище наведені міркування, можна стверджувати, що причини появи постправди слід шукати не тільки в сучасності, але й у досить віддаленому минулому. Адже маємо тут справу з історично й культурно зумовленим причинно-наслідковим зв'язком: занепадом елітарних, етосних прошарків, які творили вищу культуру, в тому числі зразків поведінки, які популяризують честь і правдомовність; із секуляризацією суспільного життя, в процесі якої десакаралізована правда не отримала жодного іншого реального, глибоко інтеріоризованого, сталого опертя (оснащеного позаправними санкціями). У результаті низки політичних, економічних та культурних явищ, зокрема «бунту мас», молодіжної контркультури 1968 року, розвитку візуальних мас-медіа і турбокапіталізму, правда набула виразно релятивістського виміру, а нова дійсність знайшла своє вираження в концепції, яку окреслюють як постмодерність. Відступи від правди – свідомі або внаслідок незнання чи швидкості передачі інформації – стали дедалі більш поширеними в засобах інформації, у сповненій емоцій боротьбі за глядачів чи за політичну підтримку для партій чи ідейних течій. Ми маємо відчуття життя у світі хаосу: інформації, цінностей і культурних зразків. Наслідком цього є ослаблення категорій раціонального мислення, культури дискусії, інтелектуального виміру вищої культури, політично-культурна фрагментаризація суспільства. Ослаблення суб'єктності індивідів і соціальних зв'язків та формування плінних ідентичностей поглиблюють кризу західної цивілізації. Постправа є лише одним із багатьох елементів цього процесу.

З польської переклав Андрій Савенець

Література

1. Faryno J. Правда/Истина. Mentalność rosyjska. Słownik / red. A. Lazari. Katowice: IBIDEM, 1995. S. 64.
2. Bierdiajew M. Zarys metafizyki eschatologicznej / tłum. z ros. W. i R. . Paradowscy. Kęty: Antyk, 2004. 174 s.
3. Kurkiewicz A. Fenomen rosyjskiego ujęcia prawdy. Sprawy Wschodnie (Poznań). 2005. №2-3 (9-10). S. 33-44.
4. Špidlík T. Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka. / tłum. z czes. J. Dembska. Warszawa: Promic, 2000. 532 s.
5. AKU. Putin mówi, że na Krymie nie ma rosyjskich żołnierzy?! A ten to co? Zobacz WIDEO. URL: http://www.se.pl/wiadomosci/swiat/putin-mowi-ze-na-krymie-nie-ma-rosyjskich-zolnierzy-ten-to-co-zobacz-wideo_384454.html – 10.04.2017 p.
6. Dura M. Putin: Krymu nie zajęli Rosjanie. Majdan szkolil się w Polsce i na Litwie. 2017. URL: <http://www.defence24.pl/63446.putin-krymu-nie-zajeli-rosjanie-majdan-szkolil-sie-w-polsce-i-na-litwie> (data звернення 10.04.2017 p.
7. Jasinowski B. Wschodnie chrześcijaństwo a Rosja. Wilno: Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, 1933. VI+173 s.
8. Chałasiński J. Kultura i naród. Studia i szkice. Warszawa: Książka i Wiedza, 1968. 616 s.
9. Radzik R. Społeczny wymiar rosyjskiego prawosławia. Rosyjski imperializm wspólnotowy. Trójjedyny naród ruski w badaniach socjologicznych. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2016. S. 87-114.
10. Радзік Р. Вакол ідэнтычнасці беларусаў / пер. з польск. мовы С. Петрыкевіч, навук. рэд. Г. Сагановіч (Бібліятэка часопіса «Беларускі Гістарычны Агляд»). Мінск: Лімарус, 2017. 309 s.
11. Meyendorff J. Teologia bizantyjska. Historia i doktryna. / tłum. z ang. J. Prokopiuk. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1984. 312 s.
12. Łoscki W. Teologia mistyczna Kościoła Wschodniego / tłum. z fr. M. Szaniecka. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1989. 228 s.
13. Co to jest astroturfing? Spiskowa teoria dotycząca protestów. 2017. URL: http://www.se.pl/wiadomosci/polityka/co-jest-astroturfing-spiskowa-teoria-dotyczaca-protestow_1010027.html (data звернення 27.07.2017)
14. Radzik R. Czy jest w Polsce inteligencja? Przegląd Powszechny (Warszawa). 1994. №5. S. 161–176.
15. Minister Ewa Kopacz i zmienione stenogramy 2010. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xpYjVEyhjA> – 1.04.2017 p.
16. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Kadencja VI. Sprawozdanie Stenograficzne z 65 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 29 kwietnia 2010 r. (drugi dzień obrad). 2010. URL: [http://orka2.sejm.gov.pl/StenolInter6.nsf/0/D43880E41EBF5310C125771500009FFD/\\$file/65_b_ksiazka.pdf](http://orka2.sejm.gov.pl/StenolInter6.nsf/0/D43880E41EBF5310C125771500009FFD/$file/65_b_ksiazka.pdf)
17. Post-prawda szefa Straży Marszałkowskiej? «Nie było polecenia blokowania dostępu opozycji do Sali Kolumnowej». Gazeta Wyborcza 21.12.2016. URL: <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/i/7,114883,21156487,post-prawda-szeffa-strazy-marszalkowskiej-nie-bylo-polecenia.html> (data звернення 15.04.2017)
18. Klemperer V. LTI: Notatnik filologa / tłum. J. Zychowicz. Kraków–Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1983. 327 s.
19. Kleiber M. Sceptycyzm jest dziś w cenie. Rzeczpospolita (Warszawa). 2017. 15 kwit. C. A11.
20. Bartkiewicz A. Post albo prawda. Rzeczpospolita. Plus Minus. 2017. 11 черв. C. 10.
21. Herman M. Internet zaczyna zjadać własny ogon. Gazeta Polska Codziennie. 2017. 6 kwit. URL: <http://gpcodziennie.pl/62700-internetzaczynazjadacwlasnyogon.html> (data звернення 15.04.2017).
22. Szreder M. Umysł w epoce postprawdy. Tygodnik Powszechny: Kraków. 2017. 9 kwit. C. 58-59.
23. Kisielewski S. Terroryzm ideowy. Bunt Młodych: Warszawa. 1936. 25 лют. URL: <http://retropress.pl/bunt-mlodych/terroryzm-ideowy/> (data звернення 15.05.2017).
24. Piłka M. PiS z Balcerowiczem. Rzeczpospolita: Warszawa. 2017. 1 серп. C. A10.

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗМЕРЕНИЯ МИЛИТАРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Батаева Екатерина

доктор философских наук, доцент, профессор кафедры социологии
Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия»,
ул. Лермонтовская, 27, Харьков, 61024, Украина,
bataevaekaterina72@yahoo.com, ORCID ID orcid.org/0000-0002-4628-4817

Артеменко Анна

аспирант кафедры социологии Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия» ул. Лермонтовская, 27, Харьков, 61024, Украина,
a.b.renkas@ukr.net

Bataeva Katherina

Doctor of Philosophy Science, Associate Professor, Professor of Department of Sociology, Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy» 27, Lermontovska str., Kharkiv, 61024,
bataevaekaterina72@yahoo.com, ORCID ID orcid.org/0000-0002-4628-4817

Anna Artemenko

Post-graduate student of Department of Sociology, Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy» 27, Lermontovska str., Kharkiv, 61024,
a.b.renkas@ukr.net

У статті представлено обґрунтування соціологічної методики вимірювання мілітарної ідентичності ветеранів збройних конфліктів. Виокремлено три типи мілітарної ідентичності – стійкий, ситуативний і несформований – які порівнюються за таких підстав: спрямованість ідентифікації, прихильність до мілітарного досвіду, сила зв'язку і сила відторгнення від армії, лояльність до мілітарної маскуліної культури, здійснення військових практик, сприйняття армії як сім'ї або як професійної організації, емоційна прив'язаність до армії, мотиваційне обґрунтування приходу в армію, екзистенційна оцінка служби в армії. Стійкий тип мілітарної ідентичності проявляється в прихильності ветерана мілітарному досвіду/культурі після повернення з армії. Ситуативний тип характеризується «змішаною» ідентифікацією ветерана як з армією, так і з різними цивільними групами; кожна з цих форм актуалізується залежно від контексту/ситуації. Несформований тип мілітарної ідентичності характеризується відсутністю (або слабкою формою) прихильності армійському досвіду, а також сильною ідентифікацією ветерана з різними цивільними групами. Розглянуто особливості таких психологічних методик вимірювання мілітарної ідентичності, як «Шкала мілітарної ідентичності» С. Ланкастера, С. Кінчле і С. Кастро та методика вимірювання чотирьох модифікацій мілітарної ідентичності (професійної, ідеалістичної, військової та індивідуалістичної) Р. Йохансена, Д. Лаберга і М. Мартінусена. Зроблено висновок, що в соціологічному дослідженні необхідно враховувати вплив на формування мілітарної ідентичності таких демографічних та соціальних чинників, як стать, час перебування в армії, рівень освіти, вік призову в армію, місце проживання, мотивація приходу в армію, сімейний стан, наявність/відсутність травматичного бойового досвіду.

Ключові слова: мілітарна ідентичність, військові практики, мілітарна культура, травматичний бойовий досвід, армія, ветеран.

В статье представлено обоснование социологической методики измерения военной идентичности ветеранов вооруженных конфликтов. Выделены три типа военной идентичности – устойчивый, ситуативный и несформированный – которые сравниваются по таким основаниям: направленность идентификации, приверженность военной культуре, осуществление военных практик, восприятие армии как семьи или как профессиональной организации, эмоциональная привязанность к армии, мотивационное обоснование прихода в армию, экзистенциальная оценка службы в армии. Устойчивый тип военной идентичности проявляется в приверженности ветерана военной культуре/культуре после возвращения из армии. Ситуативный тип характеризуется «смешанной» идентификацией ветерана как с армией, так и с различными гражданскими группами; каждая из этих форм актуализируется в зависимости от контекста/ситуации. Несформированный тип военной идентичности характеризуется отсутствием (или слабой формой) приверженности армейскому опыту, а также сильной идентификацией ветерана с различными гражданскими группами. Рассмотрены особенности таких психологических методик измерения военной идентичности, как «Шкала военной идентичности» С. Ланкастера, С. Кинчле и С. Кастро и методика измерения четырех модификаций военной идентичности (профессиональной, идеалистической, военной и индивидуалистической) Р. Йохансена, Д. Лаберга и М. Мартинусена. Сделан вывод, что в социологическом исследовании необходимо учитывать влияние на формирование военной идентичности таких демографических и социальных факторов, как пол, время пребывания в армии, уровень образования, возраст призыва в армию, место проживания, мотивация прихода в армию, семейный статус, наличие/отсутствие травматического боевого опыта.

ванний, которые сравниваются по следующим основаниям: направленность идентификации, приверженность военной опыту, сила связи и сила отторжения от армии, лояльность к военной маскулинной культуре, осуществление воинских практик, восприятие армии как семьи либо как профессиональной организации, эмоциональная привязанность к армии, мотивационное обоснование прихода в армию, экзистенциальная оценка службы в армии. Устойчивый тип военной идентичности проявляется в глубокой приверженности ветерана военной опыту/культуре после возвращения из армии. Ситуативный тип военной идентичности характеризуется «смешанной» формой идентификации как с армией, так и с различными гражданскими группами, причем каждая из этих форм может быть актуализирована в зависимости от контекста/ситуации. Несформированный тип военной идентичности характеризуется отсутствием или слабой формой приверженности армейскому опыту, а также сильной идентификацией ветерана с различными гражданскими группами. Рассмотрены особенности таких психологических методик измерения военной идентичности, как «Шкала военной идентичности» С. Ланкастера, С. Кинчле и С. Кастро и методика измерения четырех модификаций военной идентичности (профессиональной, идеалистической, воинской (Warriorism) и индивидуалистической) Р. Йохансена, Д. Лаберга и М. Мартинусена. Сделан вывод, что в социологическом исследовании необходимо учитывать влияние на формирование военной идентичности таких демографических и социальных факторов, как пол, время пребывания в армии, уровень образования, возраст призыва, место жительства, мотивация прихода в армию, семейное положение, наличие/отсутствие травматического боевого опыта.

Ключевые слова: военная идентичность, воинские практики, военная культура, травматический боевой опыт, армия, ветеран.

The paper presents backgrounding of sociological methodology for measuring the military identity of veterans. There are three types of military identity – stable, situational and unformed – which are compared on the following grounds: identification orientation, commitment to military experience, strength of connection with and rejection from the army, loyalty to military masculine culture, military practices execution, perception of the army as a family or as a professional organization, emotional attachment to the army, a motivational rationale for joining the army, an existential assessment of military service. The stable type of military identity manifests itself in veterans' commitment to military experience/culture after returning from the army. The situational type of military identity is characterized by "mixed" identification both with the army and with various civilian groups. The unformed type of veterans' military identity is characterized by a weak form of adherence to military experience and a strong identification with various civilian groups. The peculiarities of psychological methods of measuring military identity are considered, such as the "Warrior Identity Scale" by S. Lancaster, S. Kinchle and S. Castro, and the method of measuring four modifications of military identity (professional, idealistic, warriorism and individualistic) by R. Johansen, D. Laberg and M. Martinusen. It is concluded that in a sociological study, it is necessary to take into account the influence of demographic and social factors on formation of military identity, such as gender, time spent in the army, education level, age of conscription, place of residence, motivation to join the army, marital status and the presence/absence of traumatic combat experience.

Keywords: military identity, military practices, military culture, traumatic combat experience, army, veteran.

В связи с обострением международных вооруженных конфликтов в западной социологии и психологии особенно актуальным стало изучение проблемы формирования и трансформации военной идентичности, под которой понимают результат социальной идентификации актора с армией/военными группами вследствие интернализации ценностей и норм, принятых в армейском/военном поле [1]. В западной психологии разработаны методики измерения военной

идентичности, наиболее известными из которых являются «Шкала военной идентичности (Warrior Identity Scale)» С. Ланкастера, С. Кинчле и С. Кастро и методика измерения четырех модификаций военной идентичности (профессиональной, идеалистической, воинской (Warriorism) и индивидуалистической) Р. Йохансена, Д. Лаберга и М. Мартинусена, особенности которых будут рассмотрены ниже. Гораздо меньше внимания в современной науке уделяется разработке социологиче-

ских методик измерения военной идентичности, в которых бы учитывалось влияние социальных факторов на формирование и развитие этого феномена. В связи с этим возникает необходимость в создании такой методики, которую можно было бы применять в различных тематических контекстах, к примеру, в исследовании роли военной идентичности ветеранов в процессе социальной реадaptации, изучении гендерных различий в презентациях военной идентичности, анализе влияния разных модификаций военной идентичности на армейские практики и т.д.

Целью данной статьи является методическое обоснование социологического исследования феномена военной идентичности, выявление влияющих на нее социальных факторов, а также анализ ее различных.

Норвежские психологи Р. Йохансен, Д. Лаберг и М. Мартинусен предложили методику исследования четырех модификаций военной идентичности – идеалистической, профессиональной, воинской и индивидуалистической. Идеалистическая модель военной идентичности основывается на ценностях коллективизма, патриотизма, альтруизма, служения Отечеству [2, р. 864]. Основой профессиональной модели военной идентичности являются участие в международных военных операциях, совершенствование боевых навыков, укрепление командной сплоченности и воинского братства [3]. Содержанием воинской модели военной идентичности является принятие военных практик как образа и смысла жизни. И, наконец, индивидуалистическая модель военной идентичности предполагает приоритет личных интересов и восприятие армии как канала карьерной мобильности.

Для измерения четырех модификаций военной идентичности Р. Йохансен, Д. Лаберг и М. Мартинусен использовали методику, включающую 33 позиции, каждая из которых оценивалась с помощью шкалы Лайкерта по 7-балльной системе (1 – полностью не согласен, 7 – полностью согласен) (методика представлена в табл.1). Воинская модификация военной идентичности включает в себя позиции 12-13, 16-17, 20, 22-23 блока «Профессионализм» [2, р. 880], поэтому отдельно в таблице не представлена.

По мнению С. Ланкастера, С. Кинчле и С. Кастро, методику измерения военной идентичности Р. Йохансена, М. Мартинусена и Н. Квилвэна сложно применять за пределами Норвегии, поскольку она сориентирована на военную культуру именно этой страны [5]. По их мнению, методика многомерного измерения воинской идентичности (Warrior

Identity Scale) С. Ланкастера и Р. Харта [4], разработанная в 2016 г., является более универсальной и может быть использована в любом культурном контексте. Эта методика включает в себя следующие параметры: «познание идентичности» (например, «я потратил много времени, стараясь больше узнать об армии»), «вовлеченность идентичности» (например, «я испытываю сильную привязанность к армии»), «общественное отношение к военным» (к примеру, «общество относится к ветеранам как к ценному активу»), «личное отношение к военным» (например, «я горжусь достижениями армии»), «значимость военной службы» (к примеру, «в целом, быть ветераном – важная часть моего Я-образа»), «связи с военными» (например, «моя судьба и будущее связаны с ветеранами»), «восприятие армии как семьи» (например, «покинув армию, я потерял семью») [5, р. 37] (методика представлена в табл. 2). Кроме того, в методике С. Ланкастера и Р. Харта (к разработке которой позже подключились С. Кинчле и С. Кастро) была представлена позиция «поствоенная адаптация» (post-military adjustment), включающая две формулировки: «мне было трудно вернуться к мирной жизни» и «мне нужно время, чтобы понять, как жить после армии».

Каждый пункт оценивался по 5-балльной шкале (полностью не согласен – 1, полностью согласен – 5) [5, р. 38]. Используя эту многомерную методику, С. Ланкастер, С. Кинчле и С. Кастро в 2016 г. осуществили исследование в Чикаго, в ходе которого был проведен онлайн-опрос 1151 бывших американских военнослужащих (средний возраст респондентов составил 52 года; 43% (n=495) из них участвовали в боевых операциях). В результате проведения исследования было выявлено, что значимость всех позиций возрастает в зависимости от количества лет, проведенных в армии; восприятие армии как семьи положительно коррелирует с трудностями постармейской адаптации; социальная поддержка коррелирует с лучшей приспособляемостью [5, р. 40].

Как представляется, в зависимости от объекта исследования (действующие военнослужащие либо ветераны) методики измерения военной идентичности должны варьироваться, поскольку они будут нацелены на анализ ситуаций и событий, которые либо свершаются в настоящем, либо остались в прошлом. Методика Р. Йохансена, Д. Лаберга и М. Мартинусена (см. табл.1) нацелена на измерение идентичности действующего военнослужащего, тогда как методика С. Ланкастера, Р. Харта, С. Кинчле и С. Кастро (см. табл.2) в большей степени сориентирована на

Таблица 1

Методика измерения четырех модификаций военной идентичности
Р. Йохансена, Д. Лаберга и М. Маргинусена

Модификации военной идентичности	Признаки
1. Идеалистическая военная идентичность	1. Вооруженные силы, в первую очередь, следует использовать для защиты территории моей страны
	2. Мое участие в международных операциях зависит от того, связано ли это участие с интересами моей страны
	3. Неправильно участвовать в военных действиях, которые явно не пропагандируют ценности и интересы моей страны
	4. Неправильно участвовать в военных действиях в чужой стране
	5. Более важно защищать свою территорию, чем защищать интересы моей страны в международных операциях
	6. Я рассматриваю службу в Вооруженных Силах как призвание и возможность послужить моей стране
	7. Быть хорошим гражданином означает служить в вооруженных силах для защиты своей страны
	8. Я нахожусь в составе вооруженных сил, потому что хочу служить чему-то более важному, чем мои личные интересы
	9. Причины, по которым я участвую в военных операциях, имеют второстепенное значение
	10. Военная униформа усиливает мою национальную гордость
	11. Традиционные идеалы Служения, Державы устарели и остались в прошлом
2. Профессиональная военная идентичность	12. Целью моего пребывания в армии является получение опыта использования воинских навыков в сложных операциях
	13. Возможность участия в военных действиях является важной целью для меня
	14. Самопожертвование, мужество и общение на войне важнее, чем где-либо
	15. Я предпочитаю участвовать в операциях высокой боевой интенсивности, а не в операциях по поддержанию мира
	16. Одной из главных задач для меня является развитие воинских навыков
	17. Когда я попал в вооруженные силы, у меня было сильное желание участвовать в военных операциях
	18. Кодекс чести имеет первостепенное значение в вооруженных силах
	19. Правительство моей страны может вовлечь меня в любую миссию, если это не будет противоречить моим моральным убеждениям
	20. Важнейшей составляющей военной службы является подготовка и проведение боевых операций
	21. Я считаю, что важно контролировать агрессивность во время участия в боевых действиях
	22. Боевое товарищество является второстепенной причиной участия в военных операциях
	23. В вооруженных силах необходимо развивать культуру воина
3. Индивидуалистическая военная идентичность	24. Самореализация – очень важная причина моего служения в вооруженных силах
	25. Я служу в вооруженных силах ради возможностей, которые передо мной открываются
	26. Важным условием участия в международных операциях является высокая зарплата
	27. В вооруженных силах должны уважать мою гражданскую жизнь, например семейные или досуговые интересы
	28. Я воспринимаю службу в вооруженных силах как обычную работу
	29. В вооруженных силах долг имеет приоритет над правами
	30. Я рассматриваю армию как один из видов работы
	31. Для меня естественно рассматривать службу в армии как альтернативу гражданской работе
	32. Я готов покинуть вооруженные силы, если мне предложат гражданскую работу с лучшей зарплатой и рабочими условиями
	33. Хорошая зарплата является одной из самых важных причин участия в международных операциях за границей

изучение идентичности демобилизованных военных.

Представим обоснование социологической методики измерения военной идентичности ветеранов, в которой использованы некоторые позиции рассмотренных психологических методик.

Для выявления *направленности идентичности* военнослужащего или ветерана можно использовать следующий вопрос: «Кем Вы себя ощущаете в первую очередь?» с вариантами ответов, в которых предусмотрена возможность «чистых» форм идентичности (Я – военнослужащий либо гражданское лицо) или «смешанной» формы («ощущаю себя военнослужащим и гражданским лицом одновременно»).

Силу связи с армией (или приверженность милитарному опыту) и *личное отноше-*

ние к ней можно измерить с помощью таких вопросов: «Я хотел/а бы вернуться в армию» (см. п.23 в табл.2) и «Я горжусь тем, что служил/а в армии» (модифицированный п.17 в табл.2), которые оцениваются по 5-балльной шкале – от «полностью не согласен» (1 балл) до «полностью согласен» (5 баллов). Сильная связь с армией может проявиться в желании ветерана установить *профессиональную преемственность* между армейским и гражданским контекстами: «Я хочу иметь такую работу, где я смог/ла бы применять воинские навыки (охранником, конвоиром, телохранителем, военкомом и т. п.)» (оценивается по 5-балльной шкале). Для измерения *силы отталкивания* от армейского прошлого целесообразно использовать противоположный показатель – чувство сожаления по поводу проведенных в армии лет:

Таблица 2

Шкала военной идентичности (Warrior Identity Scale) [5]

Категории	Признаки
1. Познание идентичности (Identity exploration)	1. Я потратил много времени, стараясь больше узнать об армии
	2. Я часто совершал действия, которые могли бы мне помочь лучше понять содержание военной службы
	3. Я часто говорил с другими людьми, чтобы больше узнать о военных (или ветеранах)
2. Вовлеченность (Identity commitment)	4. У меня есть сильное чувство принадлежности к армии
	5. Я знаю, что именно означает для меня военная служба
	6. Я испытываю сильную привязанность к армии
3. Общественное отношение к военным (Public regard for the military)	7. В целом, о ветеранах много думают
	8. В целом, другие люди уважают ветеранов и военнослужащих
	9. В целом, люди воспринимают ветеранов позитивно
	10. Общество относится к ветеранам как к ценному активу
4. Личное отношение к армии (Private regard for the military)	11. Я чувствую себя хорошо на военной службе
	12. Я считаю, что ветераны внесли значительный вклад в развитие нашей страны/мира
	13. Я считаю, что у меня появилось много сил благодаря моей военной службе
	14. Я часто сожалею, что служу в армии
	15. Те, кто служил в армии, сделали для общества меньше, чем остальные
	16. В целом, я чувствую, что ветераны не представляют большой ценности для общества
	17. Я горжусь достижениями армии
5. Значимость военной службы (Military centrality)	18. В целом, служение в армии очень мало связано с тем, как я себя ощущаю
	19. В целом, быть ветераном – важная часть моего Я-образа
	20. Служба в армии мало влияет на мое представление о том, кем я являюсь
	21. То, что я ветеран, сильно не сказывается на моих социальных отношениях
6. Восприятие армии как семьи (Military as family)	22. Я скучаю по моим боевым друзьям
	23. Я хотел бы вернуться в армию
	24. Покинув армию, я потерял семью
7. Связи с военными (Military connection)	25. Во время моего пребывания в армии я всегда чувствовал себя аутсайдером
	26. Я никогда не чувствовал себя эмоционально связанным с моей воинской частью
	27. Моя судьба и будущее связаны с ветеранами
	28. Во время моего пребывания в армии я не хотел соблюдать военные ритуалы и нормы

«Сожалею, что пришлось служить» (см. п.14 в табл.2) (оценивается также по 5-балльной шкале). Предложенные позиции («сила связи» и «сила отталкивания») не дублируют друг друга (с подключением знаков «плюс» или «минус»), поскольку в них идет речь о разных эмоциональных состояниях – гордости или сожаления. Если человек не гордится определенным фактом своей биографии, это еще не означает, что он сожалеет о нем. Сожаление эмоционально сильнее заряжено, нежели отсутствие гордости, и свидетельствует о желании человека «переписать» прошлое или отречься от него. Для измерения степени эмоциональной привязанности ветерана к военному прошлому целесообразно использовать показатель *биографической приоритетности службы в армии*: «Лучшее время в моей жизни – когда я служил в армии». Для уточнения информации можно использовать противоположную позицию, предложенную С. Ланкастером, С. Кинчле и С. Кастро, в которой фиксируется *отсутствие эмоциональной связи с армией*: «Я никогда не чувствовал/а себя эмоционально связанным/ой с моей воинской частью» (см. п.26 в табл.2) (оценивается по 5-балльной шкале).

Как показали исследования С. Ланкастера, С. Кинчле и С. Кастро, восприятие военнослужащим *армии как семьи*, а однополчан – как настоящих друзей, коррелирует с устойчивым типом военной идентичности. В данном контексте полезно использовать, во-первых, модифицированную формулировку показателя, предложенного С. Ланкастером, С. Кинчле и С. Кастро (см. п.24, табл.2): «Мои сослуживцы/однополчане – это моя семья» (оценивается по 5-балльной шкале (полностью не согласен – 1, полностью согласен – 5)), во-вторых, параметр восприятия взаимодействия и взаимопомощи в армии *как истинной дружбы*, которой нет аналогов в гражданском поле: «Я испытал/а настоящую дружбу в армии»; «У меня нет настоящих друзей вне армии» (оценивается по 5-балльной шкале) и, в-третьих, показатель *личностной связи с однополчанами*: «Перед принятием важного решения, с кем Вы, в первую очередь, посоветуетесь?» (с членами семьи; с однополчанами; с коллегами по работе; самостоятельно приму решение; другое).

Как полагает Г. Тэджфел, группы, с которыми человек себя идентифицирует, должны поддерживать его положительную Я-концепцию; в противном случае, если группа негативно оценивает вклад индивида в ее развитие, это может привести к его дистанцированию от группы или, в крайнем случае, к ее отвержению [6]. Соответственно, если военнослужащий пережил негативный опыт пребывания в вооруженных силах, если

его не ценили и не признавали, то это может стать серьезным барьером на пути формирования военной идентичности и привести к срыву процесса идентификации с армией. В качестве показателей признания индивида в армии можно использовать «ощущение им своей важности/полезности» и «наличие взаимоуважения между военнослужащими»: «В армии я ощущал/а, что выполняю важную работу», «В армии меня уважали сослуживцы/командиры», «В армии я уважал/а сослуживцев/командиров» (оценивается по 5-балльной шкале).

Можно предположить, что устойчивый тип военной идентичности может соотноситься со смысложизненными оценками армейской службы и с восприятием гражданской жизни как бессмысленной и пустой¹. Показателем смысложизненных ориентиров ветерана является вера в наличие глубокого смысла в службе в армии (либо участия в боевых операциях): «Когда я служил/а в армии, видел в этом важный смысл моей жизни». Экзистенциальную оценку жизни после демобилизации можно измерить посредством следующего утверждения: «После армии повседневная жизнь кажется мне пустой и бессмысленной» (оценивается по 5-балльной шкале).

Военную идентичность изучают с использованием деятельностного подхода, поскольку она формируется в ситуации осуществления таких специфических военных практик, как участие в военных операциях, ежедневные физические тренировки, развитие военных навыков (точность стрельбы, владение оружием и военной техникой). Можно предположить, что показателем устойчивого типа военной идентичности ветерана является склонность к осуществлению армейских практик и после демобилизации. Для измерения приверженности военным практикам можно использовать такой вопрос: «После возвращения из армии я продолжаю заниматься физическими тренировками; отрабатываю приемы самообороны; упражняюсь в стрельбе и владении холодным оружием». Поскольку важным элементом военной культуры является воинское братство [8], то в качестве показателя приверженности военной культуре можно использовать склонность ветерана поддерживать социальные контакты с бывшими сослуживцами². Для измерения этой склонно-

1 Экзистенциальные понятия пустоты и бессмысленности существования использовал голландский психолог Д. Гримелл в исследовании нарративных историй сержанта Йонаса методом кейс-стади [7, р. 838].

2 Как подчеркивают Г. Марингира, Д. Гибсон и А. Рихтер, боевое братство является устойчивым социальным состоянием, которое сохраняет свою силу

сти можно использовать следующие вопросы: «Я встречаюсь (общаюсь по телефону или посредством Интернета) с моими сослуживцами» (очень часто; часто; не очень часто; редко; не встречаюсь с ними). «Я являюсь членом: всеукраинского/регионального союза ветеранов; социальных Интернет-групп ветеранов; не состою в этих организациях». «Если Вы состоите в этих организациях, насколько часто принимаете участие в их деятельности: регулярно; иногда; крайне редко».

В блоке, посвященном военной культуре, необходимо также использовать параметр положительной оценки послушания/дисциплинированности, которые вырабатываются в армии, а после демобилизации могут вступить в противоречие с гражданскими ценностями свободы и независимости. Если ветеран положительно оценивает армейскую культуру послушания после ухода из армии, это может свидетельствовать об устойчивом типе военной идентичности, который имеет определенную инерцию и может сохраниться в гражданском поле. «Мне нравилось, что в армии все понятно и надо только выполнять приказы командиров». «После армии мне не хватало контроля со стороны командиров» (оценивается по 5-балльной шкале).

В числе внешних факторов, которые могут оказать значительное влияние на формирование устойчивого типа военной идентичности военнослужащего/ветерана, следует упомянуть пол, время пребывания в армии, уровень образования, возраст призыва, место жительства, мотивацию прихода в армию, семейное положение и наличие травматического боевого опыта. Можно сделать следующие предположения:

1. Поскольку армейская культура является маскулинной (ее основными ценностями являются сила, выносливость, сдержанность, самоконтроль, послушание, напористость/агрессивность), то военная идентичность мужчин-военнослужащих может быть более устойчивой, чем у женщин-военнослужащих.

2. Чем больше времени проводит индивид в армии (на войне), тем выше вероятность внутренней трансформации и глубокого усвоения военной культуры, что будет коррелировать с более устойчивым типом военной идентичности.

3. Чем выше уровень образования индивида, тем более объективно и критично он бу-

дет оценивать происходящее в армии (на войне), что может коррелировать с менее устойчивым типом военной идентичности.

4. Если актер был призван в армию в возрасте 18-22 лет, то высока вероятность его глубокой ресоциализации и усвоения военной культуры, что должно коррелировать с устойчивым типом военной идентичности и, наоборот, если актер был призван в армию в социально зрелом возрасте (от 23 лет и выше) с уже сформировавшейся идентичностью, то его восприятие армейской действительности будет более взвешенным, а усвоение норм армейской жизни – более избирательным, что может коррелировать с менее устойчивым типом военной идентичности.

5. Место жительства военнослужащего/ветерана может оказать влияние на его военную идентичность (к примеру, можно предположить, что жители Западной Украины и Донбасса могут более болезненно переживать опыт войны в силу либо идеологических убеждений, либо наличия родственных связей и особой привязанности к родным местам, пострадавшим от войны, что может сказаться на типе их военной идентичности).

6. Если актер попал в армию добровольно и сознательно, а основным мотивом выбора армейской жизни была идея защиты своей страны (а не, к примеру, стремление заработать деньги), то это может коррелировать с устойчивым типом военной идентичности. Для измерения добровольности/недобровольности прихода в армию и изучения основных мотивов мобилизации можно использовать следующие вопросы: «Вы попали в армию: добровольно; по призыву». «Если добровольно, назовите причину прихода в армию: хотел/а защищать родину; с детства мечтал/а стать военнослужащим/ей; хотел/а стать сильнее и мужественнее; хотел/а заработать денег; нечем было заняться; другое».

7. Семейное положение ветерана также может влиять на процесс трансформации из военной в гражданское поле и трансформацию военной идентичности. Можно предположить, что устойчивый тип военной идентичности в большей степени коррелирует с внебрачным статусом ветерана и, наоборот, семейный статус может побуждать ветерана активнее адаптироваться к гражданской жизни после возвращения из армии и, как следствие, быстрее модифицировать свою идентичность.

8. Наличие опыта «встречи со смертью» (смертью сослуживцев, противников или мирного населения)³, опыта убийства или

и в постармейский период (это может проявиться в создании ветеранами различных групп в социальных сетях, организаций ветеранов, которые поддерживают тесную связь друг с другом, помогают решать жизненные и профессиональные проблемы друг друга) [8, p. 37].

³ Этот опыт О. Даниленко назвала «экстремальным опытом» [10, с. 128], а И. Кононов – «травматическим опытом» [11, с. 143].

нанесения травм другим людям (противнику или мирному населению), а также опыта собственных ранений/травм может повлиять на формирование устойчивого типа милитарной идентичности военнослужащего/ветерана. Опыт «встречи со смертью» (или «экспозицию смерти») можно измерить, используя следующие вопросы: «Участвовали Вы в боевых сражениях?» (да, часто; да, редко; не участвовал/а); «Были ли Вы ранены?» (да, несколько раз; да, один раз; не был/а ранен/а); «Попадали ли Вы в ситуации, когда думали, что не выживете?» (да, часто; да, редко; не попадал/а); «Погибали ли Ваши друзья/сослуживцы?» (да; нет); «Видели ли Вы убитых/раненых среди гражданского населения?» (да; нет); «Видели ли Вы убитых/раненых среди противников?» (да; нет); «Приходилось ли Вам стрелять в людей?» (да; нет); «Приходилось ли Вам стрелять в боевую технику?» (да; нет).

Э. Кастано, В. Айзербат, Д. Бордженон и Э. Серон следующим образом объяснили наличие зависимости между устойчивостью милитарной идентичности и «экспозицией смерти». Благодаря идентификации с социальной группой человек может справиться с тревожностью, смягчить страх смерти и ощутить свою силу через осознание принадлежности к коллективному целому. Отождествление с группой помогает человеку отсрочить переживание собственной смерти и создать иллюзию социального бессмертия [9]. Поскольку во время проведения боевых операций чувство тревоги и страх смерти обостряются, стремление воссоединиться с группой товарищей и тем самым снизить внутреннюю напряженность становится особенно сильным, что влияет на формирование устойчивого типа милитарной идентичности военнослужащего [12, с. 77]. Аналогичные объяснения предлагает Ф. Фридмен, согласно которому участие в боевых операциях оказывает большое влияние на формирование устойчивого типа милитарной идентичности, поскольку длительное сосуществование с другими бойцами в ситуации смертельной опасности формирует сильную привязанность друг к другу, заботу, любовь, доверие и взаимозависимость, напоминающие родственные связи [13, р. 587]. Как показали результаты исследования О. Даниленко, «экстремальный опыт, связанный с потерей близкого друга во время службы в АТО, ...во многом повлиял на изменение его [респондента] системы релевантности и желание вернуться снова в зону АТО» [10, с. 128].

В методике измерения милитарной идентичности ветеранов необходимо выделять различные типы изучаемого феномена с целью

последующего выявления определенных закономерностей (к примеру, можно будет понять, как связана определенная модификация милитарной идентичности с процессом социальной реадaptации ветеранов; какая модификация в большей степени характерна для мужчин, а какая для женщин; какие социальные факторы влияют на формирование того или иного типа милитарной идентичности). Социологическая методика измерения милитарной идентичности, представленная в статье, позволяет выявить различные типы милитарной идентичности ветерана на основании одних и тех же критериев сравнения. Будем использовать следующие критерии: направленность идентификации, приверженность милитарному опыту, сила связи и сила отторжения от армии, лояльность к милитарной маскулинной культуре, осуществление воинских практик, восприятие армии как семьи либо как профессиональной организации, эмоциональная привязанность к армии, мотивационное обоснование прихода в армию, экзистенциальная оценка службы в армии. Будем различать три типа милитарной идентичности по степени/интенсивности ее выраженности – устойчивый, ситуативный и несформированный (см. табл. 3). Устойчивость милитарной идентичности ветерана проявляется в его глубокой приверженности милитарному опыту и милитарной культуре, что может длительно сохраняться после демобилизации из армии⁴. Ситуативный тип милитарной идентичности характеризуется «смешанной» формой идентификации как с армией, так и с различными гражданскими группами, причем каждая из этих форм может быть актуализирована в зависимости от контекста/ситуации. Несформированный тип милитарной идентичности характеризуется отсутствием или слабой формой приверженности армейскому опыту и воинскому прошлому, а также сильной идентификацией ветерана с различными гражданскими группами.

Каждый тип милитарной идентичности описан с помощью семнадцати показателей; если все эти показатели присутствуют одновременно, можно говорить о «чистом» или идеальном типе конкретной модификации милитарной идентичности ветерана. Но при наличии хотя бы двенадцати показателей (которые могут сочетаться с некоторыми показа-

4 Устойчивая милитарная идентичность соотносится с феноменом альтернативности (П. Бергер и Т. Лукман), радикального преобразования личности военнослужащего, условием которого становится, во-первых, сильная эмоциональная идентификация с армейским персоналом, а, во-вторых, демонтаж предшествующей структуры субъективной реальности индивида, которая сформировалась до призыва в армию [14, с. 20].

Таблица 3

Три модификации военной идентичности ветерана

Типы военной идентичности	Признаки
Устойчивый тип	<p>Идентификация с армией («Я – военнослужащий/ая») Приверженность военной службе (сильное желание вернуться в армию и продолжить службу) Позитивная оценка службы в армии (проявляется в ощущении гордости за то, что служил/а) Отсутствие сожаления по поводу проведенных в армии лет Желание иметь такую работу, где можно было бы применить воинские навыки (охранником, конвоиром, телохранителем, военным комиссаром и т. п.) Восприятие армии как семьи Признание высокой ценности боевой дружбы, которой нет в гражданской жизни Сильная эмоциональная связь с ветеранами, с которыми следует советоваться перед принятием важных решений Признание биографической приоритетности службы в армии («Лучшее время в моей жизни – когда я служил/а в армии») Сильное ощущение важности своей работы в армии Признание наличия взаимоуважения между военнослужащими во время службы в армии Признание глубокого смысла в службе в армии Восприятие жизни вне армии как бессмысленной Приверженность военным практикам после демобилизации (ежедневные физические тренировки, развитие воинских навыков) Активные действия по поддержанию контактов с бывшими сослуживцами Регулярное участие в деятельности всеукраинского/регионального союза ветеранов либо социальных Интернет-групп ветеранов Положительная оценка культуры послушания, контроля и дисциплинированности в армии</p>
Ситуативный тип	<p>Смешанная идентификация с армией и с гражданскими группами («Я – военнослужащий/ая и гражданское лицо») Средний уровень приверженности военной службе (слабое желание вернуться в армию и продолжить службу) Скорее позитивная оценка факта службы в армии (проявляется в частичном переживании гордости за то, что служил/а) Некоторые факты службы в армии могут вызывать сожаление Согласие работать как в гражданской сфере, так и в сфере, имеющей воинскую специфику (охранником, конвоиром, телохранителем, военкомом и т. п.) Отчасти армия воспринимается как семья Признание, что настоящие друзья могут быть как в армейской, так и в гражданской жизни Неглубокая эмоциональная связь с ветеранами, которые иногда могут выступать в роли советчиков наряду с родственниками или коллегами Признание важности биографического факта службы в армии (отчасти согласен/на, что «лучшее время в моей жизни – когда я служил/а в армии») Частичное ощущение важности своей работы в армии Частичное признание наличия взаимоуважения между военнослужащими во время службы в армии Частичное признание глубокого смысла в службе в армии Согласие с тем, что гражданская жизнь также может быть осмысленной Частичная приверженность военным практикам после демобилизации Средняя активность по поддержанию контактов с бывшими сослуживцами Нерегулярное участие в деятельности всеукраинского/регионального союза ветеранов либо социальных Интернет-групп ветеранов Средние оценки культуры послушания, контроля и дисциплинированности в армии</p>

Продовження табл. 3

Несформированный тип	Гражданская идентификация («Я – гражданское лицо») Незначительная приверженность военной службе (отсутствие желания вернуться в армию и продолжить службу) Негативная оценка службы в армии (проявляется в отсутствии ощущения гордости за то, что служил/а) Сильное сожаление по поводу службы в армии Отсутствие желания иметь работу, связанную с военной спецификой (охранником, конвоиром, телохранителем, военным комиссаром и т. п.) Армия не воспринимается как семья Отказ признавать, что истинная дружба существует только в армии Низкая эмоциональная связь с ветеранами, с которыми не следует советоваться перед принятием важных решений Отказ признавать биографическую важность службы в армии (полностью не согласен/на, что «лучшее время в моей жизни – служба в армии») Отсутствие ощущения важности своей работы в армии Сомнения в наличии взаимоуважения между военнослужащими во время службы в армии Отказ признавать наличие глубокого смысла в службе в армии Согласие с тем, что гражданская жизнь обладает смыслом Отсутствие военных практик после демобилизации Отсутствие контактов с бывшими сослуживцами Отсутствие членства во всеукраинском/региональном союзе ветеранов либо в социальных Интернет-группах ветеранов Низкая оценка культуры послушания, контроля и дисциплинированности в армии
----------------------	--

телями других модификаций) можно делать заключение о конкретном типе военной идентичности.

Таким образом, преимущество представленной нами социологической методики измерения военной идентичности заключается в том, что с ее помощью можно выявить различные типы военной идентичности ветерана на основании таких критериев, как направленность идентификации, приверженность военной службе, сила связи и сила отторжения от армии, лояльность к военной маскулинной культуре, осуществление воинских практик, восприятие армии как семьи либо как профессиональной организации, эмоциональная привязанность к армии, мотивационное обоснование прихода в армию, экзистенциальная оценка службы в армии. В отличие от представленной нами методики, в типологии Р. Йохансена, Д. Лаберга и М. Мартинусена для анализа каждой модификации военной идентичности (профессиональной, идеалистической, воинской и

индивидуалистической) были использованы разные характеристики, что делало практически невозможным их сопоставление по параметру интенсивности проявления военной идентичности. Кроме того, типология Р. Йохансена, Д. Лаберга и М. Мартинусена в большей степени применима для анализа идентичности действующих, а не демобилизованных военнослужащих.

С помощью представленной методики измерения военной идентичности ветерана можно исследовать различные модификации этого феномена (устойчивый, ситуативный и несформированный типы военной идентичности) и понять, какое влияние они оказывают на процесс социальной реадaptации ветеранов после демобилизации из армии. Кроме того, благодаря этой методике можно выяснить, как соотносятся между собой различные разновидности социальной идентичности одного и того же социального актора – гражданская, религиозная, этническая, гендерная, профессиональная, территориальная (региональная) идентичности и т. д.

Литература

1. Батаева Е., Атременко А. Концепт милитарной идентичности в современной социологии. Вісник ХНУ ім. В. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2018. Вип. 40. С. 29-35.
2. Johansen R. B., Laberg J. C. & Martinussen M. Measuring military identity: Scale development and psychometric evaluations. *Social Behavior and Personality: An International Journal*. 2013. № 41. P.861–880. doi:10.2224/sbp.2013.41.5.861
3. Huntington S. P. *The soldier and the State*. London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1957.
4. Lancaster S. L., Hart R. P. Military identity and psychological functioning: A pilot study. *Military Behavioral Health*. 2015. № 3. P.83–87. doi:10.1080/21635781.2014.995254
5. Lancaster S., Kintzle S., Castro C. Validation of the Warrior Identity Scale in the Chicagoland Veterans Study. *Identity: International Journal of Theory and Research*. 2018. Vol. 18. № 1. P.34–43. doi.org/10.1080/15283488.2017.1410157
6. Tajfel H. *Social identity and intergroup relations*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982.
7. Grimell J. Making dialogue with an existential voice in transition from military to civilian life. *Theory & Psychology*, 2017. Vol. 27(6). P. 832–850.
8. Maringira G., Gibson D., Richters A. "It's in my blood": the military habitus of former Zimbabwean soldiers in exile in South Africa. *Armed Forces Sociology*. 2015. №41(1). P.23–42. doi.org/10.1177/0095327X14523001.
9. Castano E., Yzerbyt V., & Bourguignon D. We are one and I like it. The impact of entitativity on social identification. *European Journal of Social Psychology*, 2003. № 33, P.735–754.
10. Даниленко О. Інтерпретація ідей А. Шюца при дослідженні ситуації солдата, який повертається додому, в сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. №1. С.118-133.
11. Кононов И. Кризис и война как травматические события в биографиях жителей Донбасса. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць*, 2015. Вип. 21. С.143-156.
12. Кастано Э., Лейднер Б., Славута П. Процессы социальной идентификации, групповая динамика и поведение комбатантов. *Международный журнал Красного Креста*. 2008. Т.90. № 870. С.69-87.
13. Friedman M. J. Posttraumatic Stress Disorder among Military Returnees from Afghanistan and Iraq. *American Journal of Psychiatry*. 2006. №163(4). P.586-593.
14. Батаева Е., Атременко А. Концептуалізація транзита милитарної ідентичності в сучасній соціології. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право». 2018. № 3. С.19-26.

EDUCATIONAL RISKS AS AN ACTUALIZATION FACTOR OF THE UKRAINIAN STUDENTSHIP'S PROFESSIONAL SELF-REALIZATION RISKS

Liudmyla Sokurianska

*Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Sociology
V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
e-mail: sokuryanska@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>*

Людмила Сокурянська

*доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціології Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна,
e-mail: sokuryanska@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>*

Aleksandra Deineko

*PhD of Sociology, Associate Professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4
Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
e-mail: snosocio@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>*

Олександра Дейнеко

*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна,
e-mail: snosocio@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>*

The article analyzes the factors of actualization and possible ways of minimizing / overcoming the national university graduates' risks of professional self-realization. Particular attention is paid to analyzing the role of educational risks in reproducing the Ukrainian students' risks of professional self-realization. Authors' definitions of concepts such as «risk», «educational risks», «risks of professional self-realization», «social subjectness of the person» are given. There are three levels of factors and manifestation the Ukrainian students' risks of professional self-realization (macro-, meso-, micro-). Based on the results of sociological research carried out by the Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University during 2000 – 2016, including those obtained through the use of methods of intellectual data analysis, the authors analyze three models of risk strategies (strategy of minimizing, strategy of transferring and a risk-avoidance strategy), the basis for the selection of which are socio-professional plans of Ukrainian students. The social-cultural portraits of students who have chosen one or another strategy to minimize the risks of professional self-fulfillment are depicted. It turns out that the complex capitalization of the agent (cultural, educational, professional, economic, social, identification) and his own subjectness are necessary components of successful coping with the risks of different levels. At the macro-social level, the authors analyze the phenomenon of the «situation of scissors,» which creates an institutional imbalance between the labor market in Ukraine and the system of higher education. There are two strategies for minimizing professional self-realization risks at the national level – paternalistic, which involves active state intervention in solving this problem, and a liberal one aimed at increasing academic freedoms of higher education, expanding their ability to respond promptly to the challenges of the contemporary labor market. The authors draw attention to the need of improving the state educational and economic policy taking into account the actual risks of professional self-actualization of graduates of the national higher education.

Keywords: risk, educational risks, risks of professional self-realization, students, social subjectness, risk-strategy, «situation of scissors», labor market.

У статті аналізуються чинники актуалізації та можливі шляхи мінімізації / подолання ризиків професійної самореалізації випускників вітчизняної вищої школи. Особлива увага приділяється аналізу ролі освітніх ризиків у відтворенні ризиків професійної самореалізації українського студентства. Надаються авторські визначення таких понять, як «ризик», «освітні ризики», «ризики професійної самореалізації», «соціальна суб'єктність особистості». Визначаються три рівні факторів та прояву ризиків професійної самореалізації вихованців українських вишів (макро-, мезо-, мікро-). Спираючись на результати соціологічних досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2000 – 2016 р.р., у тому числі отримані завдяки використанню методів інтелектуального аналізу даних, авторки аналізують три моделі ризик-стратегій (стратегія протистояння, стратегія страхування і стратегія ігнорування), основою для виокремлення яких є соціально-професійні плани українського студентства. Змальовуються соціокультурні портрети студентів, які обрали ту чи іншу стратегію мінімізації ризиків професійної самореалізації. Доводиться, що комплексна капіталізація агента (культурна, освітня, професійна, економічна, соціальна, ідентифікаційна) і його власна суб'єктність є необхідними складовими успішного протистояння ризикам різних рівнів. На макросоціальному рівні автори аналізують феномен «ситуації ножиць», що створює інституційний дисбаланс між ринком праці в Україні і системою вищої освіти. Пропонуються дві стратегії мінімізації ризиків професійної самореалізації на загальнодержавному рівні – патерналістська, яка передбачає активне втручання держави у вирішення цієї проблеми, та ліберальна, що спрямована на збільшення академічних свобод вишів, розширення їхніх можливостей оперативного реагувати на виклики сучасного ринку праці. Автори звертають увагу на необхідність удосконалення державної освітньої та економічної політики з урахуванням актуальних ризиків професійної самореалізації випускників вітчизняної вищої школи.

Ключові слова: ризик, освітні ризики, ризики професійної самореалізації, студентство, соціальна суб'єктність, ризик-стратегії, «ситуація ножиць», ринок праці.

В статье проанализированы факторы актуализации и возможные пути минимизации/преодоления рисков профессиональной самореализации выпускников отечественной высшей школы. Особое внимание уделено анализу роли образовательных рисков в воспроизведении рисков профессиональной самореализации украинского студенчества. Предоставлены авторские определения таких понятий, как «риск», «образовательные риски», «риски профессиональной самореализации», «социальная субъектность личности». Определены три уровня факторов и проявления рисков профессиональной самореализации воспитанников украинских вузов (макро-, мезо-, микро-). Опираясь на результаты социологических исследований, проведенных кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в течение 2000 – 2016 г.г., в том числе полученные благодаря использованию методов интеллектуального анализа данных, авторы анализируют три модели риск-стратегий (стратегия противостояния, стратегия страхования и стратегия игнорирования), основой для выделения которых является социально-профессиональные планы украинского студенчества. Изображены социокультурные портреты студентов, выбравших ту или иную стратегию минимизации рисков профессиональной самореализации. Доказано, что комплексная капитализация агента (культурная, образовательная, профессиональная, экономическая, социальная, идентификационная) и его собственная субъектность являются необходимыми составляющими успешного противостояния рискам различных уровней. На макросоциальном уровне авторы анализируют феномен «ситуации ножниц», которая создает институциональный дисбаланс между рынком труда в Украине и системой высшего образования. Предлагаются две стратегии минимизации рисков профессиональной самореализации на общегосударственном уровне – патерналистская, которая предусматривает активное вмешательство государства в решение этой проблемы, и либеральная, направленная на увеличение академических свобод вузов, расширение их возможностей оперативно реагировать на вызовы современного рынка труда. Авторы обращают внимание на необходимость усовершенствования государственной образовательной и экономической политики с учетом актуальных рисков профессиональной самореализации выпускников отечественной высшей школы.

Ключевые слова: риск, образовательные риски, риски профессиональной самореализации, студенчество, социальная субъектность, риск-стратегии, «ситуация ножниц», рынок труда.

According to numerous sociological studies, including those carried out by V. N. Karazin Kharkiv National University Sociological Department during 2000-2016¹, the processes of postmodernization of contemporary societies, in particular Ukrainian, put forward the value of self-realization on leading positions in the structure of value orientations of student youth. Research and social practice indicate a contradiction between the high level of orientation of contemporary students for self-realization, including the professional, and his available resources for implementing this value at home in the Motherland, forcing graduates to look for work abroad. This problematic situation highlights the need for a special study aimed at identifying possible ways of overcoming / mitigating this contradiction both at the individual and national level.

Consequently, the relevance of the study of the problem we have chosen is due to the fact that the risks of professional self-actualization of higher educational institutions graduates activate the processes of «brain drain», that significantly weakens the intellectual potential of our country, as well as provokes social tension.

Determining the degree of elaboration of the chosen problem, we note that the analysis of foreign studies shows that the problem of the self-actualization risks of higher education graduates is global. Among the European researchers, our attention was attracted by V. Cuzzocrea, who, studying the problems of professional self-realization of youth, presents two professional strategies - the strategy of «youth squeezing» and the strategy of «youth prolonging». Among the factors influencing the formation of these strategies, V. Cuzzocrea suggests such as a family pattern and the peculiarities of youth upbringing in different European countries [1]. The theoretical and empirical studies of such Russian scientists as O. Omelchenko, Y. Zubok, V. Chuprov, P. Borisova, M. Bulanova deserve special attention within the framework of research of these problems etc. (read, for example: [2,3,4,5]). Thus, O. Omelchenko, using the sociocultural approach and methodology of qualitative research, emphasizes the role of youth subcultures as the basis for self-realization of youth [2]. Y. Zubok and V. Chuprov, us-

ing an institutional approach to studying the social development of young people, analyze the impact on young professional's employment the factors related to the risks in the field of youth education, with its vocational training, with conflicts in the labor market [3, 4].

The *purpose* of this publication is to determine the role of educational risks in restoring the risks of professional self-realization of contemporary Ukrainian students, as well as possible strategies for their minimization on the macro- and microsocial level.

Realizing this goal, first of all we will turn to the definition of the main concepts of our study: «educational risks», «risks of professional self-realization», «risk-strategy», «social subjectness of the person».

Trying to formulate the author's definition of the concept of «educational risks», we, of course, relied on the interpretation of the category «risk» by contemporary researchers (N. Louman, E. Giddens, W. Beck etc.), whose works form the basis of such a branch of scientific knowledge as sociology of risk (see more details: [6]). *We define a risk as the choice of a particular algorithm in the situation of uncertainty due to its possible outcomes.*

Applying to such concept as «risk environment» (E. Giddens) [7, p. 102], which is commonly used in its broad sense (as an environment in which the natural, man-made and social risks are inextricably linked [6, p. 29]), in the context of this publication, we narrow its meaning, focusing on education as an environment that produces various risks at the level of society as a whole, its individual institutions, including the institution of education itself, and the personal level.

In view of this, we *define educational risks as a choice (state, institution of education, individual) of a certain algorithm of educational activity (provision and reception of educational services) in the situation of uncertainty due to its possible outcomes.* Educational risks provoke risks of professional self-realization of the person, whose we understand as *a choice of a professional trajectory that can both help and hinder the realization of his abilities, talents, professional knowledge and skills.*

Regarding the concept of «risk strategy», we understand it as *a long-term project of responding to risks (in this case, future professional risks), embodied in the values-behavioral characteristics of the subjects* (in particular, in value orientations, life positions, everyday practices, identification models etc.), defining the potential of their social subjectness.

In this context, we emphasize that the conditions of the risk society contribute to the

1 It is about such national and international research as «Contemporary Universities as the Areas of the Intellectual Elite Formation in Ukrainian Society» (2000-2001); «Higher education as a factor of socio-structural changes: a comparative study of postcommunist societies» (2005-2007); «Problems of Formation of the Citizen Identity of Youth: the Role of Education as a Factor for the Society Consolidation» (2008-2009); «Students of the frontiers of Central and Eastern Europe: identities, values, life plans» (2015-2016).

formation of the *social subjectness* the person, which we define as *its (peculiarities) the ability to act independently and actively, solving problems of their own life, and also influence their activities on other social actors (individuals, groups, etc.)* [8]. Depending on the value orientations and life attitudes of the person, the social subjectness can be both forced (externally conditioned) and natural (internally conditioned). As for university graduates, their social subjectness in the context of self-realization depends on such internal characteristics as perception of the self-realization risks; value orientations; life strategies; motivation for higher education; professional, linguistic and digital competences etc., and from external factors, namely, the socio-economic situation in the country, the state educational policy, the social, economic and cultural capital of parents, etc.

In view of the above, the main hypothesis of our study is the assumption that the main factor in minimizing the risks of professional self-realization of higher educational institutions graduates at an individual level is not only the available resources (educational, economic, somatic, etc.), but also subjective perception of the risks of self-realization, as well the mood and the actual actions to overcome them, that is, the level of social subjectness of future specialists. Therefore, the search for a strategy for minimizing the risks of professional self-realization at the individual and state levels is relevance to us.

Determining the factors of educational risks actualization, which, in turn, predetermine the risks of professional self-actualization of national higher education graduates, we analyzed them at different levels of social - macro, meso- and micro. The factors of the macro level include:

- national reforms that act as a factor in increasing the state of uncertainty in society (the speed of legislative changes makes it impossible to forecast the professional future);
- strategic uncertainty in the reform of education, including higher education;
- falling prestige of higher education;
- masodization and commercialization of higher education (increasing the number of universities of all levels of accreditation and ownership, and thus increasing the number of students (especially those, who receive education on prestigious specialties today) and simultaneously reducing the quality of educational services provided by the Ukrainian higher school);
- «the situation of scissors» (inconsistency between the areas of graduates training and the relevant trends in the development of the labor market);

- «educational polarization» of society, which finds its manifestation as inequality of the starting conditions for higher education, as well as in the employment of graduates of higher education;

- education as a translator of a politics of identity, etc.

The main expenses of the national level caused by the above-mentioned factors of actualization of educational risks are, as already noted, the spread of the phenomenon of «brain drain», which is manifested in the increasing number of Ukrainian school and university graduates who go abroad to continue their studies or employment, as well as in the ineffectiveness of the use of the state budget: only a small part of graduates who were studying at public expense are recruited at state-owned enterprises, giving preference private firms or work abroad.

The meso-level risks of professional self-fulfillment are caused by factors such as the opening of new specialties/educational programs at higher educational levels (which are associated with the risks of lack of applicants) and the reduction of the quality of educational services provided by them. The latter leads to the so-called reputational risks of higher education (it means their academic responsibility for their graduates, including foreigners, whose actual level of training is far from always consistent with state and international educational standards and the requirements of employers). In addition, in contemporary conditions, institutions of higher education face the risks of self-reproduction – the competition of universities and the lack of students cast doubt on the prospects of employment of teaching staff of contemporary Ukrainian universities and the existence of certain areas of student training.

Of course, during getting higher education all these risks are «felt» by contemporary Ukrainian students. This is also about the risks of the «entrant» (when the future students chooses not the direction they want, but the one they were able to enter), and the subsequent unmotivated teaching that results in academic failure, and even the economic risks of the family, which «loses» the money to prepare a student for a specialty that does not guarantee employment after graduating from a higher educational establishment. The reform of the higher education system also puts the student at risk of a second educational level – whether to acquire a master's degree or to restrict the educational level of «bachelor»? The point is that the state in some way devalued the value of the master's degree, legislatively defining the bachelor's degree as sufficient for, for example,

employment of a civil servant position (Section 2 of Article 19 of the Ukrainian Law «About Civil Service»). In addition to the above, the educational risks of contemporary students as determinants of the risks of their professional self-realization are associated with the rapid obsolete knowledge transmitted by the higher school, on the one hand, and, on the other hand, with the broad availability and redundancy of Internet information in the field of the chosen specialty, which is far away not always contributes to the deepening of knowledge, skills and abilities of future specialists with higher education; with the need to combine higher education with work that is more likely not to correspond to the specialty that is received, which provokes professional marginalization and even deprofessionalization of high school students and leads to non-linearity of their professional trajectories [10].

Examining the factors of overcoming/minimizing the risks of Ukrainian students self-realization in the professional sphere, in addition to the macro-social factors mentioned above, we turned to the analysis of such a micro-social factor as the risk-strategy of student youth.

The basis for the selection of risk-strategy models was the social-professional plans of student youth. The empirical method for verifying the typology of risk strategies is the results of such intelligent data analysis (IAD) procedures as multidimensional scaling and the classification tree method (according to the research 2008-2009) [11]. Due to this we have identified three types of risk-strategies for youth.

Our first empirically identified risk strategy is a strategy of risk minimization (risk aversion) aimed at achieving a «success» situation in combating professional risks through planning a professional future, cultural capitalization, academic success, professional competence development, etc. This strategy was first chosen by students who planned to do business after graduation [11].

The analysis of the socio-cultural portrait of future businessmen as representatives of the *strategy of minimizing professional risks* has shown that the strategy of confronting professional risks (risk minimization strategy) manifests itself in the successes in learning, studying foreign languages (cultural capitalization) and in more widespread economic practices. This group demonstrates a rather high potential of subjectness at the value-practical level, and sees future business activity as a professional self-realization. The peculiarities of the value and moral orientations of future businessmen undermine many of the stereotypes of the ethi-

cal portrait of this group formed in the 1990's and may indicate the launch of such new foundations for the future of Ukrainian business as social responsibility, competence, innovation, education etc. (more details of socio-cultural portrait of this group is presented in [11]).

The *strategy of transferring professional risks* was revealed by us on the example of analysis of that group of students who chose the alternative «no matter what to do to pay money». By choosing this alternative, students exhibit maximum readiness for mobility in the field of professional self-realization, which minimizes their potential inclination to professional risks through their «transfer» to the economic plane. However, we note that this is only partial insurance (in particular on economic risks), which does not always guarantee the entity security from the impact of risks of deprofessionalization.

At the value-practical level for this student group (according to the research results), the most actualized is all that is connected with the growth of own economic capital (economic practices, materialistic values orientations, individualistic moral positions, higher education as instrumental value, etc.). It should be noted that this student group is willing to change its professional identity, status and competence that is why its «professional mobility» can be considered rather as «professional betrayal» [11].

The *risk-avoidance strategy* is the most vulnerable to occupational risks. Marker among the alternatives of socially-professional plans to designate this strategy, we have chosen the option of «no clear plans». The lack of planning for a professional future, which is reflected in the absence of appropriate practices for professional capitalization, case-orientation, situational thinking and action, give grounds for positioning this group as potentially the most «professionally risk-generating» [11].

The analysis of the socio-cultural portrait of a «professionally risky» student group has shown that risk and uncertainty «paralyze» the potential of the agent's subjectness and the very subjectness acts as the only option for confronting a risk-generative environment. In today's socio-economic situation the conditions of competition for access to resources (including professional ones), the described group of students is exposed to great danger not only because of professional risks, but also the risks of different orders and nature.

Consequently, our study made it possible to conclude that the important components of the contemporary student strategy, which will help them to withstand professional risks at the activity level, is the complex capitalization of

the agent (cultural, educational, professional, economic, social, identification) as a way to deal with the risks of different levels and the development of its own subjectness as a universal and effective means of confronting the risky environment.

With regard to possible strategies to overcome the «scissors issue» on the Ukrainian labor market (that is, the gap between the directions of graduates training and the actual needs of the labor market), we believe that such strategies may be two - paternalistic and liberal.

As part of the paternalistic strategy, it is about active state involvement in solving this problem. We see the need for the development of a cross-sectoral government policy that is in the sphere of authority of the Ukrainian Ministry of Education and Science, the Ukrainian Ministry of Social Policy, the Ukrainian State Employment Service, the Ukrainian State Statistics Service. In order to harmonize the matrices of training young specialists and relevant trends in the development of the labor market, it is expedient to establish an interdepartmental coordination body (with participation of the above-mentioned state authorities) with the aim of monitoring, reorienting and improving the interaction between higher education institutions and the contemporary labor market. Numerous educational and occupational risks (both at the environmental and activity levels) require state regulation and problem-solving by the program-specific method through the development of a relevant state program. The

main subjects of this program (apart from the Ukrainian Ministry of Education and Science, the Ukrainian Ministry of Social Policy, the Ukrainian State Employment Service, the Ukrainian State Statistics Service) should be institutions of higher education, united territorial communities, public organizations and representatives of business at the local level. This strategy of minimizing the risks of professional self-realization of young specialists, in our opinion, is state-oriented and most relevant for the conditions of contemporary Ukrainian society.

The liberal approach aims at opposing logic about the role of the state in solving this problem. It is oriented on deregulation of the activities of higher education institutions and the abolition of multiple bureaucratic procedures in the vertical «the Ukrainian Ministry of Education and Science – institutions of higher education». The increasing of the academic freedoms of higher education will provide an opportunity to respond promptly to the current challenges of the labor market, which will help to reduce the gap between the pace of development of the latter and the areas of training young professionals in higher education institutions. The disadvantage of this approach is that it actually puts all responsibility for regulating the «situation of scissors» precisely on higher education, which, in our opinion, makes it impossible for an integrated approach to solve this problem.

Bibliography

1. Cuzzocrea V. Squeezing or blurring: young adulthood in the career strategies of professionals based in Italy and England. *Journal of Youth Studies*. – Vol. 14, No 6, September 2011, p. 657-674.
2. Омельченко Е. Л. Молодежный вопрос в пространстве современности. *Журнал исследований социальной политики*. 2006. Т. 4. № 2. С. 149-150.
3. Зубок Ю. А., Чупров В. И. Риск в сфере образования молодежи: институциональные и саморегуляционные механизмы. *Вопросы образования*. 2008. № 4. С. 31-55.
4. Зубок Ю. А., Чупров В. И. Отношение молодежи к образованию как фактор повышения эффективности подготовки высококвалифицированных кадров. *Социс*, 2012. №8. С. 103-111.
5. Борисова П. А., Буланова М. Б. Риски, связанные с особенностями выбора абитуриентами специальности при поступлении в вуз. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные проблемы*. 2013. № 4 (116). URL: http://wciom.ru/fileadmin/Monitoring/2013/4/2013_116_10_Borisova.pdf.
6. Яницкий О. Н. Социология риска: ключевые идеи. *Мир России*. 2003. № 1. С. 3-35.
7. Giddens A. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity. 1990. 186 p.
8. Сокурянская Л. Г. Социальная субъектность как социологическое понятие и социальный феномен. *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць*. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2001. С. 36-41.
9. Sokurianska L. Educational reform in Ukraine: the risks of irresponsibility actualization. *Studia nad wiedza*. Tom. VI. *Wiedza a instytucjonalizacja nieodpowiedzialności / Redakcja Mariusz Zemlo, Arkadiusz Jablonski, Jan Szymczyk*. Lublin: Wydawnictwo KUL. 2014. P. 379-388.
10. Головченко Т. Нелінійні професійні траєкторії студентства: конструювання, практики, наслідки. *Соціологія у (пост) сучасності: збірник тез доповідей XVI Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 15 березня-16 березня 2018 р.)*. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 124-125.
11. Дейнеко О. О. Соціально-професійні плани сучасного українського студентства в контексті ризик-стратегій: перспективи емпіричної розвідки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2012. № 993. Випуск 29. С. 168-176.

НЕЛІНІЙНІ ПРОФЕСІЙНІ ТРАЄКТОРІЇ СТУДЕНТСТВА: КОНСТРУЮВАННЯ, ПРАКТИКИ, НАСЛІДКИ

Тетяна Головченко

*магістрантка кафедри соціології соціологічного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна*

Віра Кутирьова

*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна,
kutveraigor@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1637-8927>*

Tetyana Holovchenko

*MA student, School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine*

Vera Kuttyreva

*PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology
V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
kutveraigor@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1637-8927>*

У статті проаналізовано нелінійні професійні траєкторії сучасного студентства, особливості їхнього конструювання, практики, що їх визначають, основні наслідки. Представлено теоретико-методологічні підходи до вивчення професійних траєкторій, зокрема, їхню концептуалізацію в рамках конструктивізму П. Бурдьє, завдяки чому професійну траєкторію визначено як процес реалізації індивідом впродовж його активного трудового (професійного) життя фахових компетентностей (знань, вмінь, навичок), що вимагає залучення «освітніх інвестицій» завдяки практикам формальної та неформальної освіти та зайнятості, а також інкорпорованого культурного капіталу, оформлення професійних настанов та стратегій входження в професійне поле. Викладено результати авторського якісного дослідження чинників формування та практик реалізації професійних траєкторій студентства, а також дані анкетного опитування, проведеного в рамках українсько-польського дослідження «Студентство пограниччя: ідентичності, цінності, життєві плани». Професійні траєкторії розглянуто за показниками профілю навчання та типу зайнятості, а також визначено стратегії формування сучасними студентами професійних траєкторій. За результатами якісних досліджень виявлено взаємозв'язок освітніх та професійних траєкторій студентства, чинники, що визначають їхній динамічний характер. В якості одного із наслідків реалізації нелінійних професійних траєкторій розглянуто професійну маргіналізацію студентів. Отримані в межах досліджень дані дозволяють зробити висновок про те, що когерентність освітньої та професійної траєкторії має непостійний характер. Такі чинники, як напрям навчання у ЗВО (економічний, медичний, соціогуманітарний, технічний, природничий) та тип трудової зайнятості (студенти, що постійно працюють; мають тимчасову роботу, працюють час від часу; знаходяться в пошуку роботи; ті, що не працюють взагалі) значною мірою визначають оцінку студентами якості вищої освіти, їхню освітню мотивацію, цінності майбутньої професії, планування стратегій подальшого працевлаштування та оцінку перспектив пошуку роботи.

Ключові слова: професійна траєкторія, освітня траєкторія, професійна соціалізація, професійна маргінальність.

The article is devoted to the analysis of nonlinear professional trajectories of modern students, features of their constructing, practices, that they are determined,

basic consequences. The theoretical and methodological approaches to the study of trajectory are analysed and the conception of professional trajectory in the context of constructivism of P. Bourdieu is actualized. So the professional trajectory is defined as the process of realization by the individual during his active working (professional) life of professional competences, knowledge, skills attracting «educational investment» through formal and non-formal education and employment practices, as well as incorporated cultural capital, professional guidance and strategies of involving in the professional field. The article is based on the results of quality research of professional trajectories of student and analysis of results of questioning conducted within the framework of research «Student on a Border: identities, values, vital plans». Professional trajectories are considered on the indexes of profile of education and type of employment, and also strategies of forming of students' professional trajectory. On results quality researches intercommunication of educational and professional trajectories of student, factors that determine them dynamic character, is educed. As one of consequences of realization of nonlinear professional trajectories is considered factor of professional marginalization. The data obtained in the research allow us to conclude that the coherence of the educational and professional trajectory is of a non-permanent nature. Factors such as the direction of study at the university (economic, medical, socio-humanitarian, technical, natural) and the type of employment (full-time students; temporary work; work from time to time; job seekers; those who do not work at all) largely determine students' assessment of the quality of higher education, their educational motivation, the values of their future profession, the planning of strategies for further employment, and the evaluation of job prospects.

Keywords: professional trajectory, educational trajectory, professional socialization, professional marginality.

В статье проанализированы нелинейные профессиональные траектории современного студенчества, особенности их конструирования, практики их определяющие, основные последствия. Представлены теоретико-методологические подходы к изучению профессиональных траекторий, в частности, их концептуализация в рамках конструктивизма П. Бурдьё, благодаря чему профессиональная траектория определяется как процесс реализации индивидом в течение его активной трудовой (профессиональной) жизни профессиональных компетенций (знаний, умений, навыков), что требует привлечения «образовательных инвестиций» благодаря практикам формального и неформального образования и занятости, а также инкорпорированного культурного капитала, оформление профессиональных установок и стратегий вхождения в профессиональное поле. Изложены результаты авторского качественного исследования факторов формирования и практик реализации профессиональных траекторий студенчества, а также данные анкетного опроса, проведенного в рамках украинского-польского исследования «Студенчество пограничья: идентичности, ценности, жизненные планы». Профессиональные траектории рассмотрены по показателям профиля обучения и типа занятости, а также определены стратегии формирования современными студентами профессиональных траекторий. По результатам качественных исследований выявлена взаимосвязь образовательных и профессиональных траекторий студенчества, факторы, определяющие их динамический характер. В качестве одного из последствий реализации нелинейных профессиональных траекторий рассмотрена профессиональная маргинализация студентов. Полученные в рамках исследований данные позволяют сделать вывод о том, что когерентность образовательной и профессиональной траектории имеет непостоянный характер. Такие факторы, как направление обучения в вузе (экономическое, медицинское, социогуманитарное, техническое, естественнонаучное) и тип трудовой занятости (постоянно работающие студенты; студенты, имеющие временную работу, работающие время от времени; находящиеся в поиске работы, не работающие вообще) в значительной мере определяют оценку студентами качества высшего образования, их образовательную мотивацию, ценности будущей профессии, планирование стратегий дальнейшего трудоустройства и оценку перспектив поиска работы.

Ключевые слова: профессиональная траектория, образовательная траектория, профессиональная социализация, профессиональная маргинальность.

Сучасне суспільство і система сформованих у ньому відносин є досить нестабільними в силу багатьох факторів. Потужний вплив процесів глобалізації на всі сфери суспільного життя, розвиток новітніх технологій, процеси віртуалізації й інформатизації суспільства – все це породжує у соціальних суб'єктів почуття соціальної невизначеності та невпевненості. Специфіка студентства зумовлена його віковими та освітніми характеристиками, рівнем мобільності, динамізму, новаторства, завдяки яким дана група, налаштовуючись до запитів ринку праці, реагуючи на освітні реформи, з одного боку, виступає об'єктом впливу ризикованих викликів сучасності, а, з іншого, як активний соціальний суб'єкт пропонує власні стратегії подолання ситуацій соціальної невизначеності. Процес визначення професійних стратегій та формування професійних домагань студентів, що ускладнюється необхідністю адаптуватися до перманентних суспільних змін, перерозподілу сил на ринку праці, а також до реформ вищої освіти, змушує сучасного студента все частіше вдаватися до гнучких стратегій адаптації та запобігання ризикам. Разом з цим, змінюється парадигма професіоналізації: якщо раніше мала місце дискретна модель «навчання-робота», що передбачала отримання професіє-орієнтованої освіти з подальшим працевлаштуванням за фахом на постійній основі без попереднього досвіду роботи, то сьогодні професійні траєкторії мають нелінійний характер, що виражається у стихійних змінах навчання та роботи, їхній взаємозамінності або когерентності. При цьому така сутнісна характеристика студентства, як субпрофесійність, тобто конструювання професійної траєкторії на периферії інституту освіти, нівелює релевантність освіти в рамках успішного працевлаштування: на перший план виходять особистісні якості та професійні навички, а також наявність попереднього трудового досвіду. Тому актуальним є дослідження нових стратегій конструювання професійних траєкторій та тих специфічних чинників, що його визначають. Зазначимо, що процес адаптації до викликів сучасності змушує студентів формувати флексибільні траєкторії, які полягають у реверсивному порядку «маркерів дорослого життя», коли молода людина вдається до працевлаштування під час, замість чи до отримання вищої освіти. Перевірка даного припущення, а також причини та характер таких нелінійних траєкторій і складають основу описаного в рамках статті дослідження.

Мета статті полягає у виявленні нелінійних професійних траєкторій сучас-

ного студентства, чинників та наслідків їхнього конструювання.

Теоретичною базою статті виступили: концепція траєкторії в розробках П. Бурдье [6], Г. Чередніченка [11], Д. Константиновського [9], теорія практик П. Бурдье [4, 5], концепт професійної маргінальності, запропонований О. Бутиліною [8] та Лапшиною В. Л. [10], методологія дослідження стратегії працевлаштування, розроблена Арбеніною В. Л. та Профатіловою Л. Г. [2].

Емпіричною базою статті є: результати анкетного опитування в рамках українсько-польського соціологічного дослідження «Студентство пограниччя: ідентичності, цінності, життєві плани» (2014-2015 р.р., за репрезентативною вибіркою в Україні опитано 1214 студентів; серед них: студенти Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна – 508, Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки – 178, Луцького національного технічного університету – 111; в Польщі – студенти Зеленогурського університету (в рамках цієї статті аналізуються дані по Україні); результати глибинних інтерв'ю зі студентами Харкова (жовтень- грудень 2017 р., всього 14 інтерв'ю зі студентами Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна і Харківського національного університету радіоелектроніки) та фокусованого групового інтерв'ю за участі студентів Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (листопад 2017 р.).

Здійснений нами аналіз теоретичних джерел з обраної проблематики засвідчив, що в соціологічному дискурсі поняття траєкторії найчастіше використовується в контексті дослідження процесів адаптації та інтеграції. Застосовуючи термін «траєкторія» до процесу професійного становлення, ми виходили з того, що дане поняття позначає щільну залежність одного етапу студентського професійного становлення від іншого. З огляду на характеристики професійного становлення, що концептуалізуються соціологами в рамках теоретичних розвідок та емпіричних досліджень, а також спираючись на визначення траєкторії в рамках конструктивізму П. Бурдье [6], професійну траєкторію можна визначити як процес реалізації індивідом впродовж його активного трудового (професійного) життя фахових компетентностей (знань, вмінь, навичок), що вимагає залучення «освітніх інвестицій» завдяки практикам формальної та неформальної освіти та зайнятості, а також інкорпорованого культурного капіталу, оформлення професійних настанов та стратегій входження в професійне поле.

За аналогією з типологією порядку «маркерів переходу» Дж. Шенахена [1], ми можемо говорити про існування двох моделей входження молоді в професію – лінійну та нелінійну. Сьогодні перехід від освіти до праці перестає бути дискретним процесом, який має два етапи: отримання певного рівня освіти і набуття на його основі соціально-професійного статусу. В сучасних умовах цей перехід перетворюється на тривалий процес взаємопов'язаного почергового або паралельного отримання та відновлення навчання і роботи, позначати який доцільно в термінах освітньої та професійної траєкторій. Важливим вихідним принципом концепції такого переходу є принцип безперервності цих траєкторій, погляд на освітню траєкторію як перший, багато в чому визначальний етап професійної траєкторії. У методологічному плані така постановка проблеми узгоджується з парадигмою безперервної освіти та «навчання протягом життя».

Аналіз професійних траєкторій в рамках капітального аналізу, що запропонований П'єром Бурдьє [7], дозволяє розглядати практики працевлаштування під час навчання, в тому числі ті, що не є безпосередньо пов'язаними з основним напрямом навчання (так звана альтернативна освіта, що виражена у відвідуванні курсів, тренінгів, вивченні іноземних мов), а також практики виїзду за кордон для навчання або працевлаштування, як такі, що складають основу новітніх професійних траєкторій, конструюються безпосередньо суб'єктом та є важливою складовою професійної соціалізації сучасної молоді. Тому апеляція до культурного капіталу, а також до концепту практик у даному контексті, на наш погляд, є вдалою.

Звертаючись, в першу чергу, до результатів зазначеного вище кількісного дослідження, ми розглядаємо зафіксовані в його межах професійно-статусні домагання студентів як, з одного боку, такі, що визначаються специфікою освітнього процесу, а, з іншого, - такі, що значною мірою визначають характер освітніх і професійних траєкторій. Підкреслимо, що аналіз емпіричного матеріалу здійснювався за такими критеріями: напрям навчання (природничий, технічний, соціально-гуманітарний, економічний, медичний), тип трудової зайнятості (студенти, що постійно працюють; студенти, що мають тимчасову роботу; студенти, що працюють час від часу; студенти, що шукають роботу; ті, хто не працює протягом навчання).

З огляду на зазначений вище зв'язок між освітньою та професійною траєкторією

ми, важливим чинником їхньої актуалізації є мотивація індивіда до фахової освіти. При аналізі освітньої мотивації за напрямом навчання була зафіксована суттєва відмінність мотивів вступу до ВНЗ студентів, що отримують освіту за різними профілями навчання (див. таблицю 1). Так, представники природничого напрямку головним мотивом вважають отримання диплому (50%), на другому місці у цій групі опинився такий мотив, як можливість стати висококваліфікованим спеціалістом (46,7%), третє місце посідає мотив забезпечення матеріального статку (45,7%). Приблизно ті ж мотиви визначають для себе студенти, що вчаться за соціально-гуманітарним напрямом. Представникам економічного, медичного та технічного напрямів притаманна однакова модель освітньої мотивації: кваліфікація в обраній галузі розцінюється як головний мотив, друге місце посідає «матеріальний статок», а третє місце майже третина представників кожного з напрямів віддає підвищенню соціального статусу та можливості мати престижну позицію в суспільстві. На нашу думку, така мотиваційна модель зумовлюється сформованим у повсякденному дискурсі образом фахівців цих спеціальностей як затребуваних, успішних, таких, що мають престижне положення. За типом додаткової трудової зайнятості значимих кореляцій з освітньою мотивацією виявлено не було.

Оцінюючи переваги вищої освіти, респонденти перш за все говорили про потужну теоретичну підготовку до майбутньої професійної діяльності, формування практик самоосвіти, опанування навичок спілкування та встановлення контактів з людьми, про можливість загальнокультурного інтелектуального розвитку (див. таблицю 2). Цікаво, що студенти, які отримують економічну освіту, головною перевагою вищої освіти вважають опанування іноземної мови (4,1), водночас отримання практичних вмінь та навичок у вищій вони оцінюють значно нижче, особливо у порівнянні зі студентами технічного профілю. В цілому по масиву отримання у вищій школі практичних вмінь та навичок оцінюється респондентами доволі низько ($S = 3,8$, 7-а рангова позиція із 12 можливих) (див. табл. 2).

Аналіз даних, що представлені у таблиці 2, свідчить про те, що наші респонденти вже на студентській лаві відчують брак практичних вмінь та навичок, можна припустити, що при цьому вони виходять з оцінок стану сучасного механізму працевлаштування та своїх перспектив інтеграції до ринку праці. Як засвідчили результати індивідуальних та фокусованого групового інтерв'ю зі студентами, сьогодні склалася

Таблиця 1

Мотивація до вступу у ВНЗ за профілем навчання (% до тих, хто відповів) *

	Профіль навчання				
	Природничий	Соціогуманітарний	Економічний	Медичний	Технічний
Хотіли стати висококваліфікованим спеціалістом в обраній галузі	46,7	51,2	64,6	75,5	52,1
Хотіли підвищити свій соціальний статус, мати більш престижну позицію у суспільстві	39,1	31,7	35,4	29,6	26,8
Хотіли забезпечити собі стабільний матеріальний сток у майбутньому	45,7	41,3	50,6	45,9	46,9
Думали продовжити роки учнівства, безтурботного існування (не йти працювати, не служити в армії тощо)	7,6	4,0	3,8	6,1	5,6
Вважали, що диплом про вищу освіту (все одно, яку) знадобиться у житті	50,0	39,3	22,8	12,2	18,8
Сподівалися зустріти майбутнього супутника життя	3,3	2,8	3,8	3,1	0,5
На цьому наполягли батьки	7,6	4,0	6,3	2,0	4,7
Думали, що вища освіта забезпечить цікаве коло спілкування у теперішньому та майбутньому	15,2	21,4	19,0	10,2	11,7
Вважали, що вища освіта надасть можливість стати культурною, високоосвіченою людиною	26,1	42,1	24,1	19,4	22,1
Хотіли успадкувати професію батьків	1,1	1,6	0,0	5,1	1,9
Хотіли жити і вчитися у великому місті	6,5	7,9	7,6	4,1	4,7
Вступили до ЗВО, бо зараз майже всі так роблять	8,7	4,4	5,1	2,0	4,2
Хотіли відчувати студентську романтику, бо студентське життя - це пора веселощів та розваг	12,0	11,1	8,9	10,2	16,4
Важко відповісти	0,0	0,8	1,3	1,0	1,4
Інше	0,0	1,2	1,3	3,1	1,9

*Кумулятивний відсоток складає більше 100% тому, що респонденти мали можливість обрати декілька відповідей.

ситуація, коли роботодавці при прийомі на роботу віддають перевагу більше практичному досвіду, ніж теоретичним надбанням студентів. З огляду на це, студенти при безпосередньому працевлаштуванні «підлаштовують» свій освітній капітал до вимог ринку праці.

У контексті оцінок студентами якості професійної підготовки, звернемося до аналізу суб'єктивних визначень респондентами перспектив працевлаштування (див.

таблицю 3). Переважна більшість респондентів усіх перелічених вище типів трудової зайнятості вважає, що «знайти роботу за фахом можливо, але з деякими труднощами». Складніше за все на дане питання було відповісти студентам, які вже працюють, а найменше замислюються про можливість працевлаштуватися за фахом студенти, що знаходяться у пошуку роботи. Щодо розподілу за профілем вищої освіти, то половина респондентів природничого на-

Таблиця 2

Переваги вищої освіти за оцінками респондентів (у середніх, за шкалою від 1 до 5)

Практичні вміння та навички за напрямом професійної підготовки	3,81
Високий рівень теоретичної підготовки за обраною спеціальністю	4,19
Високий рівень спеціальної підготовки	3,73
Знання суміжних наук та вміння використовувати їх на практиці	3,68
Навички науково-дослідницької діяльності	3,71
Високий рівень знань у галузі соціогуманітарних наук, вміння використовувати їх для аналізу подій суспільного життя	3,76
Загальнокультурна ерудиція	4,05
Знання іноземної мови	3,15
Практичні вміння та навички за напрямом професійної підготовки	3,80
Вміння самостійно поповнювати знання	4,16
Навички спілкування, встановлення контактів з людьми	4,15
Формування особистісних якостей, необхідних для діяльності за спеціальністю, яку респондент отримує	4,07

Таблиця 3

Розподіл відповідей на питання «Яку роботу знайти легше?» залежно від профілю навчання респондентів (% до тих, хто відповів)

Знайти легше...	Профіль навчання				
	Природничий	Технічний	Соціально-гуманітарний	Економічний	Медицинський
Роботу за фахом, яка потребує вищої освіти	19,6	30,7	12,3	28,0	38,1
Роботу не за фахом, яка потребує вищої освіти	50,0	38,6	55,7	41,3	24,7
Роботу, яка не потребує вищої освіти	30,4	30,7	32,0	30,7	37,1

Таблиця 4

Розподіл відповідей на питання «Яку роботу знайти легше?» залежно від типу зайнятості респондентів (% до тих, хто відповів)

	Постійно працюють	Мають тимчасову роботу	Працюють час від часу	Шукають роботу	Не працюють
Роботу за фахом, яка потребує вищої освіти	19,8	11,3	15,5	22,0	27,4
Роботу не за фахом, яка потребує вищої освіти	41,8	61,4	51,7	44,7	42,2
Роботу, яка не потребує вищої освіти	38,4	27,3	32,8	33,3	30,4

пряму навчання вважають, що найлегше буде знайти роботу не за фахом, проте все ж з наявним освітнім капіталом. Розподіл відповідей на це питання серед студентів технічного напрямку виявився доволі подібним. А от представники соціально-гуманітарного профілю пошук роботи за фахом не розглядають як легкий процес. На відміну від них, студенти, які отримують медичну освіту, вважають, що знайти роботу за фахом буде легко, як, до речі, і роботу, що не потребує вищої освіти.

Така поляризація відповідей студентів медичних вишів свідчить про можливість їхнього працевлаштування за двома стратегіями – висококваліфікований лікар з вищою фаховою освітою, що має вузьку спеціалізацію (перша альтернатива), та професії за напрямками лікарської справи, акушерської справи, які людина може опанувати після закінчення професійних медичних училищ.

Беручи до уваги тип трудової зайнятості, зазначимо, що, незважаючи на те, що незалежно від наявності досвіду працевлаштування, за всіма групами більшість респондентів схильна вважати найлегшим пошук роботи не за фахом, але з вимогою наявності вищої освіти, тип зайнятості певним чином впливає на оцінку можливостей пошуку роботи. Так, студенти, які постійно працюють, частіше, ніж в інших групах, висловлювали думку, що легше знайти роботу, яка не потребує вищої освіти. Тоді як студенти, які не мали досвіду неформальної зайнятості, частіше за респондентів з інших груп зазначали, що знайти роботу за фахом

не виявляється складним (майже третина респондентів даної групи) (див. табл. 4.)

Можна припустити, що працевлаштовані студенти демонструють деякий рівень розчарованості у вищій освіті і не розглядають цей чинник як ключовий у власній стратегії подальшого працевлаштування, а ті, хто не шукав і не мав прагнень до так званого «пробного» працевлаштування, продовжують сприймати отриманий освітній капітал як найбільш значущий фактор успішності подальшого працевлаштування.

Спираючись на емпіричну операціоналізацію стратегій працевлаштування після закінчення ЗВО та методологію, запропоновану В. Арбеніною та Л. Профатіловою [2, с. 253], ми розглянули чотири стратегії формування професійних траєкторій, які були визначені в результаті кластерного аналізу: «бізнесмени», «наукові працівники та управлінці», стратегія «фахівці» та стратегія «невизначені» («без чітких планів»).

Аналіз оцінок студентами преспектив працевлаштування за виділеними кластерами (див. таблицю 5) показав, що найбільш розповсюдженою серед студентів всіх кластерів є думка про те, що найлегше знайти «роботу не за фахом, яка потребує вищої освіти». Відповідно можемо зробити припущення про певну розчарованість у потенціалі обраних спеціальностей, що, у свою чергу, свідчить про наявність певної професійної маргінальності, яка властива представникам всіх стратегій формування професійної траєкторії.

Отже, дані, отримані в межах кількісного дослідження, дозволяють зробити ви-

Таблиця 5

Розподіл відповідей респондентів на питання «Яку роботу буде знайти легше?» залежно від обраних ними стратегій формування професійної траєкторії (% до тих, хто відповів)

	«Бізнес-мени»	«Без чітких планів»	«Наукові працівники та управлінці»	«Будуть працювати за фахом»
Робота за фахом, яка потребує вищої освіти	23,4	22,2	22,7	24
Робота не за фахом, яка потребує вищої освіти	53,2	45,4	42,1	41,7
Робота, яка не потребує вищої освіти	23,4	32,4	35,2	34,3

своє про те, що когерентність освітньої та професійної траєкторії має непостійний характер, і схильна до змін при включенні до аналізу додаткових факторів. Так, завдяки виділенню груп студентів за напрямом навчання у ЗВО (економічний, медичний, соціогуманітарний, технічний, природничий) та типом трудової зайнятості (постійно працюючі студенти, студенти, що мають тимчасову роботу, працюють час від часу, знаходяться в пошуку роботи та не працюють взагалі), було визначено ряд відмінностей в оцінці якості вищої освіти, яку отримують респонденти, їхній освітній мотивації, цінностях майбутньої професії, плануванні стратегій подальшого працевлаштування та оцінці перспектив пошуку роботи.

Додаткова інформація щодо нелінійної моделі формування професійних траєкторій студентів була отримана нами завдяки застосуванню якісної методики, зокрема глибинних індивідуальних та фокусованого групового інтерв'ю. При цьому в фокусі нашої уваги знаходились студенти, що вже залучені до професійної сфери як за обраним фахом, так і в рамках інших спеціальностей, оскільки таку характеристику сучасних професійних траєкторій молоді, як нелінійність, можливо прослідкувати в безпосередньому зв'язку освіти та роботи та їхній конфігурації в рамках життєвого шляху індивіда.

В межах проведених інтерв'ю, зокрема в частинах бесіди, де мова йшла про вищу освіту та можливостях її застосування, респонденти часто називали не знання та навички, а особистісні якості, які були сформовані під час навчання.

«В первую очередь, это, наверное критическое мышление, которое позволяет анализировать все процессы, с которыми сталкиваешься, для себя понимать, с какой информацией можно работать, а с какой – не стоит. Дело в том, что есть некоторые проекты, в которых изначально я не просто пишу тексты, но и провожу предварительный анализ: анализ рынка, анализ конкурентов. И вот работа с аналитическими материалами и вообще, то,

что нам прививают формат работы с любой информацией, позволяет очень точно, быстро и качественно работать» (ГІ_Вікторія_6_СОЦ_ХНУ)¹

«Университет помог мне научиться искать, находит решения в разных ситуациях» (ФГ_Ірина_МЕВ_ХНУ).

Студенти факультету комп'ютерної інженерії та управління ХНУРЕ в ході інтерв'ю демонстрували налаштованість на працевлаштування саме за фахом:

«Для меня главное, чтобы работа была связана со специальностью, чтобы те знания, которые я в университете получил, я мог куда-то вложить» (ГІ_Євген_5_ФКІУ_ХНУРЕ).

«Такая работа должна быть более менее связана с тем, что я умею. Опять таки программирование, то что я изучал здесь, в университете, чтоб я хоть что-то мог сделать. Было бы неплохо иметь возможность знания из университета куда-то вложить, а то выходит, что это просто для общего образования было» (ГІ_Андрій_5_ФКІУ_ХНУРЕ).

Однак в цілому серед студентів має місце і суб'єктивна професійна маргіальність, що виражається у відчуженості від спеціальності навчання:

«Наверное, я бы не согласилась работать по специальности, потому что я поняла, что мне это не очень интересно, и в нашей стране работа по специальности (международные экономические отношения) – это устаревшие принципы работы. Работа с «дедушками» и «бабушками», которые не очень любят молодежь, новые подходы в работе. Ну, и, как я сказала, экономика мне не интересна» (ФГ_Ірина_МЕВ_ХНУ).

Найбільшою проблемою і недоліком вищої освіти абсолютно всі респонденти назвали переважання теоретичних знань на тлі дефіциту практичних навичок та вмінь, а також відсутність дієвого механізму залучення студентів до роботи за фахом:

¹ Цитати надаються мовою оригіналу.

«Практики никакой, куча теории, устаревшие программы проходим» (ПІ_Андрій_5_ФКІУ_ХНУРЕ).

«Меня не устраивает программа обучения полностью, потому что это в основном теория, не подкрепленная практикой, а практика все-таки должна быть. К сожалению, возможность практиковаться достается избранным студентам на нашем факультете. Чтобы проходить практику в определенных учреждениях, тебе нужно заслужить это не собственными навыками, а связями, которыми ты обзавелся на факультете с секретариатом кафедры» (ФГ_Ірина_МЕВ_ХНУ).

«Практика у нас не соответствует действительности. Хотя она и есть, но этого никто уже не делает. Это связано с тем, что преподаватель должен придумывать что-то новое, а для того, чтобы ему это придумать, должен быть опыт в IT-деятельности или хотя бы около IT, и голова, чтобы придумать нормальные задания, а не те программы, которые ломаются уже на первом шаге» (ФГ_Олексій_5_ФКІУ_ХНУРЕ).

«А сама программа не успевает за нововведениями в мире. Она меняется, но не успевает за всем. У нас очень много теории и слишком мало практики, по крайней мере, на нашей специальности. Это не очень хорошо» (ПІ_Денис_5_ФКІУ_ХНУРЕ).

«Мне не нравится то, что мы практически каждый год одно и то же проходим, но только под разными названиями и на разных предметах. Хочется больше реальной практики, интересной, чтоб она была не такой, как сейчас, формальной, в университете, а чтобы нас привлекали к работе в каких-то бюро переводов, допустим, чтоб мы видели реально, где еще можем реализоваться. Вообще во время учебы очень много какой-то теории дают, вместо того, чтобы объяснить, где применить все то, что мы учим, на практике. Хочется видеть, что годы учебы в университете проходят не зря и то, что мы учим, не проходит впустую» (ФГ_Тетяна_6_Іноземні мови_ХНУ).

«Устраивает достаточно широкий охват предметов, мы учим много всего, это дает какое-то общее представление о специальности. Не устраивает то, что во время учебы у нас мало практики, сплошная теория почти всегда. Или же, если практика есть, то она глубоко устаревшая. Теоретически есть практика вне университета, в разных компаниях, но я не знаю никого, кто там был. По ходу это все формально» (ПІ_Андрій_5_ФКІУ_ХНУРЕ).

Стратегія збереження освітньої траєкторії, що була зафіксована під час аналізу даних анкетного опитування (коли абсолютна більшість студентів при можливому повторному виборі спеціальності визначала ту, за якою навчається), не знайшла свого підтвердження в рамках глибинних інтерв'ю зі студентами, що мають досвід працевлаштування. Для цих респондентів мала місце певна відчуженість від напряму навчання, за яким вони отримують освіту. Таким чином формується суб'єктивна професійна маргіальність, коли поверхневі знання про професію не задовольняють прагнення молодого людини, послаблюючи навчальну мотивацію та провокуючи прагнення до зміни напряму навчання. Освітня діяльність, не надаючи уявлення про обрану професію, змушує студента замислюватися про правильність вибору фаху:

«То, что используется в работе, эта специальность дала гораздо меньше, чем, скажем, программная инженерия. То есть отрасль ту же, наверное, выбрал бы, но немного другую специальность» (ФГ_Олексій_5_ФКІУ_ХНУРЕ).

«Ну, мне кажется, эта специальность не соответствует... моим желаниям. Я бы хотел знать больше о программировании, о его особенностях, но не именно криптозащите или технической защите данных. Это не совсем то, что я хотел и чего ожидал от этой специальности» (ПІ_Денис_5_ФКІУ_ХНУРЕ).

«Нет, сейчас бы я выбрала другую, но это благодаря тому, что у меня уже есть опыт обучения на этой специальности. Я бы попробовала что-то другое» (ФГ_Ірина_МЕВ_ХНУ).

«Сложно сказать. Наверное, не выбрала бы опять свою специальность. Английский – это, конечно, хорошо, но я не чувствую, что то, что мы проходим в университете, чем-то кардинально отличается от того, что можно с таким же успехом пройти на каких-нибудь курсах за несколько месяцев, а таких курсов сейчас больше, чем факультетов иностранных языков по всей стране. И сейчас другие интересы появились, мне очень нравится искусство, литература, мне бы хотелось, может, на культурологию пойти учиться, на философию может. Я прекрасно понимаю, что трудоустройства там никакого, но мне, по крайней мере, было бы интересно там учиться и полезно, ну, мне так кажется» (ФГ_Тетяна_6_Іноземні мови_ХНУ).

Таким чином, якості вищої освіти оцінюють більш позитивно студенти, що не вдаються до практик працевлаштування під час навчання, тоді як досвід первинної нефор-

мальної зайнятості, як свідчать результати глибинних інтерв'ю, може призводити до відчуження від обраної освітньої траєкторії. Така тенденція визначається низкою чинників, зокрема описаних студентами під час інтерв'ю, а саме відсутністю дієвого механізму профорієнтаційної роботи вищих навчальних закладів, а також прямого зв'язку між інститутом освіти та потенційними роботодавцями.

Невипадково, за результатами аналізу ступеня релевантності вищої освіти професійним запитам студентства більшість опитаних працюючих студентів описували власну стратегію пошуку роботи як прагнення до кваліфікованої роботи (не обов'язково за освітнім фахом).

Таким чином, проведений в рамках капітального аналізу, запропонованого П'єром Бурдьє, аналіз професійних траєкторій дозволяє говорити про формування професійного капіталу на базі цілої низки капіталів: культурного, соціального, людського. Усі спроби працевлаштування під час навчання, а також практики, безпосередньо не пов'язані з основним напрямом навчання – так звана альтернативна освіта, що виражена у відвідуванні курсів, тренінгів, вивченні іноземних мов, а також практики виїзду за кордон для навчання або працевлаштування – становлять основу формування новітніх професійних траєкторій, конструюються безпосередньо суб'єктом та є важливою складовою професійної соціалізації сучасної молоді

Аналіз результатів опитування дозволив дійти висновку, що, за оцінками респондентів, потенціал вищої освіти полягає передусім в опануванні навичок спілкування та

можливості встановлення контактів з людьми, значній теоретичній підготовці до майбутньої практичної діяльності, формуванні практик самоосвіти та загальнокультурного інтелектуального розвитку. Студенти сьогодні потребують в більшій мірі практичних, ніж теоретичних навичок, оцінюючи стан сучасного механізму працевлаштування та аналізуючи перспективи інтеграції на ринок праці. Відповідно, працевлаштовані студенти демонструють деякий рівень розчарованості у вищій освіті і не включають даний фактор в свою стратегію подальшого працевлаштування, а ті, хто не шукав і не мав прагнень до так званого «пробного» працевлаштування продовжують сприймати отриманий освітній капітал як фактор успішності подальшого працевлаштування.

В цілому під впливом як суб'єктивних, так і об'єктивних факторів у сучасному суспільстві входження в професію молоді може характеризуватися різним рівнем маргіналізації, причому труднощі виникають ще при виборі професійного напрямку та супроводжують індивіда на всіх етапах професійної траєкторії. Аналіз теоретичних та емпіричних доробків за даною проблематикою дозволяє розділяти різні рівні маргіналізації і різні типи маргіналів. В своїй роботі ми підкреслюємо, що молодь сьогодні продовжує знаходитися в стані невизначеності та професійної амбівалентності, що безпосередньо відображається на мотивації до навчання, а також на характері професіоналізації. У цьому контексті професійна маргінальність виступає наслідком деформації професійних траєкторій і сутнісно характеризує стан молоді на ринку праці.

Література

1. Shanahan M. J. Pathway to adulthood in changing societies: Variability and mechanisms in life course perspective. *Annual Review of Sociology*. №26, 2000. P. 667-692.
2. Арбеніна В. Л., Профатілова Л. Г. Професійно-статусні домагання сучасного студентства та їхні суб'єктивні чинники. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. № 844, 2009. С. 251-260.
3. Бурдьє П., Пассрон Ж. -К Воспроизводство: элементы теории системы образования. М.: Просвещение, 2007. 267 с.
4. Бурдьє П. Начала. М.: Socio-Logos, 1994. 288 с.
5. Бурдьє П. Практический смысл. СПб.: Алетейя, М.: «Институт экспериментальной социологии», 2001. 562 с.
6. Бурдьє П. Различение: социальная критика суждения / пер. с фр. О. И. Кирчик; под ред. В. В. Радаева. *Западная экономическая социология: хрестоматия современной классики* М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. 680 с.
7. Бурдьє П. Формы капитала. URL :<http://bourdieu.name/bourdieu-forms-of-capital>
8. Бутиліна О. В. Адаптація до навчання та професійна маргінальність студентів ВНЗ. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Вип. 57, 2013. С. 60-68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2013_57_10
9. Константиновский Д. Л., Вахштайн В.С., Куракин Д. Ю. Реальность образования. Социологическое исследование: от метафоры к интерпретации М.: ЦСП и М, 2013. 224с.
10. Лапшина В. Л. Профессиональная идентичность и маргинализм сквозь призму концепции зоны ближайшего развития. *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць*. Х. : Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2002. С. 264–267.
11. Чердниченко Г. А. Образовательные и профессиональные траектории российской молодежи (на материалах социологических исследований) М.: ЦСП и М, 2014. 560 с.

«СИТУАЦІЯ НОЖИЦЬ» ЯК ІНСТИТУЦІЙНА ПАСТКА РЕАЛІЗАЦІЇ КАР'ЄРНИХ СТРАТЕГІЙ В УКРАЇНІ: ЧИННИКИ ПОЯВИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

Віктор Кузьмін

*кандидат соціологічних наук, доцент, вчений секретар вченої ради Запорізького національного технічного університету вул. Жуковського, 64, 69063 Запоріжжя, Україна,
kuzmin2v@gmail.com, ORCID <http://orcid.org/0000-0003-4940-9395>*

Viktor Kuzmin

*PhD in Sociology, Associate Professor, Scientific Secretary of the Academic Council Zaporozhye National Technical University, 64, Zhukovsky Street, Zaporizhzhya, 69063, Ukraine,
kuzmin2v@gmail.com, ORCID <http://orcid.org/0000-0003-4940-9395>*

The paper attempts to systematically analyze the phenomenon of the situation of scissors, which exacerbates the institutional imbalance in contemporary Ukrainian society. On a theoretical level, the situation of scissors is presented as an "institutional trap" of the system of higher education and the labor market within the framework of a neo-institutional approach. Using the synthetic theory of the structuration by A. Giddens, the author analyzes the factors of actualization of the "situation of scissors" on the micro, meso- and macro levels of social. At the macro-social level, the normative conflict between the bureaucratically complicated processes of management of higher educational institutions and the normative "freedom" of the labor market development in Ukraine are attributed to the factors of the appearance and constant reproduction of the "situation of scissors." The mesosocial level it is focused on such factors as actualization of the "situation of scissors", as the mass orientation of Ukrainian entrants to higher education, and the tendency of increasing the number of private universities. According to the author, the leading factor of the appearance of the "situation of scissors" at the microsocial level is the agent whose career strategy is tied to non-reflexive career archetypes, which greatly complicate the success of his professional self-realization. A conclusion is drawn about the existence of a "scissor situation" over a decade in Ukrainian society. The assumption about the impossibility of completely eliminating the "situation of scissors" in Ukrainian society is expressed. The necessity of simultaneous changes both at the level of practice of individual social actors (destruction of "career archetypes" and modification of career strategies), and at the level of normative regulation of activity of higher education institutes and the labor market in Ukraine is substantiated. The author emphasizes that only a systemic state policy involving many social institutions and changes in representative culture can minimize the negative social consequences of the "situation of scissors."

Keywords: "situation of scissors", career strategies, labor market, higher education, normative regulation, social institute, theory of structuration.

У роботі здійснено спробу системного аналізу феномену «ситуація ножиць», що посилює інституційний дисбаланс у сучасному українському суспільстві. На теоретичному рівні «ситуація ножиць» представлена як «інституційна пастка» системи вищої освіти і ринку праці в рамках неінституціонального підходу. Використовуючи синтетичну теорію структуризації Е. Гідденса, автор аналізує чинники актуалізації «ситуації ножиць» на мікро-, мезо- і макрорівнях соціального. На макросоціальному рівні до чинників появи і постійного відтворення «ситуації ножиць» віднесено нормативний конфлікт між бюрократично ускладненими процесами управління вищими навчальними закладами і нормативною «свободою» розвитку ринку праці в Україні. На мезосоціальному рівні акцентовано на таких чинниках актуалізації «ситуації ножиць», як масова орієнтація українських абітурієнтів на отримання вищої освіти, та тенденція зростання кількості приватних вишів. Стрижневим чинником появи «ситуації ножиць» на мікросоціальному рівні, на думку автора, є суб'єкт, кар'єрна стратегія якого прив'язана до нерелексивних кар'єрних архетипів, що суттєво

ускладнюють успішність його професійної самореалізації. Зроблено висновок про понад десятирічне існування «ситуації ножиць» в українському суспільстві. Висловлено припущення про неможливість повного викорінення «ситуації ножиць» на вітчизняних теренах. Обґрунтовано необхідність одночасних змін як на рівні практик індивідуальних соціальних суб'єктів (руйнація «кар'єрних архетипів» і видозміна кар'єрних стратегій), так і на рівні нормативної регуляції діяльності соціальних інститутів вищої освіти і ринку праці в Україні. Підкреслимо, що лише системна державна політика із залученням багатьох соціальних інститутів і зміною репрезентативної культури може призвести до мінімізації негативних соціальних наслідків «ситуації ножиць».

Ключові слова: «ситуація ножиць», кар'єрні стратегії, ринок праці, вища освіта, нормативне регулювання, соціальний інститут, теорія структуризації.

В роботі предпринята попытка системного аналізу феномена «ситуація ножиць», который усиливает институциональный дисбаланс в современном украинском обществе. С точки зрения социологической теории «ситуация ножиц» представлена как «институциональная ловушка» системы высшего образования и рынка труда в рамках неоинституционального подхода. Используя синтетическую теорию структуризации Э. Гидденса, автор анализирует факторы актуализации «ситуации ножиц» на микро-, мезо- и макроуровнях социального. На макросоциальном уровне к факторам появления и постоянного воспроизводства «ситуации ножиц» отнесен нормативный конфликт между бюрократически осложненными процессами управления высшими учебными заведениями и нормативной «свободой» развития рынка труда в Украине. На мезосоциальном уровне акцентируется внимание на таких факторах актуализации «ситуации ножиц», как массовая ориентация украинских абитуриентов на получение высшего образования и тенденция возрастания количества частных вузов. Основным фактором возникновения «ситуации ножиц» на микросоциальном уровне, по мнению автора, является субъект, стратегия которого привязана к нерелексивным карьерным архетипам, которые существенно усложняют успешность его профессиональной самореализации. Сделан вывод о более чем десятилетнем существовании «ситуации ножиц» в украинском обществе. Высказано предположение о невозможности полного искоренения «ситуации ножиц» в отечественном контексте. Обоснована необходимость одновременных изменений как на уровне практик индивидуальных социальных субъектов (разрушение «карьерных архетипов» и видоизменение карьерных стратегий), так и на уровне нормативной регуляции деятельности социальных институтов высшего образования и рынка труда в Украине. Подчеркнуто, что только системная государственная политика с привлечением многих социальных институтов и изменением репрезентативной культуры может привести к минимизации негативных социальных последствий «ситуации ножиц».

Ключевые слова: «ситуация ножиц», карьерные стратегии, рынок труда, высшее образование, нормативное регулирование, социальный институт, теория структуризации.

В умовах множинності нелінійних процесів, що сьогодні відбуваються в українському суспільстві, соціально значущим є процес злагодженої взаємодії різних соціальних інститутів. Відсутність структурно-функціонального балансу призводить до появи дисфункціональних і конфліктогенних явищ, що мають небезпечні соціальні наслідки. Конкретні емпіричні приклади (зокрема актуалізація еміграційних процесів, зростання рівня безробіття і збільшення кількості українців, що не працюють за фахом) дають підстави засвідчити відсутність злагодженої взаємодії між бюрократично «навантаженим» інститутом вищої освіти і динамічною сферою ринку праці в Україні.

Цей феномен, номінований сучасними українськими дослідницями Л. Холод [1] і О. Дейнеко [2-4] як «ситуація ножиць», має

прояв у системній невідповідності напрямів професійної підготовки інституту вищої освіти в Україні реальним потребам динамічного і чутливого до глобалізаційних тенденцій ринку праці.

Послугуючись термінологією С. Щудло, ми відносимо «ситуацію ножиць» до інституційних пасток, існування яких формує інституційний конфлікт між нормами, що вже існують, та новими, що впроваджуються, і, як наслідок, сприяє появі або нежиттєздатних інститутів, або стійких, проте неефективних утворень [5]. Саме ця концепція влучно описує ті інституційні пастки, в які потрапляє сучасна українська молодь після здобуття вищої освіти. До таких пасток О. Дейнеко [3] відносить неспівпадіння отриманої професійної компетенції з навичками, що потребує ринок праці; дисбаланс напрямів та кількості

підготовки фахівців з актуальними потребами ринку тощо.

Активні процеси реформування сучасного українського суспільства зумовлюють поширення простору дії «ситуації ножиць» не лише на молодих фахівців, що тільки-но здобули вищу освіту, а й на інші соціально-професійні групи. Ці групи так само «потрапляють» в інституційні пастки, приміром представники різних професійних груп, що були скорочені внаслідок дії закону України «Про очищення влади» [6]¹ чи сучасних реформ².

Отже, дослідження чинників актуалізації і шляхів подолання «ситуації ножиць» як інституційної пастки реалізації кар'єрних стратегій українців є актуальним і соціально значущим завданням не лише для наукових студій, а й для державної освітньої та економічної політики.

«Відправними» феноменами, з яким дослідники пов'язують виникнення «ситуації ножиць», є соціально-професійні плани, кар'єра і кар'єрна стратегія (на рівні індивідуальних соціальних суб'єктів). Соціологічне поняття і соціальний феномен кар'єри є предметом дослідження таких учених, як О. Бікла, В. Бурєга, М. Лукашевич, В. Патрушев, В. Погрібна, Ж. Малахова та ін. Розгляд формування та реалізації кар'єрних стратегій особистості здійснювався в роботах В. Патрушева, Я. Фаріної, В. Погрібної та ін. Комплексне дослідження зазначеної тематики в рамках соціокультурного підходу представлено в роботах Л. Сокурянської [7–9], присвячених проблемам життєдіяльності студентської молоді. Ризик-стратегії студентської молоді, виокремлені на основі аналізу соціально-професійних планів, аналізуються в роботах О. Дейнеко [10–11]. Аналіз змісту робіт наведених авторів свідчить про актуальність використання мультипарадигмального підходу та сучасних соціологічних теорій для вивчення проблематики феноменів соціально-професійних планів, кар'єри та кар'єрних стратегій.

У вітчизняній та зарубіжній соціологічній літературі поняття «кар'єра» і «кар'єрна стратегія» розглядаються на індивідуальному, груповому та інституціональному рівнях. Аналіз наявних досліджень цього феномену свідчить, що на індивідуальному рівні феномен кар'єри розглядається в рамках мікросо-

ціологічної оптики біографічних ситуацій чи життєвих стратегій суб'єктів, на груповому – як чинник схожого і відмінного на рівні соціальних спільнот (здебільшого студентства), на інституціональному – як складова ринку праці та економічної підсистеми суспільства. Динамічність змін у сучасному світі зумовлює актуальність аналізу соціологічного поняття «кар'єра» і відповідного соціального феномену в умовах сучасних макросоціальних викликів.

Мета статті: виявлення чинників появи та можливих засобів подолання «ситуації ножиць» як інституційної пастки реалізації кар'єрних стратегій в Україні.

Поняття «кар'єра» є одним із наріжних понять сучасного трудового процесу, оскільки символізує трудовий шлях індивіда в розрізі основних трудових успіхів та невдач. Кар'єрні стратегії інколи розглядаються як різновиди соціальних алгоритмів, які на основі соціально-професійних планів, культурного капіталу суб'єкта і сформованого соціального досвіду в подальшому визначають його кар'єрне просування. Беззаперечною, на наш погляд, є соціокультурна природа кар'єрних стратегій суб'єктів, оскільки кар'єрні вподобання реалізуються в полі інтенсивної взаємодії з представниками різних соціальних груп і культурно-історичного контексту суспільства на макрорівні.

Недооціненим у соціологічній думці, на наш погляд, залишається евристичний потенціал поняття «кар'єрний архетип». Звісно, що це класичне поняття психології [12], проте воно набуває нового звучання в рамках теорій соціалізації. Ми вважаємо, що кар'єрні архетипи є безпосередніми продуктами соціалізації і формуються у родині, школі, внаслідок первинної профорієнтації та орієнтації на соціально-культурні зразки поведінки, продуктовані засобами масової інформації та продуктами масової культури. Вони формують образ успішної кар'єрної стратегії, який береться за шаблон при плануванні суб'єктом власної кар'єрної стратегії. Хибність соціальної природи таких архетипів полягає в тому, що вони не піддаються рефлексії суб'єктом та сприймаються як догма (не є рефлексивною дією, в термінології Е. Гідденса). Це призводить до того, що в основі кар'єрних стратегій українських абітурієнтів часто містяться соціальні міфи та стереотипи, які не відповідають реаліям сучасної української економіки. До таких кар'єрних архетипів ми відносимо усталену думку про затребуваність економічних і юридичних спеціальностей та безперспективність «ремісничого» фаху – робітничих спеціальностей.

1 Зокрема йдеться про доволі численну соціально-професійну групу державних службовців, що обіймали управлінські позиції під час каденції Президента України Віктора Януковича.

2 Приміром, реформа Міністерства юстиції України призвела до ліквідації районних управлінь юстиції, працівники яких були масово скорочені.

Порівняльний аналіз статистичних даних засвідчує ще одну особливість «кар'єрних архетипів» – їхню сталість. За даними Л. Холод [1], у 2008 році в Україні випускалось у 8 разів більше юристів та у 6 разів більше економістів, ніж потребував цих фахівців ринок праці. За 10 років ми маємо схожу ситуацію. М. Пирогова, аналізуючи проблеми впадіння українських абітурієнтів у 2017 році, підсумовує, що найпопулярнішою спеціальністю у МОН назвали економіку. Також часто обирали право, туризм, міжнародні відносини і комп'ютерні науки [13]. Тобто за 10 років вибір українських абітурієнтів має тенденцію до відтворення, а саме – перекид до економічних та гуманітарних наук. Це свідчить про те, що до цього часу в сучасному українському суспільстві побутує думка про престижність і «легкість» роботи офісних працівників, а автоматизація та роботизація сучасної світової економіки формує моду на програмування та інші ІТ-спеціальності.

Кар'єрні стратегії, що засновані на сталих «кар'єрних архетипах» на мікросоціальному рівні, можуть провокувати появу інституційних пасток і каталізувати «ситуацію ножиць» на макросоціальному рівні. Адже неузгодженість кар'єрних архетипів і сформованих на їхній основі кар'єрних стратегій у подальших професійних практиках суб'єктів не відповідають сучасному ринкоорієнтованому запиту. Емпіричним прикладом такого стану речей є ситуація, коли на ринку праці затребуваними є робітничі спеціальності, а велика кількість українських абітурієнтів обирають для вступу у вищі гуманітарний або економічний фах. Зазначимо, що ця тенденція спостерігається не лише в Україні, а й в багатьох інших країнах.

Таким чином, заснованість кар'єрних стратегій на нереклексивних «кар'єрних архетипах» у термінології Е. Гідденса призводять до непередбачених суб'єктом наслідків – його потрапляння в інституційну пастку «ситуації ножиць». При цьому продуцентом його професійного ризику в даному випадку виступає сам суб'єкт, кар'єрна стратегія якого так і не стала рефлексивною дією. Тому, як не парадоксально це звучало б, але стрижневим чинником появи «ситуації ножиць» є сам суб'єкт, кар'єрна стратегія якого прив'язана до нереклексивних кар'єрних архетипів, що суттєво ускладнюють успішність його професійної самореалізації.

На мезосоціальному рівні (рівні соціальних груп і соціокультурних спільнот) додатковим чинником актуалізації «ситуації ножиць» варто назвати масову орієнтацію українських абітурієнтів на отримання вищої

освіти, з одного боку, і тенденцію до зростання кількості приватних закладів вищої освіти – з іншого. Останнім часом значна частина випускників загальноосвітніх шкіл України продовжує свою освіту у вищих навчальних закладах III – IV рівня акредитації: 47 % випускників шкіл 2007 року, 47,8 % – 2008 року, 43,7 % – 2009 року, 52,3% – 2010 (дані наведені за [7]). Сьогодні ця тенденція стала ще більш вираженою. Абсолютна більшість українських старшокласників орієнтована на отримання вищої освіти.

Як свідчать результати дослідження кафедри соціології ХНУ імені В. Н. Каразіна, проведеного у квітні–травні 2013 року серед школярів м. Харкова і області, 86,8 % одинадцятикласників міста та 79 % – області після закінчення школи планували вступати до ЗВО (у технікум, коледж – 6,2 % в місті і 11,1 % в області; у ПТУ – відповідно 1,6 % і 5,3 %; планували піти працювати – 2,7 % і 0,8 % відповідно; служити в армії, 0 % і 1,6 %; не знали, що будуть робити після школи, 1,6 % учнів 11-х класів, опитаних у місті, і 2,1 % – в області) [8]. Ця тенденція є актуальною і сьогодні.

На макросоціальному рівні (рівні соціальних інститутів) до чинників появи і постійного відтворення «ситуації ножиць» ми відносимо нормативний конфлікт у сфері правового регулювання діяльності вищих навчальних закладів як державних установ (як суб'єктів публічного права) і ринку праці як галузі дії суб'єктів приватного права. У рамках соціологічного дискурсу цей факт можна пояснити протиріччям між бюрократично ускладненими процесами управління вищими навчальними закладами (приміром, бюрократична вертикаль узгодження діяльності ЗВО з Міністерством освіти і науки та місцевими державними адміністраціями) і нормативною «свободою» розвитку ринку праці, що значною мірою відчуває проекцію глобалізаційних процесів, є чутливим до сучасних бізнес-тенденцій та активно генерує нові форми занятості (приміром фріланс тощо). На нашу думку, інститут ринку праці в Україні розвивається переважно в мережевому форматі, оперативно орієнтуючись на потреби основних соціальних суб'єктів – бізнесу, держави і громадянського суспільства. Інститут вищої освіти є вертикальною управлінською системою, в рамках якої мають місце підпорядкованість, керування «з центру», координація і узгодження управлінських рішень.

Отже, здійснений нами аналіз чинників появи «ситуації ножиць» як інституційної пастки реалізації кар'єрних стратегій українців засвідчив їхню вбудованість у системну

відтворюваність «ситуації ножиць» на мікро-, мезо- і макросоціальному рівнях. Виходячи з теорії Е. Гідденса, «ситуацію ножиць» можна визнати феноменом структурації, який виникає внаслідок відсутності рефлексивно орієнтованих кар'єрних стратегій суб'єктів (індивідуальних і групових) та наявності нормативної неузгодженості у взаємодії таких соціальних інститутів, як вища освіта і ринок праці в Україні. Цей суб'єктно-структурний зв'язок пояснює постійний характер відтворення даної соціальної проблеми і неможливість її практичного подолання без використання системного підходу.

Варто зазначити, що в соціологічній літературі вже були окреслені можливі засоби подолання «ситуації ножиць» без номінації цієї проблеми як такої. Приміром, О. Лободинська вважає, що в сучасному суспільстві соціальна взаємодія держави і соціуму у сфері кар'єрних звершень повинна бути інституціонолізованою і спрямованою на окремі демографічні групи. Дослідниця наголошує на тому, що сьогодні необхідно визнати (особливо державним органам), що молодь має стати не тільки і не стільки реципієнтом, скільки активним суб'єктом державотворення, реальним і рівноправним партнером у виробленні молодіжної політики та її втіленні в соціальну практику [14, с. 45]. Йдеться про те, що молоді люди з вищою освітою мають не лише активно реалізовувати власні кар'єрні стратегії, а й брати участь у суспільних і державних процесах, особливо у сферах, які впливають на їхню самореалізацію. З точки зору дослідниці, прикладом такого впливу може бути молодіжна політика України, яка, незважаючи на свою декларативність, закладає певні підвалини для розвитку молоді та реалізації її кар'єрних стратегій, зокрема. У цілому поділяючи позицію дослідниці щодо актуальності застосування партисипативного підходу в державній молодіжній політиці, зазначимо, що цей підхід не має універсального характеру відносно інших соціальних груп і сфер самореалізації і не сприяє вирішенню «ситуації ножиць» по суті.

Підсумовуючи зазначене вище, підкреслимо, що оптика соціологічного синтезу Е. Гідденса у вирішенні питання системного подолання «ситуації ножиць» в українському суспільстві орієнтує нас на необхідність одночасних змін як на рівні практик соціальних суб'єктів (руйнація «кар'єрних архетипів» і видозміна кар'єрних стратегій), так і на рівні нормативної регуляції діяльності соціальних інститутів вищої освіти і ринку праці в Україні. Щодо останнього, то може йтись або про 1) нормативну лібералізацію діяльності закладів вищої освіти (послаблення державного регулювання у цій сфері), щоб інститут вищої освіти «встигав» за тенденціями ринку праці; або про застосування протилежного підходу, а саме посилення державного регулювання розвитку ринку праці в Україні (державний патерналізм, поглиблення моніторингових процесів і статистичного обліку сприятимуть покращенню прогнозування і позбавлятимуть стихійності у цих процесах).

У межах цієї наукової розвідки ми не надаємо обґрунтування актуальності застосування якогось з цих підходів, проте визначаємо необхідність врахування наших пропозицій у формуванні державної освітньої та економічної політики в майбутньому. Зауважимо, що використання жодного з цих підходів не призведе до повного запобігання і нівелювання «ситуації ножиць»: йдеться лише про мінімізацію масштабу негативних соціальних наслідків, які вона спричиняє сьогодні в українському суспільстві.

Логіка сучасних синтетичних соціологічних теорій підказує нам, що мінімізація чинників появи «ситуації ножиць» лише на одному з рівнів (мікро-, мезо- чи макросоціальному) не призведе до успішного її подолання. Лише системна державна політика із залученням багатьох соціальних інститутів і зміною репрезентативної культури [15] в цьому напрямі сприятимуть викоріненню цього загрозливого соціального явища, що посилює інституційний дисбаланс у сучасному українському суспільстві.

Література

1. Холод Л. Б. Изменение профессиональных ориентаций молодежи, поступающей в вузы. Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. Т.1. С. 414-418.
2. Дейнеко О. О. Сучасне українське студентство перед «викликами» суспільства ризику: штрихи до портрету «професійної ризикологічності». Методология теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. С. 445-462.
3. Дейнеко О. О. Соціально-професійні плани сучасного українського студентства в контексті ризик-стратегій: перспективи емпіричної розвідки. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: збірник наукових праць. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методология, теория, методи», 2012. № 993. Випуск 29. С. 168-176.
4. Дейнеко О. О. Бажання створити власну справу як стратегія мінімізації професійних ризиків сучасного українського студентства: ребрендинг уявлень про «бізнесменів 90-х».

- Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 456-463.
5. Щудло С. А. Інституційні ризики вищої педагогічної освіти. Український соціум. 2012. № 4. С. 185–195.
  6. Про очищення влади: Закон України від 31.08.2018, підстава – 2462-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 44. ст.2041
  7. Сокурянская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. 576 с.
  8. Сокурянская Л. Г., Кислова О. Н. Ценностное сознание постсоветского студенчества: факторы и показатели постмодернизации. курянская. Студенчество начала XXI века: ценностные ориентации и повседневные практики / под общ. ред. Ю. Р. Вишневого. Екатеринбург: УрФУ, 2012. С. 64-71.
  9. Сокурянская Л. Г. Социальная субъектность как социологическое понятие и социальный феномен. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Х.: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2001. С. 36-41.
  10. Дейнеко О. О. Байдужий прагматизм як професійна стратегія сучасного українського студентства. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. С. 466-472.
  11. Дейнеко О. О. Професійні ризики сучасного студентства як компонент суспільства ризику: особливості ризиків фаз професійного буття. Український соціум: науковий журнал. К.: 2013. № 4(47). С. 26-39.
  12. Юнг К. Г. Психологические типы / пер. с нем. Софии Лорне; под общей ред. В. Зеленского. СПб.: Ювента. М.: Издательская фирма «Прогресс-Универс», 1995. 718 с.
  13. Пирогова М. Підсумки вступної кампанії 2017: серед студентів знову бум на юристів і дипломатів. URL: <https://ukr.segodnya.ua/life/education/itogi-vstupitelnoy-kampanii-2017-sredi-studentov-opyat-bum-na-yuristov-i-diplomatov-1042352.html>
  14. Лободинська О. М. Регулювання процесу працевлаштування молоді з вищою освітою в контексті державної молодіжної політики України. Український соціум, 2007. № 2 (19). С. 43–56.
  15. Тенбрук Ф. Задачи социологии культуры. ФРГ глазами западногерманской социологии. М., 1989. С. 296-329.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ КОРНИ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Татьяна Дубликаш

кандидат социологических наук, доцент кафедры политической социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков 61022, Украина, t.n.dublikash@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1163-5258>

Tatiana Dublikash

PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Political Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, t.n.dublikash@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1163-5258>

Стаття присвячена порівняльно-історичному аналізу сучасних і середньовічних євроінтеграційних процесів. Особлива увага приділяється ролі Франції та Німеччини в інтеграційному проекті Європейського Союзу. Проаналізовано як соціально-політичні процеси, які розгорталися на території Європи в IX – X століттях до і після розділу Франкської імперії, так і сучасний стан Європейського Союзу. Порівняння здійснено за трьома виділеними напрямками зовнішньої і внутрішньої політики імперії франків: військова колонізація і інтеграція франками східно-рейнської Німеччини в державу франків, саксонські війни і походи проти слов'ян. У контексті сучасних соціально-політичних процесів Європейського Союзу виділені ті тенденції, які спостерігалися вже в епоху Середньовіччя; показано зв'язок між ними. Схарактеризовано особливості Східного Франкського королівства, Західного та Середнього, баланс сил поміж ними порівняно з особливостями ролі сучасної Німеччини, Франції та Італії в проекті Європейського Союзу. Проаналізовано політичні уподобання спірного регіону Ельзас-Лотарингії в контексті тривалої історичної конкуренції Франції та Німеччини за ці території. Стратегію розширення Європейського Союзу і, зокрема, програму «Східне партнерство», переосмислено через призму принципів зовнішньої політики Священної Римської імперії німецької нації. Зокрема, проаналізовано роль так званих марок, тобто укріплених рубежів, які виступали в якості військових кордонів. На підставі виявлених тенденцій зроблено прогноз майбутнього Європейського Союзу на найближчі десятиліття. Надано оцінку перспективам повного членства Албанії, Боснії і Герцеговини, Косово, Македонії, Чорногорії, Сербії, Молдови, України та Грузіїв в ЄС. Виходячи з положень теорії струн здійснено теоретичне осмислення усталеності довгострокових і повторюваності короточасних соціально-політичних тенденцій.

Ключові слова: інтеграція, стратегія розширення, експорт законів, неосередньовіччя.

Статья посвящена сравнительно-историческому анализу современных и средневековых евроинтеграционных процессов. Особое внимание уделяется роли Франции и Германии в интеграционном проекте Европейского Союза. Проанализированы как социально-политические процессы, которые развивались на территории Европы в IX – X веках до и после раздела Франкской империи, так и современное состояние Европейского Союза. Сравнение осуществлено по трем выделенным направлениям внешней и внутренней политики империи франков: военная колонизация и интеграция франками восточно-рейнской Германии в государство франков, саксонские войны и походы против славян. В контексте современных социально-политических процессов Европейского Союза выделены те тенденции, которые наблюдались уже в эпоху Средневековья; показана связь между ними. Охарактеризованы особенности Восточно-Франкского королевства, Западного и Среднего, баланс сил между ними проанализирован в сравнении с особенностями роли современной Германии, Франции и Италии в проекте Европейского Союза. Проанализировано политическое уподобание спорного региона Эльзас-Лотарингия в контексте длительной исторической конкуренции Франции и Германии за эти территории. Стратегию расширения Европейского Союза и, в частности, программу «Восточное партнерство», переосмыслено через призму принципов внешней политики Священной Римской империи немецкой нации. В частности, проанализирована роль так называемых марок, то есть укрепленных рубежей, которые выступали в качестве военных границ. На основании выявленных тенденций сделано прогноз будущего Европейского Союза на ближайшие десятилетия. Дано оценку перспективам полного членства Албании, Боснии и Герцеговины, Косово, Македонии, Черногории, Сербии, Молдовы, Украины и Грузии в ЕС. Исходя из положений теории струн осуществлено теоретическое осмысление устойчивости долгосрочных и повторяемости краткосрочных социально-политических тенденций.

зированы политические предпочтения спорного региона Эльзас-Лотарингии в контексте долговременной исторической конкуренции Франции и Германии за данные территории. Стратегия расширения Европейского Союза и, в частности, программа «Восточное партнерство», переосмыслены через призму принципов внешней политики Франкской империи и Священной Римской империи германской нации. В частности, проанализирована роль так называемых марок, то есть укрепленных рубежей, которые выступали в качестве военных границ. На основании выявленных тенденций сделан прогноз будущего Европейского Союза на ближайшие десятилетия. Дана оценка перспективам полного членства Албании, Боснии и Герцеговины, Косово, Македонии, Черногории, Сербии, Молдовы, Украины и Грузии в ЕС. Исходя из положений теории струн осуществлено теоретическое осмысление устойчивости долговременных и повторяемости кратковременных социально-политических тенденций.

Ключевые слова: интеграция, стратегия расширения, экспорт законов, неосредневековье.

The article is devoted to the comparative historical analysis of modern and medieval Euro-integration processes. Particular attention is paid to the role of France and Germany in the integration project of the European Union. The author analyzes both the socio-political processes that unfolded in Europe in the 9th and 10th centuries before and after the division of the Frankish empire, and the current state of the European Union. The comparison was implemented in three selected areas of foreign and domestic policy of the Frankish empire: military colonization and integration by the Franks of East Rhine Germany into the state of the Franks, the Saxon wars and the campaigns against the Slavs. In the context of modern socio-political processes in the European Union, the tendencies that were observed already in the Middle Ages are highlighted; the connection between them is shown. Characterized by the features of the East Frankish Kingdom, Western and Middle, the balance of forces between them compared with the peculiarities of the role of modern Germany, France and Italy in the project of the European Union. The political preferences of the disputed region of Alsace-Lorraine are analyzed in the context of the long-term historical competition of France and Germany for these territories. The strategy of enlargement of the European Union and, in particular, the Eastern Partnership program, is rethought through the prism of the principles of foreign policy of the Holy Roman Empire of the German nation. In particular, the role of the so-called brands, fortified borders, which acted as military borders, was analyzed. Based on the identified trends, a forecast of the future of the European Union for the coming decades has been done. The assessment of the prospects of full membership of Albania, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Macedonia, Montenegro, Serbia, Moldova, Ukraine and Georgia in the EU is given. Based on the provisions of string theory the theoretical understanding of the sustainability of long-term and repeatability of short-term socio-political trends is carried out.

Keywords: integration, strategy of enlargement, export of laws, neo-medievalism

Наблюдая за перипетиями современных социально-политических реалий как на внутренней, так и на международной арене, за перманентной сменой идеологических векторов, трудно не задаться гипотетическим вопросом о цикличности социально-политических процессов или о существовании некоторой центральной тенденции, вокруг которой эти циклы обращаются. И поскольку вторая гипотеза ближе к теории струн, уже не первое десятилетие претендующей на парадигмальный сдвиг в физике, попробуем посмотреть, как она может «работать» в социологии при анализе современных социально-политических реалий, а также в более широком историческом контексте. Сделаем это на примере анализа роли Франции и Германии в интеграцион-

ном проекте Европейского Союза через призму соотнесения с социально-политическими процессами, которые разворачивались на территории Европы в IX – X веках до и после раздела Франкской империи.

Европейский Союз, который в публичном дискурсе Украины часто представляется как некоторый единый актер, на самом деле обладает сложной внутренней динамикой, частью которой является как смена различных региональных лидеров, так и борьба за реализацию политической повестки дня, выгодной не только тем или иным социально-политическим силам, но и различным регионам. Умение балансировать различные социальные, политические, региональные интересы является важнейшей составляющей искусства управления лю-

бым государством, а для наднациональных объединений такое умение является необходимым условием его выживания. В Украине, провозгласившей реализацию евроинтеграционной стратегии в качестве основной долгосрочной цели и национальной идеи, на наш взгляд, не хватает фундаментальных исследований, посвященных анализу длительных отношений между государствами-участниками ЕС. Сегодня истории, социологии, политологии, теории международных отношений и другим социогуманитарным наукам, изучающим Европейский Союз, явно не достает синтеза накопленного знания о ЕС, который позволил бы видеть динамику отношений внутри этого сообщества с разных временных и пространственных (региональных) перспектив. Учебная дисциплина же, предлагаемая в качестве такого синтеза, «Европейские студии», на наш взгляд, характеризуется узостью исторической перспективы, поскольку в ней рассмотрение евроинтеграционных процессов, как правило, ограничивается периодом XX-XXI века, а порой и вовсе в качестве точки отсчета проекта объединенной Европы принимается сложное послевоенное время 1945-50-х гг. В силу такой ограниченности временных рамок невозможно увидеть глубинные процессы, реализация которых занимает не одно и не два десятилетия и даже не одно и не два столетия и которые могут разворачиваться на протяжении тысячелетий. Проследить за такими процессами в рамках одной научной дисциплины также достаточно проблематично, поскольку признание укорененности событий сегодняшнего дня в истории тысячелетней давности требует синтеза социологического и исторического подходов к анализу современных социально-политических процессов.

Умение видеть и разрешать противоречия внутри ЕС будет необходимым навыком для следующих поколений украинских общественно-политических деятелей, поэтому в нашей статье мы попытаемся обозначить одно из направлений, требующих внимания при реализации евроинтеграционной стратегии Украины, а именно отношения между Францией и Германией как лидерами европейского проекта. В условиях грядущей смены политического руководства Германии эта тема является особенно актуальной, т. к. знание глубинных отношений этих двух государств позволит делать более точные прогнозы.

Целью данной статьи является выявление средневековых корней евроинтеграционных процессов.

Исследовательская *задача*, к реализации которой мы попытаемся подойти в данной статье, является двухступенчатой. Отталкиваясь от вопроса о том, насколько социально-политические процессы являются устойчивыми, способными адаптироваться к меняющейся конъюнктуре времени и можно ли говорить о своеобразных исторических тенденциях, мы выдвинем предположение о том, что пространство истории можно представить в аллегории теории струн, где одни и те же обстоятельства проявляются в разных формах в зависимости от периодов колебаний пляшущих волокон (струн).

Ник Срничек замечает, что «для понимания нашей современной ситуации необходимо увидеть, как она связана с тем, что ей предшествовало. Феномены, которые кажутся нам радикально новыми, рассматриваемые в историческом свете, проявляют себя как простые преемственности» [1]. Так, рассматривая современное состояние дел в Европейском Союзе, его политическую и экономическую повестки дня, вопросы расширения, лидерства, такие проблемы, такие как миграционный кризис, Brexit, финансовая слабость периферии и т. д., нельзя не согласиться с тем, что это состояние является исторически уникальным, присущим данному времени и обстоятельствам. Но, применяя сравнительно-исторический анализ и соотнося данный период с другими историческими этапами развития Европы, мы можем заметить немало сходств, связывающих данный период с другими периодами в истории Европы.

Возникает вопрос о том, какой период лучше всего выбрать для сравнения, и от ответа на него зависит дальнейшая траектория теоретического осмысления разворачивающихся подобий согласно теории струн. Разделяя фундаментальные положения этой теории, мы полагаем, что векторов такого движения бесконечно много, и, выбирая один из них, мы лишь высвечиваем своим вниманием одну деталь бесконечно сложного исторического полотна. Профессор Оксфордского университета Ян Зеленка, например, в своей книге «Европа как империя: природа расширенного Европейского Союза» [2], говоря о сходстве Европейского Союза с империей европейского средневековья, в качестве референтной точки выбирает Священную римскую империю германской нации, появившуюся на карте Европы в X в., и показывает, как соотносится институциональная структура ЕС, его экономические и политические при-

оритеты, внешняя политика и стратегия расширения именно с этим политическим образованием.

А. П. Левандовский в работе «Франкская империя Карла Великого. «Евросоюз» Средневековья» [3] идет еще дальше в историю, ко времени империи Карла Великого, которого считают отцом Европы и в учебных пособиях обычно упоминают как первого выразителя идей европейской интеграции. Фигура Карла Великого для Европы настолько значима, что с 1950 г. германским городом Ахен, из которого в VIII-IX вв. и управлял Карл, назначается международная премия имени Карла Великого за вклад в объединение Европы. В разные годы данная премия присуждалась таким знаковым политикам и идеологам объединенной Европы, как Р.Н. Куденхофе-Калерги, Альчиде де Гаспери, Жану Монне, Роберу Шуману и др. В 2018 г. премия была присуждена Эммануэлю Макрону за обновление европейского проекта.

Конечно, можно пойти еще дальше, к временам Римской империи, но в данной статье мы решили ограничиться периодом существования королевства (а позже империи) франков. Карл Великий (768-814 гг.) и, впоследствии, его сын Людовик Благочестивый (814-840 гг.) исповедовали идею всеобъемлющего единства «народа Божьего». «Идея получила выражение в «*Ordinatio imperii*» 817 года: «единство империи» рассматривалось Людовиком как богоугодное, богоустановленное и богохранимое, распад империи вследствие «человеческого разделения» неизбежно вызовет гнев Господа» [4].

В. Д. Балакин, исследуя появление Средневековой имперской идеи, отмечает, что она была наследием античности и древнеримской империи. Именно «от римлян Средневековье унаследовало великую идею мироустройства, охватывающего множество народов в едином духовном и культурном пространстве» [5]. И если «представители идеи Римской империи видели свою задачу в расширении сферы действия власти и культуры римлян и в защите ее от внешних врагов — варваров, не причастных к этой культуре, то теперь эта двуединая задача стала христианской по смыслу: речь шла о максимальном расширении христианского мира и в защите его от язычников и иноверцев, заступивших на место варваров...Целью Римской империи, как и оправданием ее существования, считалось установление мира, порядка и справедливости. Под влиянием этих идей понятия «весь мир» и «империя» стали тождественны» [5].

В 800 г. с императорской коронацией в Риме Карла Великого в Западной Европе появляется империя, воспринимаемая как продолжение Древней Римской империи. Формирование империи сопровождалось завоеваниями соседних территорий, в силу чего империя стала символическим оформлением гегемонии франков в Европе. Что касается завоевательных походов Карла Великого и его преемников, то нам для сравнения интересны прежде всего следующие направления:

1. Военная колонизация франками и интеграция восточно-рейнской Германии в государство франков. Набеги франков на Германию (бывшую в то время Римской провинцией) начались еще в IV в., а часть территории нынешней Франции — Галлию они завоевали в конце V века, образовав королевство франков. Карл Великий за годы своего правления сумел расширить королевство франков за счет саксонских, баварских, рейнских и других земель. Самостоятельное существование французского государства начинается в 843 г. после Верденского договора, когда империя Карла Великого была разделена между его наследниками и в Западно-Франкском королевстве (*Francia occidentalis*) начал править внук Карла Великого — Карл Лысый, в Восточно-Франкском (*Francia orientalis*) — Людовик Немецкий, а их брат Лотарь I — в Средне-Франкском королевстве (*Francia media*).

Пока будущая Франция переживала времена феодальной раздробленности и боролась за свое объединение, «Восточно-Франкское королевство, будущая Германия, стало наиболее сильной в военном и политическом отношении державой Центральной и Западной Европы. Германский король Оттон I Великий (936–973), решив продолжать традицию Карла Великого, завладел Итальянским (бывшим Лангобардским) королевством со столицей в Павии, а спустя десятилетие добился, чтобы папа короновал его в Риме императорской короной» [5]. Однако превращение Восточно-Франкского королевства в Священную Римскую империю произошло уже после пресечения династии восточных Каролингов и замены ее на саксонскую династию. Граничащее со множеством языческих племен королевство играло активную роль в распространении христианства и выступало фактором формирования соседних народностей.

Средне-Франкское королевство оказалось нежизнеспособным в силу от-

сутствия как географического, так и этнического единства, что могло бы стать фундаментом образования самостоятельного государства, а также отсутствия естественных преград в виде гор, лесов, рек и т. д., которые в то время были важным фактором сдерживания агрессии соседних племен. Часть Лотарингии вскоре была поделена между Восточно-Франкским и Западно-Франкским королевствами, но поскольку обе стороны претендовали на большее, она стала предметом распрей между формирующимися национальными государствами на долгие 11 веков вплоть до прошлого столетия. Ни одной, ни другой стороне не удавалось обеспечить устойчивый контроль над территорией и только за период конца XIX - середины XX в. Эльзас-Лотарингия четыре раза переходила из рук в руки. Возвращение данного региона подпитывало реваншистские настроения то одной, то другой стороны и до сих пор является требованием крайне правых в Германии, таких, например, как террористическое движение «Рейхсбюргер» («Reichsbürger»/Граждане Рейха), насчитывающей 18 000 членов при том, что 80 % участников данного движения добавились за последние 2 года [6]. А учитывая электоральную поддержку Национального Фронта Ле Пен в данном регионе (о которой будет сказано ниже), можно предположить, что о полном затухании конфликта не придется говорить и в XXI веке.

2. Саксонские войны (с начала эпохи Меровингов), которые только в годы правления Карла Великого длились 33 года, отличались жестокостью и в разных формах продолжились при его преемниках. Но если материковых саксов Карлу Великому удалось покорить, то до островных дело не дошло по причинам, о которых историки спорят. Среди главных причин выделяют отсутствие сильного флота у Карла Великого, бедность острова на то время, его частичную христианизацию, а потому отсутствие необходимости обращать язычников в христианство, хорошие отношения с Оффой – королем Мерсии и Восточной Англии и т.д. А. П. Левандовский, например, утверждал, что Карлу вообще были чужды амбиции Цезаря или Наполеона. «По-видимому, в отличие от некоторых безудержных завоевателей, он в какой-то момент четко очертил для себя рубежи своего «Града Божия», иначе говоря, своей экспансии; и если Эльба и средний Дунай явились пределом его движения на восток, то океан положил предел устремлений на запад» [3]. В целом,

как отмечает историк, с двумя Британиями (Большой и Малой) у Карла сложились разные отношения: с Большой он дружил, а с Малой (Бретонью, населенной бриттами), в силу традиции, начатой не им, воевал. Активная вражда, вылившаяся в длительные войны между Францией и Англией, началась уже позже, после смены династии Каролингов на Капетингов.

3. Походы против славян. Такие славянские племена, как ободриты, лютичи, лужицкие сербы, чехи, моравы, хорутане (словинцы), хорваты, проживали на территориях, граничащих с восточными владениями Каролингской империи.

Влияние на эти множественные славянские племена, проживавшие на территории Европы в эпоху Средневековья, было одним из составляющих борьбы между Римом и Константинополем, поскольку христианизация славянских племен означала распространение юрисдикции церкви, которая осуществляла крещение, а это открывало доступ к богатым землям и позволяло влиять на политику славянских князей, например, участвуя в разрешении внутривременных споров о власти. В эпоху правления Карла Великого были заложены основы процесса «натиска на Восток» (нем. *Drang nach Osten*).

Славянские племена, проживавшие на границах Франкской империи и объединенные в племенные союзы, по-разному относились к своим западным соседям. Одни союзы славянских племен, например ободриты, хорутане, хорваты, выступали на стороне франков, другие, например, лютичи, враждовали с ободритами, воевали с франками и затем на протяжении более чем двух столетий яростно сопротивлялись германской колонизации земель восточнее Эльбы. Франки также вели периодические пограничные войны с сорбами, чехами, болгарями, каратанцами и другими славянскими племенами. В целом взаимоотношения Франкской империи и при Карле Великом, и при его сыне Людовике Благочестивом развивались по следующим направлениям:

- «подчинение Франкскому государству ещё независимых славянских племён;
- феодализация тех славян, которые уже признавали над собой власть франков;
- христианизация славянских земель» [7].

Говоря о характере отношений Карла Великого со славянскими племенами, историк Н.Грацианский отмечает: «В тех случаях, когда зависимость славянами признавалась, она выражалась в военной помощи

франкам и в некоторых приношениях, которые больше имели характер случайных даров, чем регулярной выплаты дани. Политика Карла Великого по отношению к западным славянам не была агрессивной: он не отнимал у славян их земель и не поработал их, как это делали позднейшие немецкие императоры. Характерно, что Карл Великий и его преемник Людовик Благочестивый призывали славянских князей, наряду с германскими и другими князьями, на имперские сеймы, не делая в данном случае различия между первыми и вторыми. Войны Карла Великого на восточной границе являлись не завоевательными, а чисто пограничными. Вся суть политики императора по отношению к западным славянам сводилась к тому, чтобы, установив над ними свой протекторат, обезопасить тем самым восточную границу империи и, по возможности, воспользоваться услугами славянских соседей для подчинения саксов и отражения датских набегов. Не могло быть и не было в войнах Карла Великого со славянами и той кровавой жестокости, которой запятнали себя впоследствии немецкие феодалы» [8]. Но, разумеется, такие отношения могли складываться лишь с теми племенами, которые признавали свою зависимость от франков.

Границы франков «прикрывали» полузависимые территории, с которых взимали дань. Так, южной буферной зоной между империей франков и Византией, которая резко негативно прореагировала на коронацию Карла императором Рима, поскольку считала себя единственной законной преемницей Римской империи, было полузависимое Беневентское герцогство. Кроме того, при Карле Великом создавались так называемые марки (от древнегерм. «*marcha*» – граница), укрепленные рубежи, которые были военными границами королевства франков. На территории этих марок постоянно происходили столкновения с соседними племенами, а потому особое положение таких зон было необходимым условием поддержания жизнеспособности империи. В распоряжении маркграфов, которые управляли этими военно-административными единицами, находилась постоянная военная сила. Как отмечает Сказкина С.Д., «Карл Великий уделял большое внимание укреплению восточных границ. На севере, у Шлезвига, была основана Датская марка, которая должна была отделить датчан от славян и прикрывать Саксонию с севера; далее на юг протянулся Саксонский укрепленный рубеж, угрожавший прибалтий-

ским славянам. От Эльбы до Дуная на сотни километров тянулся Сорбский рубеж. Это была укрепленная линия, опорные пункты которой служили вместе с тем и местами торговли франков со славянами. На среднем Дунае была основана восточная, или Паннонская, марка, доходившая до Венского леса, – ядро будущей Австрии. Она должна была угрожать чехам и паннонским славянам. На крайнем юге линия укреплений замыкалась Фриульской маркой, прикрывавшей Северную Италию» [9].

Теперь перенесем нашу логику рассуждения в современный контекст и отметим следующее:

1. Как известно, инициатором создания Европейского проекта в послевоенную эпоху была именно Франция, которая при помощи создания Европейского Объединения Угля и Стали (ЕОУС) в 1950 г. намеревалась сохранить контроль над угледобывающими регионами Германии, а также ее сталелитейной промышленностью, который сохранялся за ней по итогам мирных договоров с Германией, но со временем должен был вернуться к ФРГ. Опасаясь возрождения захватнических амбиций Германии при помощи контроля над сферами промышленности, выступающими основой военной промышленности, Франция получила рычаги, которые, по мнению руководства страны, могли пресекать реализацию реваншистских настроений.

При этом интересно, что первоначально призыв Франции к созданию ЕОУС вместе с Германией поддержали Бельгия, Нидерланды, Люксембург и Италия, т.е. империя франков почти в полном составе до Верденского договора, разделившего ее. Швейцария, также входившая в империю Карла Великого, придерживаясь принципа «выборочной интеграции», за неделю до референдума по Brexit отозвала свою заявку о вступлении, поданную еще в 1992 г., рассматривая интеграцию в ЕС, скорее, как «политическую опцию», а не «стратегическую цель». Австрия, в свое время входившая в состав Франкской империи, интегрировалась в ЕС в 1995 г.

И так же, как и после раздела империи франков, когда Франция переживала период феодальной раздробленности, а Германия одела на себя корону Священной римской империи, лидерство в ЕС довольно скоро перешло к Германии, которая на сегодняшний день считается бесспорным локомотивом Европейского проекта.

Международная премия имени Карла Великого, о которой мы писали выше,

вручается, как правило, 9 или 10 мая в ходе празднования дня Европы. 9 мая стало праздничным для Европы в силу того, что именно 9 мая 1950 г. министр иностранных дел Франции Робер Шуман впервые предложил идею создания ЕОУС. И в том же 1950 г. начали вручать премию имени Карла Великого. Так империя франков и ЕОУС невидимым мостом соединили две страницы истории Европы.

2. Что касается отношений с Великобританией, то здесь Франция в лице президента Шарля де Голля выступила категорически против принятия Великобританией Европейский проект после подачи Британией заявки в 1961 году. Шарль де Голль не доверял британцам и в этом отношении оказался прозорливым, поскольку еще не оформленный юридически Brexit может подорвать ЕС и стать прецедентом для выхода других государств. По крайней мере, электоральные кампании крайне правых и популистских партий в Европе в последние годы сопровождаются призывами к Frexit, Nexit, Grexit, Auxit, Svexit, Nuxit и пр. (Франция, Нидерланды, Греция, Австрия, Швеция, Венгрия, соответственно). Интересно, что во Франции Национальный Фронт, возглавляемый Ле Пен, находил наибольшую поддержку, в том числе в Эльзас-Лотарингии, где на последних президентских выборах 2017 г. в I туре она получила 27,8 % голосов (один из самых высоких уровней поддержки при 21,3 % в целом по стране), а во II туре – 42,06% (33,9 % по стране в целом) [10]. На региональных выборах 2015 г. во время I тура голосования Национальный Фронт получил здесь 36 % голосов при 27,7% по стране в целом. Среди причин фрустрации жителей данного региона называют недовольство мигрантами и беспорядки, устраиваемые ними, закрытие местного производства [11] и т. д. Франк Бучер, политический репортер местной газеты, говорит, что многие французы, живущие в этом регионе, испытывают фрустрацию, сравнивая экономику Франции с сильными экономиками соседней Германии, Швейцарии и Люксембурга, где многие из них вынуждены работать вследствие закрытия местного производства [12]. Поэтому заявления Ле Пен о том, что «мы не хотим жить под гегемонией Германии» и что «французский народ не нуждается в ЕС для того, чтобы осуществлять покупки или работать в Германии» [12], находят здесь благодатную почву.

3. Отношения с соседними постсоветскими странами также вызывают ассо-

циации с отношениями империи франков и Священной римской империи с соседними племенами и племенными союзами, о чем писал Ян Зеленка. Он подчеркивал, что с неосредневековой империей ЕС сближает способ распространения своего влияния на соседние территории, а именно экспорт законов и способов управления: «Его [ЕС] наиболее успешная внешняя политика – это расширение в соответствии с выполняемыми условиями, а не традиционная дипломатия или военная интервенция. Наиболее любимым инструментом внешней политики Союза является экспорт законов и регуляций. Вторым идет международная торговля и помощь. Третьим идет обеспечение мира» [13]. При этом, как замечает Я. Зеленка, у государства, принявшего решения адаптировать свое законодательство к законодательству ЕС, фактически нет возможности влиять на переговорный процесс, т. к. изначально стороны, участвующие в этом процессе, не равны.

То, что характер связи ЕС со странами, претендующими на вхождение в его состав, напоминают протекторат, подмечает и Дж. Веннери, анализируя работу Зеленки. Он говорит о том, что ЕС «практикует шаги осторожного проникновения – на свои периферии и за пределы своих формальных (хотя и нечетких) границ – и устанавливает протектораты (например, в Боснии-Герцеговине и Косово)» [14]. При этом перспективы полного членства соседних государств в ЕС (Албании, Боснии и Герцеговины, Косово, Македонии, Черногории, Сербии, Молдовы, Украины, Грузии) остаются весьма туманными и неопределенными в силу того, что среди государств-участников ЕС нет единогласия по вопросу в отношении возможных сроков и вообще принципиальной необходимости дальнейшего расширения [15]. В случае с Украиной (по настоянию Нидерландов) Соглашение об Ассоциации даже сопровождалось дополнительной декларацией, в которой, среди прочего, отмечается, что «Соглашение не гарантирует Украине членство в ЕС» [16]. В связи с этим возможный ввод европейских миротворческих войск фактически превратит Украину в тот вид протектората ЕС, о котором писал Дж. Веннери. Для более детального анализа подобных случаев дополнительную прогностическую эвристику можно получить благодаря изучению положения полузависимых от империи франков / Священной римской империи территорий. Как мы указывали ранее, соседние с империей племена, признававшие свою зависимость

от империи, нередко обращались к властям империи с просьбой помочь разрешить их внутриплеменные споры о власти. Параллели, которые выстраиваются при этом, могут быть полезны для сравнительно-исторического анализа современных и средневековых форм урегулирования конфликтов на зависимых территориях.

Рассмотрев историю и современное состояние проекта объединенной Европы, перейдем к прогнозированию «не ощущаемых эмпирически и существующих потенциально суперпозиций реальности» [17]. Попробуем спрогнозировать развитие событий в объединенной Европе на ближайшие десятилетия на основании проецирования современных тенденций, но через призму той аналогии, которая была предложена в данной статье. Особенность такого способа прогнозирования заключается в том, что мы не просто пытаемся понять, как существующие тенденции проявятся в будущем, а «накладываем» на них лекала уже проявившихся в истории форм. Выбор лекал даст нам разные картины будущего, но, не претендуя на единственно верный универсальный прогноз, мы лишь рассмотрим возможное проявление формы империи франков в условиях современной Европы.

Итак, подводя итоги нашему сравнительно-историческому анализу, мы можем предположить, что ослабленный Брекзитом Европейский Союз будет становиться все менее привлекательным проектом для государств-участников, тем более, что Великобритания, урегулировав все спорные вопросы Брекзита, в том числе и на внутривнутриполитической арене вследствие региональных разногласий по этому вопросу, выйдет с предложением альтернативного проекта, в котором она сможет реализовать свои лидерские амбиции. Напомним, что на начальных этапах европейской интеграции такая ситуация уже складывалась, поскольку Великобритания, не желая вступать в таможенный союз с «Малой Европой», предложила альтернативный проект зоны свободной торговли, к которому присоединились Австрия, Дания, Норвегия, Португалия, Швеция и Швейцария. В 1950-е гг. США, играя на разногласиях в Европе, поддержали не ЕАСТ (Европейскую Ассоциацию Свободной Торговли), а ЕЭС (Европейское Экономическое Сообщество). В современных условиях с целью ослабления Европейского Союза США, вероятно, будут «играть» на стороне Великобритании. Усиленный поддержкой со стороны США, а, возможно, и при прямом

их участии, этот проект привлечет на свою сторону ряд стран Европейского Союза, прежде всего традиционно следующих британскому курсу.

Во Франции как одной из стран, наиболее остро переживающей кризис мигрантов в силу их многочисленности на территории страны, на последних региональных выборах в 2015 г. и президентских в 2017 г. ярко проявилась тенденция в сторону поддержки крайне правых политических сил. Так, если на выборах 2010 г. Национальный Фронт (НФ) получил 11,42% голосов в I туре выборов и 9,17% во II туре, то на выборах 2015 г. в I туре за НФ (FN) было отдано 27,7%. Еще более показательна ситуация с президентскими выборами 2017 г., во время которых Мари Ле Пен получила 33,9% голосов населения во II туре. В настоящий момент, с расколом НФ на *Rassemblement national* (Национальное объединение/собрание), возглавляемое Мари Ле Пен, и *Les Patriotes* (Патриоты), возглавляемое Флорианом Филиппо, электорат крайне правых может увеличиться не только за счет возможного дальнейшего обострения внутривнутриполитических проблем, но и за счет «деления клетки» крайне правых, в результате чего вокруг этих партий может объединиться суммарно большее количество протестного электората. Мы предполагаем, что во Франции может повториться ситуация Брекзита, когда власть под давлением общественности была вынуждена дать согласие на проведение референдума, уверенная, что выиграет его, но в итоге проиграла.

В этой ситуации именно Германия, как это было и в рассматриваемом нами периоде, оденет на себя «корону» спасителя ЕС и поддерживаемая бывшими постсоветскими государствами продолжит выполнение исторической миссии интеграции беженцев и демократизации периферии. Лишившись части своих участников вследствие серии

«-экзитов», Европейский Союз будет более благосклонно смотреть на возможную интеграцию полувисимых государств, и тогда у Украины появится реальный шанс быть интегрированной в его усеченном варианте.

Находясь в плену представлений о линейном времени, исследователь предполагает, что время необратимо и история не повторяется. Циклическое представление о времени заставляет смотреть в прошлое, чтобы предвидеть будущее. Внимание же к новейшим достижениям в сфере есте-

ственных наук позволит нам строить более сложные модели социо-политических процессов. Например, говоря о космологической модели теории струн, А. Фалеев так описывает пространство Калаби-Яу: «Если мы попадем внутрь такого пространства, то окажемся в удивительном мире. Это не какое-то вздутие внутри нашего привычного пространства, это совершенно особый мир - понятия пространства и времени не имеют в нем привычного смысла. Вы идете налево и попадаете в прошлое, идете направо - в будущее, идете вперед, и оказываетесь сзади» [18]. В связи с этим нам представ-

ляется, что сравнительно-исторические исследования в социологии могут «проявлять» неявные тенденции и способствовать развитию прогностической функции социологической науки. Разумеется, нельзя жестко фиксироваться и следовать одному пространственно-темпоральному направлению анализа. Чем больше сходств и отличий мы будем находить между разными временами, тем более объемным будет как наше видение современности, так и понимание социально-политических процессов, ставших уже историей.

Литература

1. Srnicek N. Platform Capitalism. Polity Press, Cambridge, UK and Malden, MA, 2016. 120 p. URL: <https://www.goodreads.com/book/show/32999998-platform-capitalis>
2. Zielonka J. Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union. Oxford: Oxford University Press, 2006. 293 p.
3. Левандовский А. Франкская империя Карла Великого. Евросоюз Средневековья. М.: Алгоритм, 2013. 292 с. URL: <https://www.litres.ru/anatoliy-levandovskiy/frankskaya-imperiya-karla-velikogo-evrosouz-srednevekovyia/chitat-onlayn/>
4. Ordinatio imperii. MGH. Capit. T. 1. P. 270 URL: http://www.hist.ru/articles/article/show/giermaniiia_chast_i
5. Балакин В. Д. Творцы Священной Римской империи. М.: Молодая гвардия, 2004 URL: http://militera.lib.ru/bio/0/pdf/balakin_vd01.pdf
6. Reichsbürger movement larger than previously estimated. Daily Sabah URL: <https://www.dailysabah.com/europe/2018/04/30/reichsbuerger-movement-larger-than-previously-estimated>
7. Франкское государство и славяне. URL: <http://www.lj63.ru/articlematerial10>
8. Грацианский Н. П. Карл Великий и славяне. Исторический журнал. 1945. № 3. С. 21-27. URL: <http://library.ua/m/articles/view/%D0%9A%D0%90%D0%A0%D0%9B-%D0%92%D0%95%D0%9B%D0%98%D0%9A%D0%98%D0%99-%D0%98-%D0%A1%D0%9B%D0%90%D0%92%D0%AF%D0%9D%D0%95>
9. История средних веков (в 2-х томах); под ред. С. Д. Сказкина. 2-е изд., перераб. М.: Высшая школа, 1977; Т. 1 471 с., Т. 2 336 с. URL: http://lubbook.org/book_713_glava_9_RAZVITIE_FEODALIZMA_VO_FRANKSK.html
10. Resultats presidentielle 2017 – Alsace – Champagne – Ardenne – Lorraine. Le Monde URL: <http://www.lemonde.fr/alsace-champagne-ardenne-lorraine/elections/presidentielle-2017/>
11. Finkenzerler K., Wettach S. France's Valley of Political Desolation. Handelsblatt Global URL: <https://global.handelsblatt.com/politics/frances-valley-of-political-desolation-755379>
12. Beardsley E. Le Pen Finds Support In Pro-Europe French City. Parallels URL: <https://www.npr.org/sections/parallels/2017/04/16/524022171/le-pen-finds-support-in-pro-europe-french-city>
13. Zielonka J. Is the European Union a Neo-Medieval Empire? The Cicero Foundation Great Debate Paper. 2008. No. 1. URL: http://www.cicerofoundation.org/lectures/Jan_Zielonka_The_EU_Neo-Medieval_Empire.pdf
14. Venneri G. Back From Westphalia – Jan Zielonka: Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union (Oxford: Oxford University Press, 2006. Pp. ix, 293. \$74.00.) // The Review of Politics: Special Issue on Comparative Political Theory. Issue 1. Winter 2008, pp. 110-113. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/review-of-politics/article/back-from-westphalia-jan-zielonka-europe-as-empire-the-nature-of-the-enlarged-european-union-oxford-oxford-university-press-2006-pp-ix-293-7400/D6F3CA710DF505B7C0EE8954BCCB96F5>
15. Gray A. Macron pours cold water on Balkan EU membership hopes. Politico. URL: <https://www.politico.eu/article/emmanuel-macron-pours-cold-water-balkans-eu-membership-enlargement/>
16. Teffer P. Netherlands ratifies EU-Ukraine treaty. Euobserver. URL: <https://euobserver.com/foreign/138060>
17. Сапунов П. Основы прогнозирования. Инновационные процессы и устойчивость национальной экономики. Litres, 2018 URL: <https://books.google.com.ua/books?id=8SiVDQAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
18. Фалеев А. На острие физической науки: теория суперструн и что из нее следует. URL: http://www.faleev.com/about_health/health/z023.html

ДОЗВІЛЛЄВІ ПРАКТИКИ ЯК ПРОЯВ ПРОФЕСІЙНО-КЛАСОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ

Анастасія Воронкова

аспірантка кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, 29, вул. Алчевських, Харків 61002, Україна,
e-mail: ann-voronkova@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7533-2999>

Anastasia Voronkova

PhD student of the Department of Political Science, Sociology and Culture Studies, G. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29, str. Alchevskih, Kharkiv 61002, Ukraine.
e-mail: ann-voronkova@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7533-2999>

Єлена Ковальська

асистент кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 60, вул. Володимирська, Київ 03680, Україна,
e-mail: e.sokolovskaja@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1981-2255>

Yeliena Kovalskaya

Assistant Professor of the Department of Methodology and Methods of Sociological Studies, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60, st. Volodymyrska, Kiev 03680, Ukraine,
e-mail: e.sokolovskaja@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1981-2255>

Ольга Проценко

аспірантка кафедри соціології, соціологічного факультету, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 4, пл. Свободи, Харків 61000, Україна,
e-mail: olga.protsenko@aiesec.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7373-2200>

Olha Protsenko

PhD student of the Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Sq. Svobody, Kharkiv 61000, Ukraine,
e-mail: olga.protsenko@aiesec.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7373-2200>

Марина Шевчук

старший викладач кафедри соціології факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, 72, просп. Гагаріна, Дніпро 49010, Україна,
e-mail: maryna.msh@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1111-6274>

Maryna Shevchuk

Senior Lecturer of the Department of Sociology of the Faculty of Social Sciences and International Relations, Oles Gonchar Dnipro National University, 72, ave. Gagarin, Dnipro 49010, Ukraine,
e-mail: maryna.msh@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1111-6274>

У статті аналізуються дозвіллєві практики як зовнішні прояви професійно-класової ідентичності. Визначається ступінь наукової розробки обраної проблематики. Підкреслюється залежність між класовою ідентичністю і класовою позицією. Серед дозвіллєвих практик акцент зроблений на туризмі і його зв'язку з професійно-класовою ідентичністю. Розглядається теорія «цивілізації дозвілля» Ж. Дюмазедьє і витоки традиції емпіричного вивчення класів У. Уорнера. Дозвілля розглядається як сукупність видів діяльності, якими людина займається за своїм вільним вибором з метою відпочинку і розваг, збагачення знань і розвитку творчих здібностей після звільнення від роботи і обов'язків по відношенню до сім'ї і суспільства. Волонтерство в статті розглядається як прояв серйозного дозвілля по Р. Стеббінсу. Також волонтерський туризм в роботі представлений як вид туризму, задля якого не потрібно витратити багато коштів або який є взагалі майже

безкоштовним. Класова ідентичність визначається в традиції неомарксизма, зокрема через рід занять. Як емпіричний індикатор роду занять обрано кодифікатор ISCO-88. Це порядкова шкала, в якій професії, попередньо закодовані за класифікатором ISCO 88, об'єднані в 9 категорій за рівнем необхідної кваліфікації і відповідних компетенцій. Зв'язок між родом занять і дозвільних практиками перевіряється на даних моніторингу Інституту соціології НАН України, зокрема на його результатах, отриманих в 2016 році. Формулюються висновки щодо проявів професійно-класової ідентичності в дозвільних практиках. Тип дозвілля і ставлення до свого вільного часу стають важливими показниками приналежності індивіда до певної соціальної верстви. Через дозвільні практики людина ідентифікує себе з певним класом, завдяки чому суб'єктивний клас співвідноситься з об'єктивним, що було проілюстровано, зокрема, наявністю зв'язку між дозвільними практиками і родом зайнятості респондентів.

Ключові слова: клас, професійно-класова ідентичність, дозвільні практики, туризм.

The article analyzes leisure practices as external manifestations of professional-class identity. The degree of scientific work of the selected problems is determined. Formulates the relationship between class identity and class position. The article gives the concept of social practice and leisure practice. Describes different types of leisure practices. The authors consider mass tourism and alternative tourism (including voluntourism). Theories of the "civilization of leisure" by J. Dumazedier and the origins of the tradition of empirical study of the classes of W. Warner are considered. Leisure is defined as a set of activities that a person is engaged in their free choice for recreation and entertainment, enrichment of knowledge and development of creative abilities after dismissal from work and responsibilities in relation to family and society. Class identity is defined in the tradition of neo-Marxism, in particular through the occupation. As an empirical indicator of occupation, the ISCO-88 codifier has been selected. The variable "ISCO-9 categories" is the order scale in which professions pre-coded by the ISCO 88 classifier are grouped into 9 categories by the level of required qualifications and respective competencies. The connection between occupation and leisure practices was verified on the monitoring data of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, in particular its results obtained in 2016. Conclusions are drawn regarding the manifestations of professional-class identity through leisure practices. Type of leisure and attitude to their free time become important indicators of belonging to the individual to a certain social class. Through leisure practice, a person identifies himself with a certain class, which makes the subjective class correlate with the objective.

Keywords: class, class identity, leisure practices, tourism.

В статті аналізуються досугові практики як зовнішні проявлення професійно-класової ідентичності. Визначається ступінь наукової розробки обраної проблематики. Підкреслюється залежність між класовою ідентичністю і класовою позицією. Серед досугових практик акцент зроблено на туризмі і його зв'язку з професійно-класовою ідентичністю. Розглядається теорія «цивілізації дозугу» Ж. Дюмазедьє і істини традиції емпіричного вивчення класов У. Уорнера. Дозуг розглядається як сукупність видів діяльності, якими людина займається по своєму вільному вибору з метою відпочинку і розваг, збагачення знань і розвитку творчих здібностей після звільнення від роботи і обов'язків по відношенню до родини і суспільства. Волонтерство в статті розглядається як проявлення серйозного дозугу по Р. Стеббінсу. Класова ідентичність визначається в традиції неомарксизма, в частині через рід занять. Як емпіричний індикатор роду занять обрано кодифікатор ISCO-88. Це порядкова шкала, в якій професії, попередньо закодовані за класифікатором ISCO 88, об'єднані в 9 категорій по рівню необхідної кваліфікації і відповідних компетенцій. Зв'язок між родом занять і досуговими практиками перевіряється на даних моніторингу Інституту соціології НАН України, в частині на його результатах, отриманих в 2016 році. Формулюються висновки щодо проявлень професійно-класової ідентичності в досугових практиках. Тип дозугу і ставлення до свого вільного часу стають важливими показателями приналежності індивіда до певного соціального слою. Через досугові практики людина ідентифікує себе з певним класом, завдяки чому суб'єктивний клас співвідноситься з об'єктивним, що було проілюстровано, в частині, наявністю зв'язку між досуговими практиками і родом зайнятості респондентів.

Ключевые слова: класс, профессионально-классовая идентичность, досуговые практики, туризм.

Місце індивіда в системі соціальної стратифікації є однією із головних характеристик, що визначає його цінності, поведінку, можливості та ідентичність. У сучасній соціології стратифікаційний порядок пов'язують перш за все із поняттям «клас». Згідно традиції емпіричного вивчення класів, закладеної У. Уорнером, прояви соціальних нерівностей не лише фіксуються соціологами у концептуальному вимірі, але й усвідомлюються людьми та в подальшому відтворюються ними в класовоорієнтованих діях (практики споживання, дозвіллеві практики, електоральна поведінка, солідарність у суспільстві тощо). Серед ознак приналежності до того чи іншого класу поряд із професією та доходом Уорнер виокремлює стійкі дозвіллеві практики, зокрема такі, як приналежність до гуртків та громадських та (або) релігійних організацій.

У контексті розробки теорії пануючої еліти американський соціолог Ч. Р. Міллс запропонував свій варіант моделі формування класової (групової) свідомості. Під класовою самосвідомістю розуміється процес самоідентифікації окремого представника класу з іншими представниками його групи (кола). Зміст цієї моделі складають такі положення:

- у кожному суспільстві існують критерії, що визначають приналежність індивіда до конкретного класу (або групи);
- належність індивідів до того чи іншого класу визначає їхнє соціальне становище, умови праці та побуту, їхню ідеологію, відповідні інтереси;
- вищою формою розвитку останніх виступає формування класової (групової) свідомості;

дієвим механізмом цього процесу є спосіб життя людини (від відвідування традиційних для неї шкіл і занять конкретним видом спорту (гольф, теніс тощо) до присутності на певних світських заходах і читання відповідних періодичних видань). При цьому спосіб життя – це рухливий результат систем розподілу матеріальних благ, суспільного престижу і політичної влади [1].

Останнє має особливе значення в межах аналізу обраної нами проблеми Адже спосіб життя виступає певним системним утворенням, заснованим на групових нормах, цінностях і установках, які реалізуються на практиці в різних формах колективної та індивідуальної поведінки представників цієї групи в різних сферах життєдіяльності суспільства. У цьому контексті дозвіллеві

практики можна розглядати як складові елементи способу життя певної групи (класу) і, відповідно, як показники класової ідентичності.

В умовах сучасної України через реінституціоналізацію капіталістичних відносин, перерозподіл власності на засоби виробництва, високий рівень диференціації доходів населення, реформування галузевої та професійної структури класові відмінності та ієрархії суттєво трансформувалися. Це актуалізувало проблематику класів у вітчизняному соціологічному дискурсі, зокрема пошук емпірично обґрунтованих відповідей на питання про нову класову структуру українського суспільства, особливості класової свідомості та поведінки представників різних верств населення [2,3,4].

У межах вивчення класової свідомості надзвичайно актуальним є розгляд класових ідентичностей, які доволі рідко потрапляють у фокус дослідження вітчизняних соціологів. Серед нечисленних публікацій, що стосуються цієї проблематики, нашу увагу привернула стаття О. Симончук [5], в якій на основі масиву даних Міжнародної програми соціального дослідження (ISSP) аналізується зв'язок між «об'єктивною» і «суб'єктивною» класовими позиціями, іншими словами – класовою позицією і класовою ідентичністю.

Окрім того, недостатньо вивченим залишається питання зовнішніх проявів професійно-класової ідентичності в сучасному українському суспільстві, зокрема її проявів у дозвіллевих практиках.

Отже, гносеологічним аспектом проблемної ситуації, що зумовлює необхідність здійснення нашого дослідження є практична відсутність досліджень зв'язку класової ідентичності та дозвіллевих практик. Онтологічний аспект проблемної ситуації проявляється у тому, що в сучасному суспільстві дозвіллеві практики не обов'язково є маркером статусних позицій.

Проблемою виступає брак знань щодо зовнішніх проявів професійно-класової ідентичності в сучасному українському суспільстві.

Метою нашої статті є виявлення проявів професійно-класової ідентичності у дозвіллевих практиках сучасних українців.

Перш ніж звернутися до аналізу зв'язку дозвіллевих практик з класовою ідентичністю визначимо основні поняття нашої статті. Почнемо з поняття «дозвіллеві практики».

Зазначимо, що у своєму розумінні дозвілля ми виходимо з його визначення, запропонованого Дюмазедьє, який розглядав дозвілля як «сукупність видів діяльності, якими людина займається за своїм вільним вибором з метою відпочинку і розваг, збагачення знань і розвитку творчих здібностей після звільнення від роботи і обов'язків по відношенню до сім'ї та суспільства» (цит. за: [6]).

Що стосується поняття «практики», то у цьому випадку ми спираємось на його дефініцію як впорядкованої сукупності навичок доцільної хабітуалізованої (узвичаєної) діяльності, які надають людині можливості відбутися в тій чи іншій соціальній ролі (наводиться за: [7]).

З огляду на зазначене вище, дозвіллеві практики ми визначаємо як хабітуалізовані рутинізовані дії, якими займається людина у вільний від обов'язкових занять час (від роботи, сімейних обов'язків тощо) задля розваг, відпочинку, самоосвіти тощо.

На нашу думку, поняття «професійно-класова ідентичність» можна визначити як результат усвідомлення індивідом своєї класової приналежності з огляду на специфіку певного роду професійних занять.

Зробимо ще декілька уточнень, що стосуються проблематики нашого дослідження. Зазначимо, що вивчення дозвілля пов'язане з іменами таких науковців, як Т. Веблен, Дж. Годбі і Т. Гудів, Ж. Дюмазедьє, М. Каплан, Дж. Келлі, Ст. Паркер, Р. Стеббінс та інших. Так, Т. Веблен писав про показне дозвілля як показник бездіяльного класу. За Паркером, дозвілля є засобом подолання відчуження людини від робочого процесу. Американський учений М. Каплан вважав, що дозвілля не можна зводити до різних видів діяльності, спрямованих на відновлення сил людини, або ж ототожнювати з вільним часом. Дозвілля слід вважати центральним елементом культури, який має глибокі й складні зв'язки з усіма сферами життя людини (працею, сім'єю, політикою) [7]. Французькому соціологу Ж. Дюмазедьє належить концепція «цивілізації дозвілля», згідно з якою воно набуває більшої цінності, ніж робочий час та стимулює розвиток дозвіллевої інфраструктури. Дж. Келлі розглядав дозвіллеву ідентичність та ввів поняття «стиль дозвілля». Дж. Годбі та Т. Гудів розділяють дозвілля на серйозне та звичайне. Серйозне дозвілля передбачає особливий спосіб життя і певну ідентичність його учасників. Серед основних ознак серйозного дозвілля вчені

виділили такі: потреба продовжувати певні дозвіллеві заняття; можливість зафіксувати свої вміння та навички у суспільному житті; наявність духовних і матеріальних переваг (самореалізація, духовне збагачення, підвищення самооцінки, позбавлення комплексів); унікальність духу, створення групового соціального світу на основі спільних інтересів і, як наслідок, приналежність до певного колективу (спільноти). Несерйозне дозвілля є антиподом серйозному [8].

Р. Стеббінс у своїй роботі «Вільний час: до оптимального стилю дозвілля» описує серйозну дозвіллеву практику на прикладі волонтерства. При цьому він відрізняє волонтерство в якості серйозного дозвілля від волонтерства як випадкового (звичайного) дозвілля. У серйозному дозвіллі волонтери реалізують кар'єру поза роботою, набуваючи спеціальні навички, знання [9]. Слід зазначити, що волонтерство в сучасному суспільстві як вид дозвіллевої практики не є проявом професійно-класової ідентичності. Задля цього людині потрібні тільки вмотивованість, бажання допомогти іншому та вільний час. Волонтерство, у тому числі як вид занять у вільний час, привертає все більшу увагу вітчизняних науковців, особливо в останні 4 роки. У цьому контексті підкреслимо, що серед вітчизняних дослідників дозвілля вивчали В. Арбеніна, Л. Сокурянська, І. Сушицька, Н. Цимбалюк, Н. Черниш, С. Шостак О. Якуба. Харківська дослідниця В. Арбеніна виділяла декілька типів дозвілля: активно-діяльнісний, пасивний, розважально-креативний, престижно-елітарний (відвідування естрадних концертів, кафе, барів, ігри в більярд та ін.) [10]. З нашого погляду, волонтерство в даному випадку можна віднести до активно-діяльнісного типу дозвілля, який не залежить від такого об'єктивного фактору, як фінансовий фактор.

Що стосується інших різновидів дозвіллевих практик, то першим і чи не найважливішим фактором їхньої реалізації є саме економічно-фінансовий [11]. Матеріальна забезпеченість є суттєвим ресурсним обмеженням вибору дозвіллевих практик. Люди з нижчих класів мають менше можливостей використати ті форми відпочинку, розваг, які потребують фінансових витрат та вважаються престижними [12].

Тим не менш деякі дозвіллеві практики активно застосовуються людьми не залежно від їхньої статусної позиції та матеріального добробуту. Так, одним з по-

пулярних видів дозвіллєвих практик, за Дюмазедьє, є масовий туризм. Науковець писав, що «центральною характеристикою масового туризму в сучасному суспільстві є те, що більшість населення за останні роки подорожує аби куди, просто щоб подивитись на інші місця, тобто з причин, не пов'язаних з роботою.

Подорожі сьогодні займають 40% вільного часу. Якщо люди не подорожують, вони втрачають статус: подорожі стали ознакою статусу. Найважливішим елементом сучасного життя стало переконання, що подорож та відпустки необхідні» [12, 13].

У сучасному українському суспільстві туризм не є ознакою статусу. Існують певні види туризму, які на даний час не є масовими, задля яких не потрібно витрачати багато коштів або які є взагалі майже безкоштовними. Цікавим прикладом такого туризму можна вважати волонтерський туризм або волонтуризм. На думку С. Веарінга, волонтери такого типу – це туристи, які з різних причин здійснюють організовану волонтерську діяльність, в основному допомагаючи або полегшуючи матеріальне становище бідних, відновлюючи якість природного середовища або досліджуючи проблеми суспільства або природного середовища. Волонтерський туризм об'єднує в собі ознаки таких видів туризму, як екотуризм (подорожі по відносно недоторканих людиною природних місцевостях), сталий туризм (ґрунтується на принципах концепції сталого розвитку), альтернативний туризм (протиставляється масовому), пригодницький туризм (пов'язаний з активними способами пересування та відпочинку на природі, наприклад альпінізм, дайвінг, кінний туризм), культурний туризм (відвідування культурних, історичних пам'яток світу). Крім того, С. Веарінг визначає категорію «волонтерський туризм» як форму альтернативного туризму, за якою прагнення прибутку поступається більш альтруїстичному бажанню подорожувати з метою допомоги людям, які її потребують. Так, переважання альтруїстських мотивів над комерційними представляє волонтерський туризм передусім як альтернативу масовому туризму [14]. У цьому випадку для того, щоб поїхати в іншу країну, не потрібно багато грошей, і це можуть собі дозволити представники усіх верств населення.

З огляду на це, набуває особливої ваги система параметрів, що демонструє статусну поведінку туристів. У цю систему вклю-

чаються як об'єктивні, так і суб'єктивні показниками. При цьому об'єктивні (на відміну від суб'єктивних) мають більшу вагу для соціального оточення у процесі ідентифікації статусу туриста. До об'єктивних параметрів статусної поведінки відносяться: частота зарубіжних туристичних поїздок, географічний напрямок (конкретні країни і місця дестинації), клас готелю, різноманітність придбаних додаткових послуг і товарів у туристичній зоні (дайвінг, теніс, спа-процедури та ін.), сума витрачених коштів на дозвіллєву діяльність, а також на різні покупки (як для особистого користування, так і в якості сувенірів і подарунків для друзів, колег), вартість туру.

До суб'єктивних параметрів відносяться відгуки, описи, які дають туристи: оцінка якості обслуговування, ступінь задоволеності від поїздки, структура витрат. Диференціююча функція в туризмі, як ні в якому іншому об'єкті споживання, залежить від інтерпретації та репрезентації туру самим споживачем. Специфічні характеристики засновані на природі послуги або комплексу послуг у туризмі (а не товару, який можна продемонструвати). Та обставина, що будь-яка послуга має чотири основні риси: нематеріальність, нерозривність виробництва і споживання, мінливість якості, нездатність до збереження, надає можливість для створення ілюзорного образу, уявного статусу [15]. Головне значення в цьому випадку має саме демонстративний характер туристичних та інших дозвіллєвих практик та можливість через них заявляти про свою реальну або бажану класову позицію і виражати власну класову ідентичність. Підкреслимо, що здійснений нами аналіз теоретичних студій щодо обраної нами проблематики дозволив дійти висновку, що найбільш придатною теоретико-методологічною базою нашого дослідження є такі теорії, як «цивілізація дозвілля» Ж. Дюмазедьє та неомарксистський підхід до трактування класів.

В якості емпіричної бази дослідження нами використані результати моніторингу Інституту соціології НАН України, одержані в 2016 році (за репрезентативною вибіркою в межах цього етапу моніторингу було опитано 1802 особи). Для операціоналізації поняття «дозвіллєві практики» ми обрали блок «Вільний час та дозвілля» масиву даних цього моніторингу за 2016 рік. При операціоналізації поняття «клас» ми обрали змінну «*ISCO – 9 категорій*», яка

Таблиця 1

Одновимірний розподіл «ISCO – 9 категорій»

	Частота	Відсоток	Валідний відсоток
Керівники	156	8,7	9,8
Професіонали	303	16,8	19,1
Спеціалісти	205	11,4	12,9
Техніки	107	5,9	6,7
Працівники торгівлі	271	15,0	17,1
Сільськогосподарські робітники	25	1,4	1,6
Робітники з інструментом	215	11,9	13,5
Оператори-збиральники машин	177	9,8	11,1
Найпростіші заняття	130	7,2	8,2
Всього	1589	88,2	100,0
Системні пропущені	213	11,8	
Всього	1802	100,0	

представляє об'єктивну методику вимірювання соціального статусу [16]. ISCO являє собою так звану «золоту змінну» для вимірювання характеристики «рід зайнятості» як однієї з головних складових соціального класу поряд із характеристикою «дохід». У цьому контексті зазначимо, що дослідники соціальної стратифікації приділяють багато уваги професії як центральному елементу у вивченні нерівності можливостей і результатів, а також відтворення їх у різних життєвих циклах і поколіннях [17]. Стандартом вимірювання характеристики «рід занять» є міжнародна стандартна класифікація професій ISCO-88 (International Standard Classification of Occupations). Залежно від мети дослідження змінну професії можна розглядати як основну або фонову в емпіричному аналізі. У першому випадку її використовують безпосередньо для вивчення соціально-професійного складу населення, взаємозв'язку професійних категорій з іншими соціальними змінними. У

другому випадку, коли вона виступає фоною змінною, її використовують як альтернативну заміну інших змінних (наприклад економічних груп або кваліфікаційних категорій) або як обов'язковий елемент для конструювання інших змінних (таких, як соціальний клас і соціоекономічний статус) [там само].

Змінна «ISCO – 9 категорій» – це порядкова шкала, в якій професії, попередньо закодовані за класифікатором ISCO-88, об'єднані у 9 категорій за рівнем необхідної кваліфікації та відповідних компетенцій. Так, до категорії «керівники» були віднесені респонденти, що займають керівні посади на підприємствах; до категорії «професіонали» – респонденти із освітою не менше повної вищої, які виконують висококваліфіковану роботу; до категорії «спеціалісти» – помічники та асистенти професіоналів; до категорії «техніки» – респонденти із середньою спеціальною освітою (клерки та помічники клерків); до категорії «працівни-

Таблиця 2

Схема згорнутої h1 та віднесення її альтернатив до категорій
h1. Як Ви відпочивали, провели більшу частину своєї відпустки, канікул минулого року?

Варіант відповіді	Категорії
Відпочивали за путівкою, курсівкою (лікувальною, туристичною тощо) в Україні	Відпочинок в Україні
Відпочивали у курортному місці без путівки (в Україні)	
Відпочивали за містом, на дачі	
Відпочивали за кордоном	Відпочинок за кордоном
Їздили відпочивати, гостювати до родичів, знайомих	Поїздка до родичів
Їздили за покупками, у сімейних справах	Заняття домашніми справами
Провели відпустку вдома, займалися домашніми справами	
Займалися під час відпустки додатковою роботою	Відсутність відпустки
Не мали відпустки	
Провели відпустку інакше	Інакший спосіб проведення відпустки

Таблиця 3

Схема згортання змінної h2 та віднесення її альтернатив до категорій h2. Нижче наведено перелік занять людей у вільний від основної та домашньої роботи час. Відзначте всі ті з них, якими Ви займалися принаймні раз впродовж останніх 7 днів (разом із вихідними).

Варіанти відповідей	Категорія
Ранкова гімнастика і фізкультура	Спорт
Біг, оздоровчі прогулянки	
Відвідування плавального басейну, заняття в спортивній залі, на стадіоні, спортивних майданчиках	
Поїздка за місто для відпочинку на природі	Поїздка за місто
Рибальство, мисливство, збирання грибів тощо	
Експерсійна подорож	Експерсійна подорож
Відвідування спортивних видовищ (як глядач)	Відвідування культурних та спортивних заходів
Відвідування кінотеатру	
Відвідування театрів, концертів, музеїв, художніх виставок	
Відвідування гостей	Відвідування та прийом гостей
Прийом гостей	
Відвідування ресторану, нічного клубу тощо	Відвідування ресторану
Відвідування клубів, дискотек, вечорів відпочинку	
Написання листів	Написання листів
Праця за сумісництвом, додатковий підробіток	Додатковий підробіток
Громадська робота	Громадська робота
Відвідування бібліотеки	Самовдосконалення
Відвідування курсів, гуртків, студій	
Читання художньої літератури	Читання
Художня творчість (створення музики, віршів, прози, малювання, гра на музичних інструментах)	Творчі заняття
Прикладна творчість (рукоділья, вишивання, виготовлення дрібних виробів, різьблення по дереву, карбування тощо)	
Участь у художній самодіяльності	
Відвідування церкви (костюлу, синагоги, мечеті, молитовного дому)	Відвідування церкви
Заняття з дітьми (уроки, ігри, прогулянки)	Заняття з дітьми
Настільні ігри (шахи, шашки, карти, доміно тощо)	Настільні ігри
Заняття з комп'ютером (пошук інформації, ігри, створення програм тощо)	Заняття з комп'ютером
Відвідування непродуктових магазинів та ринків	Відвідування магазинів
Перегляд телепередач	Перегляд ЗМІ
Прослуховування радіопередач	
Прослуховування музики (платівки, диски, магнітозаписи тощо)	
Читання газет	
Перегляд відеоманіфону, відеороликів	Колекціонування, конструювання
Раціоналізаторство, конструювання	
Колекціонування, фотографування, кінозйомки	
Вивчення літератури за спеціальністю	Вивчення літератури за спеціальністю
Просто відпочинок, нічого не роблячи	Просто відпочинок, нічого не роблячи
Інше	Інше

ки торгівлі» – респонденти, зайняті у сфері торгівлі; до категорії «сільськогосподарські робітники» – респонденти, зайняті у сільському, лісному господарстві, а також рибальстві та рибництві; до категорії «робітники з інструментом» – респонденти, ро-

бота яких пов'язана із використанням конкретного інструменту; до категорії «оператори-збиральники машин» – респонденти, що обслуговують устаткування на заводах та фабриках, а також пересувну техніку та установки; до категорії «найпростіші за-

Таблиця 4

**Двовимірний розподіл між змінними «h1» та «ISCO – 9 категорій»
(сукупний відсоток за варіантами відповідей,
що склали перелічені категорії проведення відпустки)**

Категорії проведення відпустки	Керівники	Професіонали	Спеціалісти	Техніки	Працівники торгівлі	С/г робітники	Робітники з інструментом	Оператори-збірники	Найпростіші заняття
Відпочинок в Україні	43,6	38,0	38,0	27,1	25,8	0,0	22,3	18,8	13,8
Відпочинок за кордоном	7,1	5,0	3,9	4,7	4,8	0,0	0,0	1,7	0,8
Поїздка до родичів	16,7	14,2	15,6	13,1	11,4	20,0	10,2	10,8	9,2
Заняття домашніми справами	33,3	38,0	37,1	40,2	38,7	36,0	32,6	33,0	33,8
Відсутність відпустки	30,8	33,3	29,8	34,6	36,2	52,0	50,7	49,4	46,9
Інакший спосіб проведення відпустки	0,6	0,0	1,0	2,8	0,4	4,0	0,5	0,0	1,5

няття» – респонденти, тип зайнятості яких не потребує певної освіти.

У таблиці 1 представлено розподіл даних 2016 року моніторингу Інституту соціології НАН України за змінною «ISCO – 9 категорій». Як бачимо, найбільш представленими категоріями виявились професіонали (16,8%), працівники торгівлі (15%), робітники з інструментом (11,9%) та спеціалісти (11,4%).

Для операціоналізації поняття «дозвілєві практики» ми обрали блок «Вільний час та дозвілля» масиву даних 2016 року моніторингу ІС НАН України.

Перед безпосереднім аналізом кореляції між родом зайнятості та змінними цього блоку нами був здійснений аналіз рівня значущості критерія узгодженості модифікованого хі-квадрат, що використовується для аналізу зв'язку між порядковими та номінальними змінними. Для цього було здійснено перекодування дихотомічних змінних, з яких складалась h1 та h2, у віртуальні поліваріантні змінні, на основі яких і перевірявся рівень зв'язку.

Одержані дані дозволяють зробити висновок, що модифікований критерій хі-квадрат є значимим на рівні ,05.

З метою зменшення кількості змінних та спрощення подальшого аналізу зв'язку між змінними нами було здійснено зведення альтернатив змінних блоку «Вільний час та дозвілля» до узагальнених категорій (див. табл. 4,5):

Перейдемо безпосередньо до аналізу таблиць спряженості між змінними h1 та ISCO (див. табл. 6):

Як бачимо, за категорією «Відпочинок в Україні» прослідковується тенденція до

зниження відсотку відпочиваючих із зниженням кваліфікації, яку потребує рід зайнятості, що у свою чергу, вказує на нижчу класову приналежність. Категорія «Відпочинок за кордоном» має низьку наповненість, що зумовлюється рівнем доходів респондентів. Найвищий рівень відпочинку за кордоном демонструють «керівники». За умови низької наповненості категорії «Відпочинок за кордоном», категорія «Відпочинок в Україні» є визначальною категорією наявності туристичної подорожі під час відпустки. Категорія «Поїздка до родичів» виявляє цікавий пік у сільськогосподарських робітників, що може бути пояснено тим, що для сільських жителів сім'я є однією з головних цінностей. «Заняття домашніми справами» майже рівномірно представлені серед усіх груп через можливість множинного вибору у запитанні. Категорія «Відсутність відпустки» яскраво виражена та має негативний (обернений характер): чим нижче кваліфікація професії, тим вищий відсоток.

Категорії «Спорт», «Відвідування ресторану», «Читання», «Вивчення літератури за спеціальністю», «Відвідування та прийом гостей» демонструють чітку лінійну залежність між наповненістю та рівнем кваліфікації за родом зайнятості. Для представників найпростіших занять: характерні підвищені значення у категоріях «Відвідування культурних та спортивних заходів», «Відвідування ресторану», «Самовдосконалення», «Читання», «Прослуховування музики». Сільськогосподарські робітники «вибиваються» із цієї тенденції, що пов'язано із низькою представленістю їх у масиві – 1,4%. Серед інших категорій спостерігається приблизно однаковий рі-

вень наповненості, що може бути пов'язане із рівнем доходу респондентів та його розподілом.

Як бачимо із таблиць спряженості, виявлена пряма залежність між видом відпочинку та рівнем доходу респондентів не є очевидною та не характерна для всіх категорій.

Звернемось до результатів моніторингу та подивимось, яким є місячний дохід респондентів (див. табл. 8, 9, 10).

Як бачимо, найбільш представленими в розподілі за рівнем доходу є респонденти з доходом від 1001 до 1500 грн. (23,2%) та респонденти з доходом від 1501 до 2000 грн. (15,5%). При цьому середнє значення

доходу серед усіх респондентів становить – 2571 грн., медіанне – 2000 грн. В той же час, за даними Державної служби статистики України, середня зарплата у грудні 2016 року по Україні становила 6475 грн [18]. Це може бути пов'язано з тим, що дані груп з нижчим рівнем доходу більш деталізовані і, відповідно, більш варіативні, а респонденти, що вказували більший дохід, були схильні до округлення чисел.

Варто зазначити, що дохід більше 8 000 зазначили 25 респондентів, тобто 1,6% від загальної кількості опитаних. Звернемо увагу на те, що найвищий показник доходу склав 20 000 у одного респондента. У цьому контек-

Таблиця 5
Двовимірний розподіл між змінними «h2» та «ISCO – 9 категорій»¹
(у % до відповідей респондентів)

	Керівники	Професіонали	Спеціалісти	Техніки	Працівники торгівлі	С/г робітники	Робітники з інструментом	Оператори-збірники	Найпростіші заняття
Спорт	50,0	39,3	25,9	33,6	23,2	24,0	17,7	18,1	21,5
Поїздка за місто	50,0	30,0	38,0	26,2	26,6	20,0	30,7	41,2	30,8
Екскурсійна подорож	3,2	6,6	3,9	1,9	1,5	4,0	0,5	2,3	0,8
Відвідування культурних та спортивних заходів	19,9	22,1	17,6	14,0	10,3	0,0	7,0	7,3	11,5
Відвідування та прийом гостей	80,1	70,3	75,6	68,2	61,6	64,0	53,5	65,0	55,4
Відвідування ресторану	19,2	10,2	10,7	7,5	8,1	0,0	4,2	4,0	16,2
Написання листів	3,2	7,3	3,9	2,8	1,5	8,0	0,9	1,1	3,8
Додатковий підріботок	12,8	10,9	18,5	11,2	10,3	8,0	11,6	8,5	11,5
Громадська робота	6,4	5,0	2,4	5,6	3,7	4,0	2,8	1,1	0,8
Самовдосконалення	7,7	9,2	4,4	7,5	4,4	0,0	2,3	1,1	4,6
Читання	21,2	26,1	21,5	15,0	13,7	8,0	10,7	8,5	14,6
Творчі заняття	14,7	13,5	15,1	11,2	8,1	12,0	4,2	2,3	6,9
Відвідування церкви	22,4	18,5	22,4	19,6	22,1	12,0	18,1	13,6	10,8
Заняття з дітьми	27,6	31,7	31,2	29,9	33,2	4,0	23,3	20,9	27,7
Настільні ігри	9,6	7,9	5,9	7,5	10,0	12,0	9,3	11,3	7,7
Заняття з комп'ютером	45,5	45,9	39,5	44,9	31,0	12,0	28,8	21,5	26,2
Відвідування непродуктових магазинів та ринків	35,9	22,4	31,7	29,0	27,7	4,0	22,3	15,8	18,5
Перегляд ЗМІ	139,1	129,7	132,2	131,8	126,2	144,0	129,8	133,3	142,3
Прослуховування музики	25,0	25,7	25,9	18,7	24,0	8,0	16,7	15,3	20,0
Колекціонування, конструювання	7,7	6,9	2,9	2,8	3,7	4,0	0,9	4,0	0,8
Вивчення літератури за спеціальністю	10,9	10,9	7,8	7,5	2,2	8,0	3,3	1,7	0,8
Просто відпочинок, нічого не роблячи	39,1	41,9	41,0	46,7	46,1	52,0	50,7	41,8	43,1
Інше	1,9	0,3	1,0	2,8	0,7	0,0	1,4	1,1	1,5

1 У таблиці представлені частки (у %) від респондентів певного роду зайнятості, що обрали ту чи іншу категорію відпочинку. Загальна кількість відсотків у рядках може перевищувати 100%, що пов'язано із можливістю множинних виборів відповідей на запитання анкети.

Таблиця 6

Одновимірний розподіл інтервалів змінної L3
«Який розмір Вашої заробітної плати (стипендії, пенсії) за останній місяць?»

		Частота	Відсоток	Валідний відсоток
Валідні	до 800 грн.	39	2,2	2,6
	801-1000 грн.	83	4,6	5,5
	1001-1500 грн.	418	23,2	27,8
	1501-2000 грн.	279	15,5	18,6
	2001-2500 грн.	149	8,3	9,9
	2501-3000 грн.	188	10,4	12,5
	3001-4000 грн.	161	8,9	10,7
	4001-6000 грн.	131	7,3	8,7
	6001-8000 грн.	30	1,7	2,0
	більше 8001 грн.	25	1,4	1,7
	Всього	1503	83,4	100,0
	Системні пропущенні	299	16,6	
Всього		1802	100,0	

сті зазначимо, що, за даними Державної служби статистики України, середня зарплата за галуззю «авіаційний транспорт» перевищувала 20 000 грн. у січні 2016 року, а у грудні становила 27345 грн.; за галуззю «фінанси і страхова діяльність» - 8978 грн. та 11715 грн., відповідно; за галуззю «інформація та телекомунікація» - 8164 грн. та 11164 грн., відповідно. Отже, показники, отримані у масиві, не підтверджуються статистичними даними, що, зокрема, може бути пояснено тим, що до вибірки дослідження не потрапив жоден представник з перелічених вище та інших галузей, де рівень заробітної плати перевищує 20 000 грн. Окрім того, це може пояснюватись великою кількістю невідповідей (системних пропущених), а саме 299 респондентів (включаючи респондентів, що зазначили розмір заробітної плати на рівні нуля), що становить 16,6% від загалу. Така кількість невідповідей пов'язана з тим, що респонденти схильні занижати рівень свого доходу, а в окремих випадках і взагалі не бажають відповідати на це питання [19].

Отже, здійснений нами аналіз взаємозв'язку між професійно-класовою іден-

тичністю та дозвіллевими практиками респондентів довів пряму залежність між цими змінними. Так, пряма залежність характерна для таких категорій дозвіллевих практик, як «Відпочинок в Україні», «Відвідування ресторанів», «Заняття спортом», «Читання» та ін. Водночас щодо категорії «Відсутність відпустки» існує обернена залежність: чим нижчий рівень кваліфікації потребує професія, тим вища наповненість категорії. Додаткова інформація щодо зв'язку між дозвіллевими практиками та професійно-класовою ідентичністю була отримана нами завдяки аналізу змінної «Рівень доходу» як концептуально пов'язаної із категорією «клас».

Отримані нами дані свідчать про те, що тип дозвілля і ставлення до свого вільного часу стають важливими показниками приналежності індивіда до певної соціальної верстви. Через дозвіллеві практики людина ідентифікує себе з певним класом, завдяки чому суб'єктивний клас співвідноситься з об'єктивним, що було проілюстровано, зокрема, наявністю зв'язку між дозвіллевими практиками та родом зайнятості респондентів.

Література

1. Миллс Р. Властующая элита. М., 1959. 543 с.
2. Симончук Е. В. Классовые структуры в сравнительной перспективе. Украинское общество в европейском пространстве / ред. Е. Головахи, С. Макеева. К. : Институт социологии НАН Украины, 2007. С. 33-104.
3. Симончук О. В. Класова дія : тенденції формування соціальних класів в Україні. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2011. № 4. С. 50-96.
4. Симончук О. В. Класова свідомість : досвід порівняльного емпіричного вивчення. Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2010. № 4. С. 56-84.
5. Симончук О. В. Класові позиції та класові ідентичності: аналіз взаємозв'язку. Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки, 2014. Т. 161. С. 46-55.
6. Петрова І. В. Дозвілля як об'єкт наукової рефлексії (друга половина ХХ ст.) Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Філософія, культурологія, соціологія. 2013. Вип. 6. С. 64-71. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_fks_2013_6_13.
7. Волков В. В., Хархордин О. В. Теорія практик. Серія «Прагматический поворот» СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. Вып. 2. 298 с.
8. Філімонов С. Аналіз понять «дозвілля» в сучасній науковій літературі. Наукові записки Кіровоградського державного

- педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Сер. : Педагогічні науки, 2013. Вип. 121(2). С. 188-192. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2013_121\(2\)_47](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2013_121(2)_47)
9. Стеббинс Р. А. Свободное время: к оптимальному стилю досуга / пер. с англ. Д. А. Кувардина. Социологические исследования. 2000. №7. С. 64–72.
10. Арбеніна В. Л. Структура вільного часу та спрямованість інтересів молоді. Підліток у великому місті : фактори та механізми соціалізації / за ред. Л. Г. Сокурянської. Х.: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2000. С. 107–125.
11. Борінштейн Є. Р. Дозвілля як соціально-філософське явище. Наукове пізнання : методологія та технологія. Філософія, 2013. Вип. 2. С. 17-23. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmt_2013_2_6
12. Urry J. The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies. London : Sage, 1990, 188 p.
13. Фенько А. Б. Туризм как показатель социального статуса. Социологические исследования, 2007. № 2. С. 125-131.
14. Геваковська М. Волонтерський туризм. Вісник Львівського університету: Сер.: Географічна, 2013. Вип.43, ч.1. С. 178-183.
15. Шепелюк С. І. Туристичний продукт та туристична послуга : критерії розмежування понять. Економіка. Управління. Інновації, 2011. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2011_1_31
16. Соколовська Є. В., Сидоров М. В.-С. Використання композитних змінних для вимірювання соціального статусу. Соціологічні студії, 2013. № 2. С. 76–83.
17. Симончук О. Класифікатор професій ISCO-88: історія розроблення, концептуальні засади, модель операціоналізації, застосування в соціологічних дослідженнях. Соціологія : теорія, методи, маркетинг, 2008. № 3. С. 24-41.
18. Середня заробітна плата за регіонами за місяць у 2016 році : Держстат України. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/gdn/reg_zp_m/reg_zpm16_u.htm
19. Мануильская К. М. Методический анализ вопросов о доходе. Коммуникативные сбои как индикаторы качества. Мониторинг общественного мнения. 2014. № 4. С. 41-59.

МОТИВАЦІЯ ДО РОБОТИ: ЕМПІРИЧНА ТИПОЛОГІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Марія Приступа

студентка магістратури, соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна,
pristupa.mariya@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1556-8822>

Mariia Prystupa

MA Student, School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
pristupa.mariya@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1556-8822>

У статті аналізується мотивація до роботи як феномен суспільної свідомості, пов'язаний з характером участі індивідів у суспільному виробництві та їхнім місцем у соціальній структурі. Розкривається зв'язок між певним типом мотивації до роботи, соціально-економічним статусом та особливостями економічної етики, притаманними індивідам; визначається можливість аналітичного використання мотивації до роботи як показника місця людини в соціальній структурі. На базі результатів другої хвилі Європейського соціального дослідження (ESS) вводиться індекс ХоРоІн, що враховує комплекс ознак, пов'язаних з мірою забезпечення сприятливих для працівників умов праці в певній країні. Індекс включає показники розподілу робочого навантаження, доходу, безробіття, а також задоволеності працівників поточним місцем роботи та життям в цілому. Здійснюється порівняльний аналіз чотирьох країн з різними значеннями індексу (Україна, Португалія, Фінляндія та Данія) задля виявлення універсальних закономірностей, незалежних від локально-специфічного контексту. Мотивація до роботи визначається на основі характеристик, які респонденти вважають тією чи іншою мірою важливими при виборі роботи. Надаються результати кластерного аналізу, який виявив різні типи мотивації до роботи, що мають впізнаваний профіль – графік розподілу середніх по групах. Підкреслюється, що склад та об'єм цих типів змінюється зі значенням індексу ХоРоІн, на основі чого формулюється висновок про зв'язок структури мотивації до роботи зі структурою зайнятості та нерівностей. Для аналізу зв'язку визначених типів мотивації з соціально-економічним статусом (за моделлю Е. Райта) та економічною етикою (за методологією ESS) використовується дискримінантний аналіз та метод дерева класифікації. Зазначається, що результати цих процедур свідчать про високу імовірність зв'язку між досліджуваними характеристиками, що носить не системний, а точковий характер, тобто виражається у взаємозалежності між окремими ознаками. Робиться висновок про перспективність подальших досліджень типу мотивації до роботи як фактора та індикатора місця індивіда у соціальній структурі.

Ключові слова: мотивація до роботи, соціально-економічний статус, економічна етика, класовий аналіз

В статье анализируется трудовая мотивация как феномен общественного сознания, который связан с характером участия индивидов в общественном производстве и их местом в социальной структуре. Раскрывается связь между определённым типом трудовой мотивации, социально-экономическим статусом и особенностями экономической этики, свойственными индивидам; определяется возможность аналитического использования трудовой мотивации как показателя места человека в социальной структуре. На базе результатов второй волны Европейского социального исследования (ESS) вводится индекс ХоРоІн

ХоРоИн, который учитывает комплекс признаков, связанных с мерой обеспечения благоприятных условий труда в определённой стране. Индекс включает показатели распределения трудовой нагрузки, дохода, безработицы, а также удовлетворённости работников текущим местом работы и жизнью в целом. Осуществляется сравнительный анализ четырёх стран с различными значениями индекса (Украина, Португалия, Финляндия и Дания) с целью выявления универсальных закономерностей, независимых от локально-специфического контекста. Трудовая мотивация определяется на основе характеристик, которые респонденты считают в той или иной мере важными при выборе работы. Приводятся результаты кластерного анализа, который выявил разные типы трудовой мотивации, имеющие узнаваемый профиль – график распределения средних по группам. Подчеркивается, что состав и объём этих типов изменяется вместе со значением индекса ХоРоИн, на основе чего формулируется вывод о связи структуры трудовой мотивации со структурой занятости и неравенств. Для анализа связи найденных типов мотивации с социально-экономическим статусом (по модели Э. Райта) и экономической этикой (по методологии ESS) используется дискриминантный анализ и метод дерева классификации. Отмечается, что результаты этих процедур свидетельствуют о высокой вероятности связи между исследуемыми характеристиками, которая носит не системный, а точечный характер, то есть выражается во взаимозависимости между отдельными признаками. Делается вывод о перспективности дальнейших исследований типа трудовой мотивации как фактора и индикатора места индивида в социальной структуре.

Ключевые слова: трудовая мотивация, социально-экономический статус, экономическая этика, классовый анализ

In the article, labor motivation is analyzed as a phenomenon of social consciousness connected with the specifics of individuals' participation in social production and with their place in social structure. The the association between a certain type of labor motivation, social-economic status and specificities of economic morality possessed by individuals is revealed; the possibilities of analytical use of labor motivation as an indicator of a person's place in the social structure are defined. Based on the results of the second wave of European social survey (ESS), the HoRoIn index is introduced that takes into account a complex of features regarding the extent to which favorable toward employees working conditions in a particular country were ensured. Index includes indicators of distribution of workload, income, and unemployment, as well as current job and life satisfaction. A comparative analysis of four countries with different index values (Ukraine, Portugal, Finland, and Denmark) is performed in order to reveal universal patterns independent of the locally specific context. Labor motivation is defined based on the features which respondents consider more or less important when choosing a job. The results of cluster analysis are provided that has shown different types of labor motivation having distinctive profiles – the distribution graphs of mean values in groups. It is emphasized that the set and volume of these types change with the HoRoIn index value, based on which the conclusion about the association between the structure of labor motivation and the structure of employment and inequalities is formulated. For analyzing the association between the defined types of labor motivation, social-economic status (according to E. Wright's model), and economic morality (according to ESS methodology), discriminatory analysis and classification trees method are used. It is being noted that the results of these procedures show high probability for the association between the characteristics in question that has selective rather than systematic nature, in other words, that is expressed in the interdependence between separate features. A conclusion is made about good perspectives of further research of the labor motivation type as a factor and indicator of individual's place in social structure.

Keywords: labour motivation, social-economic status, economic morality, class analysis

Місце праці в організації суспільного життя є класичною соціологічною темою. Однак традиційно вона вивчається з позицій зовнішніх відносно людини аспектів, а питання про уявлення та цінності, пов'язані з працею, та їхній вплив на життя окремих

груп людей та суспільства в цілому залишається другорядним. Проте цілком очевидно, що «ідеальні» аспекти зв'язку між працею та організацією суспільного життя є не менш значущими, ніж «матеріальні», і потребують детального вивчення.

Проблемна ситуація дослідження полягає у недостатній вивченості мотивації до роботи на загальнотеоретичному рівні. Зіставлення здобутків у цьому напрямі з існуючим знанням про взаємозв'язок між сферою праці та суспільною будовою збагатить соціологію інструментами пояснення та прогнозування соціальних явищ, а також підсилить системний погляд на різні сфери суспільного життя. Практичний аспект проблемної ситуації полягає у потребі створення наукової бази для державної політики зі встановлення та підтримання такого стану сфери суспільного виробництва, в якому вона буде джерелом добробуту всього суспільства. Знання про те, яким чином цінності, що люди пов'язують з роботою, узгоджені з їхніми соціально-економічними позиціями та стратегіями, стане важливим інструментом для цього.

Актуальність таких досліджень зумовлена сутнісними трансформаціями відносин навколо праці, що пов'язані з глобальною відкритістю ринків та розвитком технологічного забезпечення виробництва. Формування глобальних ринків праці, продуктів та послуг, а також технологічно зумовлене зниження загальної потреби в людській праці потребує нових схем розподілу як праці, так і продуктів праці. Вивчення механізмів, що впливають на такий розподіл, таким чином, є нагальним завданням сучасної соціології.

Метою статті є виявлення різних типів мотивації до роботи та визначення можливості їхнього аналітичного використання як показника місця людини в соціальній структурі.

У сучасній українській соціології праця розглядається як категорія на позначення цілеспрямованої діяльності зі створення матеріальних чи духовних благ, що необхідні для задоволення потреб кожного індивідуума та суспільства в цілому [1, с. 24]. Об'єктом соціологічного інтересу вона стає перш за все тією мірою, якою зумовлює включення людини у специфічні відносини. Зокрема, одним з варіантів таких відносин є участь у суспільному виробництві. Для аналізу ми використовуємо поняття роботи як діяльності, що визнається функціональною для певних соціальних інститутів завдяки забезпеченню матеріальної винагороди. У такому визначенні робота має три важливі для людини аспекти:

- робота як джерело забезпечення фізичного існування;
- робота як показник, джерело та ресурс соціального статусу;
- робота як джерело самореалізації.

Різні комбінації оцінки конкретною людиною важливості цих трьох аспектів зумовлюють особливості її мотивації до роботи. Ми припускаємо, що *можливо виділити декілька типів мотивації до роботи, що пов'язані з різними соціальними характеристиками індивідів.*

Зокрема, на рівні взаємодії окремих людей, груп та організацій тип мотивації до роботи впливає на специфіку сприйняття та оцінки тієї чи іншої роботи, вибір стратегій професійного, кар'єрного та економічного зростання [2], а також вибір організаціями принципів побудови відносин із дійсними та потенційними працівниками [3]. На рівні структур суспільства можна припустити *стійкий зв'язок між певним типом мотивації до роботи та соціально-економічним статусом*, причому зв'язок двосторонній: з одного боку, люди, що мають схожу мотивацію до роботи, досягають успіху на схожих позиціях, що забезпечують їм порівнянний ступінь матеріального добробуту та соціального статусу; з іншого боку, приналежність до родин із схожим соціально-економічним статусом, отримання відповідної освіти та знайомство із специфічним колом робіт сприяє формуванню схожої мотивації до роботи.

Важко заперечувати і зв'язок між специфікою суспільного виробництва та соціальною структурою: працю як важливий соціальний фактор аналізували такі класики соціологічної думки, як К. Маркс [4] та Е. Дюркгейм [5]. Сучасний класовий аналіз в українській та зарубіжній соціології також засновується на факторах, пов'язаних із характером зайнятості [6; 7]. Дослідження робітничого класу сучасної України показує, що більш ніж дві третини робітників впевнено асоціюють себе з відповідним соціальним класом [1, с. 54-55]. С. Оксамитна зазначає, що у визначенні своєї позиції в соціально-класовій структурі українці приділяють велике, а часто й вирішальне значення професії та зайнятості [8]. У трикомпонентній кон'юнкції («позиції & диспозиції & практики») в багатовимірному аналізі стратифікаційних порядків, яку використовує для аналізу українського суспільства Н. Коваліско [9], показники, пов'язані з роботою, присутні в усіх трьох елементах: як об'єктивний показник соціальної позиції за місцем праці та типом діяльності, досвідом роботи у сфері зайнятості («позиції»), як суб'єктивна оцінка престижу типу діяльності й організації («диспозиції») та як характер та інтенсивність професійно-трудо-вих практик.

У нашому дослідженні ми прагнемо проаналізувати роботу як специфічну сферу суспільної свідомості, що існує в тісному зв'язку з матеріальними принципами організації суспільства. Ми стверджуємо, що мотивація до роботи має не тільки практичне значення для управління робочим процесом, але й впливає на побудову суспільних відносин, і ставимо задачу виявити латентно пов'язані з нею соціальні характеристики. Ми припускаємо наявність такого зв'язку між мотивацією до роботи та економічною етикою, тобто принципами, які люди оцінюють як бажані, припустимі або неприпустимі, а також практикують чи не практикують в економічній сфері суспільного життя, оскільки обидва ці феномени свідомості пов'язані з діяльністю людини в економічній сфері. Тому ми ставимо завдання розкрити структуру мотивації до роботи в контексті її зв'язків з соціально-економічним статусом та економічною етикою.

Емпіричною базою статті є результати другої хвилі Європейського соціального дослідження [10], що містять дані з економічної етики по 25 країнам Європи, включаючи Україну¹. Аналіз такого матеріалу дозволяє не тільки розкрити соціальні аспекти мотивації до роботи у конкретному суспільстві, але й порівняти дані по різних країнах, щоб виявити спільні риси, які можуть свідчити про наявність стійких структур, що зумовлюють відтворення певних механізмів навколо роботи як соціального феномену незалежно від культурно-історичної специфіки суспільства.

Таким чином, система гіпотез, що ми висуваємо, складається з таких положень:

- існує декілька типів мотивації до роботи, що відрізняються рівнем значущості тих чи інших аспектів роботи для їхніх представників;
- існує стійкий зв'язок між типом мотивації до роботи та соціально-економічним статусом;
- існує стійкий зв'язок між типом мотивації до роботи та економічною етикою.

На першому етапі вибір об'єктів для аналізу та порівняння здійснювався з метою охопити країни Європи, що мають різні характеристики роботи, щоб проводити аналіз на контрастних прикладах та виключити можливість локальної специфічності виявлених закономірностей. Для

цього ми розраховували так званий індекс Хорошої Роботи (ХoPoІn). Цей показник враховує комплекс ознак з анкети другої хвилі ESS [12], що характеризують, якою мірою робота в країні задовольняє потреби працівників:

1) Ознака B24 (*Якщо зважити на всі обставини, скажіть, будь ласка, наскільки Ви в цілому задоволені своїм сьоготнішнім життям?*) показує, чи не чинить робота завад для відчуття задоволеності життям респондентами. Цю ознаку обрано виходячи з положення, що робота є однією з найважливіших складових соціального самопочуття;

2) Ознака F21 (*А скільки годин на тиждень Ви реально як правило працюєте/ працювали, з урахуванням оплачуваного чи неоплачуваного понаднормового часу?*) показує, наскільки працівники в країні завантажені роботою у часовому вимірі. Цю ознаку обрано як показник того, яку частину життя займає оплачувана робота;

3) Ознака F29 (*Чи були у Вас періоди, коли Ви понад три місяці були без роботи та шукали роботу, протягом останніх 5-ти років?*) показує доступність роботи для тих, хто бажає працювати. Цю ознаку обрано як міру задоволення потреби працівників у оплачуваній діяльності;

4) Ознака F33 (*Яке з висловлювань на цій картці найкраще наближається до того, як Ви б могли описати зараз стан Вашого сімейного доходу?*) показує рівень матеріального забезпечення домогосподарств, для переважної кількості яких оплачувана робота є основним джерелом доходу [13, с. 37];

5) Ознака G77 (*Я б відмовився від іншого місяця роботи з більш високою заробітною платою, щоб тільки залишитися в цій організації*) показує задоволеність респондентів неекономічними властивостями свого поточного місця роботи. Цю ознаку обрано виходячи з положення, що соціально-психологічні характеристики трудових відносин є важливою складовою задоволеності роботою.

Щоб врахувати вплив всіх п'яти ознак рівною мірою, ми провели стандартизацію змінних. Оскільки порівнюються середні значення ознак по кожній країні, то і вирівнювання проводилося за середніми значеннями шкал: для B24 воно дорівнює 5, для F29 – 50%, для F33 – 2,5, для G77 – 3. Ознака F21 не має заздалегідь визначених граничних значень, тому для розрахунків ми прийняли за такі найбільше та найменше значення середньої кількості робочих годин на тиждень по країнам (50,48 та 34,12 відповідно), таким чином, розра-

1 Для коректності порівняння даних по різних країнам, згідно з Посібником зі зважування даних ESS [11], аналіз виконується з використанням зважування за змінною *pspwght* – пост-стратифікаційної ваги.

ховане середнє значення по шкалі дорівнює 42,3. Для кожної ознаки фактичне середнє значення по країні порівнюється з середнім по шкалі, таким чином, щоб додатний результат відповідав більш сприятливому для працівників стану ознаки, а від'ємний – навпаки. Далі для деяких змінних вводяться коефіцієнти стандартизації, щоб привести імовірні значення підсумкового впливу ознак до єдиного діапазону [-5;5]. Погрішності, пов'язані з розрахунками, зведені до другого знаку після коми у граничних значеннях. Таким чином, формула індексу

$$\text{ХоРоІн} = (B-5) + 0,612(42,3 - T) + (X/10\% - 5) + 3,34(2,5 - I) + 2,5(3 - G),$$

B – це середнє значення ознаки B24 для країни;

T – це середня кількість реальних робочих годин, зазначених респондентами у відповідній країні;

X – відсоток респондентів, що не знаходилися у пошуку роботи протягом 3 місяців та більше за останні 5 років;

I – середнє значення ознаки F33 для країни;

G – середнє значення ознаки G77 для країни.

Відповідно до значення індексу можна побудувати рангований список країн (див. табл. 1), на основі якого відбирати приклади для порівняння. Для контрастності та порівнюваності результатів дослідження ми обрали Данію як країну з граничним значенням протилежного полюсу індексу відносно України (11,26 та -4,77 відповідно), а також ще дві країни, що знаходяться на позиціях через приблизно рівні інтервали² у проміжку між ними.

Таким чином, відібрані країни – Україна, Португалія, Фінляндія та Данія – будуть представляти різні сегменти за ознакою забезпечення сприятливих для працівників умов праці, завдяки чому можна припустити, що виявлені спільні риси представлятимуть універсальні закономірності, а не локально-специфічний контекст.

Для побудови типології мотивації до роботи на основі емпіричних даних ми обрали метод ієрархічного кластерного аналізу за ознаками G111-G115, що об'єднані питанням «*Як Ви вважаєте, якби Ви обирали роботу, наскільки важливими для Вас особисто були б наступні характеристики роботи?*» та означають, відповідно, такі

характеристики, як надійність роботи, високий зарібок/доход, гарні можливості зростання, можливість проявляти ініціативу та можливість поєднувати виробничі та сімейні обов'язки. Ці показники свідчать про те, що саме та якою мірою впливає на оцінку респондентом певної роботи як бажаної, тому їх можна вважати емпіричним відображенням мотивації до роботи.

Для даних по Україні, згідно з планом агломерації, оптимальною кількістю кластерів є 4. Однак попередній крок агломерації демонструє досить значну, хоч і не радикально різку зміну коефіцієнту, отже, такий варіант теж може бути значущим для остаточної інтерпретації результатів.

Аналіз розподілу середніх за змінними, що є основою визначення кластерів, показує, що у рішенні для п'яти кластерів з'являється група з характерним профілем, відсутня у чотирикластерній моделі. Рішення для шести кластерів розділяє найбільшу групу на дві підгрупи, які з точки зору інтерпретації не мають значних розбіжностей. Таким чином, рішення з п'ятьма кластерами видається найбільш адекватним варіантом рішення як з точки зору достатності, так і з точки зору необхідності.

Перший кластер – це «амбітні», що мають високі показники за всіма змінними, а отже – високі вимоги до бажаної роботи (включаючи підгрупу респондентів (N=356), які відзначили максимальну значущість для кожної змінної). Другий кластер – «невмотивовані», що, навпаки, мають низькі показники за всіма змінними (між значеннями 1 та 2, що відповідає варіантам «*зовсім не важливо*» та «*не важливо*» в анкеті). Вони або не зацікавлені в роботі як такий, або мають якусь іншу мотивацію, не охоплену показниками анкети. Третій кластер – «врівноважені», він значною мірою співпадає з середніми значеннями в цілому по масиву. Ці респонденти відзначають важливість різних аспектів роботи, але без вираженої емоційності. Четвертий кластер – «годувальники», для них важливими є високий доход і надійність роботи, а також можливість поєднувати виробничі та сімейні обов'язки. П'ятий кластер – «професіонали», вони вважають для себе важливими всі аспекти роботи, окрім можливості поєднання з сімейними обов'язками.

Кластерний аналіз на даних по Португалії показує оптимальне рішення для чотирьох кластерів, що значною мірою подібні до кластерів, виділених в аналізі по Україні, окрім кластеру «професіоналів», який у даних по Португалії відсутній. На

² Значення цього інтервалу дорівнюватиме різниці значень індексу на обраних крайніх позиціях, поділеній на кількість інтервалів, тобто $(11,26 - (-4,77))/3 \approx 5,34$. Найближчі значення до такої міри зміни індексу мають Фінляндія (6,08) та Португалія (1,68).

Таблиця 1

Ранги країн учасниць ESS за індексом ХоРоІн.

Країна	Наскільки задоволені життям в цілому	Скільки реальних робочих годин на тиждень, включаючи понаднормовий час	Не були без роботи та у пошуку роботи 3 місяці та довше протягом останніх 5 років	Оцінка сімейного доходу	Відмовились би від роботи з більш високою заробітною платою, щоб залишитись у поточній організації	Індекс Хорошої Роботи (ХоРоІн)
Данія	8,43	36,71	5,85	1,45	2,98	11,26
Нідерланди	7,59	34,12	5,99	1,70	3,25	10,63
Швейцарія	8,05	38,88	5,03	1,67	2,87	8,27
Норвегія	7,66	36,89	4,75	1,61	3,16	8,27
Бельгія	7,42	37,77	5,65	1,95	2,90	7,93
Швеція	7,83	38,62	5,00	1,56	3,22	7,65
Ірландія	7,67	37,89	4,70	1,60	3,18	7,62
Велико-британія	7,08	37,02	5,72	1,83	3,32	7,45
Австрія	7,49	40,07	4,90	1,75	3,04	6,17
Фінляндія	7,99	40,13	5,59	1,96	3,26	6,08
Люксембург	7,77	40,94	4,58	1,64	3,11	5,80
Німеччина	6,74	38,67	4,52	1,97	2,96	5,34
Ісландія	8,45	42,63	3,97	1,57	3,29	4,60
Іспанія	7,11	41,99	5,60	1,86	3,30	4,27
Словенія	6,90	42,96	5,06	1,77	3,37	3,07
Португалія	5,73	39,61	3,60	2,34	2,94	1,68
Угорщина	5,61	44,61	4,75	2,44	3,19	-1,32
Греція	6,45	45,04	4,30	2,53	3,20	-1,53
Естонія	5,92	41,53	3,24	2,51	3,72	-2,23
Словакія	5,60	41,07	3,05	2,66	3,71	-2,91
Чехія	6,50	43,78	2,70	2,44	3,64	-3,11
Польща	6,22	46,30	3,10	2,42	3,54	-4,20
Україна	4,51	42,70	4,17	3,09	3,50	-4,77
Туреччина	6,38	50,48	2,25	2,40	3,31	-6,83

*Франція була вилучена зі списку через відсутність даних про значення ознаки F33 – Оцінка сімейного доходу, що робить неможливим обчислення індексу для цієї країни.

даних по Фінляндії оптимальне рішення також містить чотири кластери, три з яких мають профілі, подібні до раніше проаналізованих кластерів («амбітні», «рівноважені» та «професіонали»), а ще один має специфічний профіль, який можна назвати «віддані». Для цих респондентів важливими є надійність роботи, можливості проявляти власну ініціативу та поєднувати роботу та сім'ю, доход має другорядне значення, а можливості зростання не викликають інтересу. В цілому на даних по Фінляндії спостерігається зниження, у порівнянні з даними по Україні та Португалії, значущості доходу та можливостей зростання.

На даних по Данії оптимальне рішення представлено п'ятьма кластерами, серед яких три є спільними з Україною та Фінляндією, один подібний до кластеру «віддані», виділеному на даних по Фінляндії,

і ще один є специфічним. Респонденти з цього кластеру зазначають високу значущість можливості проявляти ініціативу і поєднувати сім'ю та роботу, а інші аспекти для них не є важливими. Їх можна визначити як «впевнені», адже вони зосереджені на змісті роботи та балансі з особистим життям, майже ігноруючи надійність, прибутковість та перспективність роботи. Зауважимо в дужках, що для Данії середня значущість високого доходу та можливостей зростання також доволі низька. Оскільки вона знижується для країн, що мають вищий показник за індексом ХоРоІн, логічно припустити, що це пов'язано з відсутністю необхідності оцінювати ці параметри при виборі роботи, тобто або будь-яка робота в цій країні з високим ступенем вірогідності буде приносити високий дохід та можливості зростання, або робота з нижчим дохо-

дом чи на нижчій посаді все ж буде забезпечувати достатній рівень матеріального та соціального добробуту.

Таким чином, можна стверджувати, що притаманний країні розподіл типів мотивації до роботи залежить від особливостей зайнятості та системи розподілу матеріальних і нематеріальних благ.

За результатами кластерного аналізу спостерігається певна варіативність типів мотивації: лише два з виділених кластерів притаманні усім проаналізованим країнам. Дослідження причин, що зумовлюють характер цієї варіативності, виходить за межі задач нашої роботи, але може стати напрямом окремого аналізу.

Побудована на основі виділених кластерів типологія була використана для дослідження зв'язку між мотивацією до роботи та соціально-економічним статусом. Для визначення останнього, згідно з моделлю Е. Райта [14], було використано такі ознаки:

- Стать (F2) та вік (F3) респондента;
- Найвищий отриманий рівень освіти (F6);
- Основна діяльність (F8d);
- Відношення до найму: чи є респондент найманим працівником, самозайнятим чи власником (F12);
- Досвід відповідальності за роботу співробітників (F16);
- Ступінь автономії в роботі, виражений як можливість: а) самостійно організувати свою роботу (F18), б) впливати на прийняття рішень про діяльність організації (F19) та в) обирати темп роботи (F19a);
- Головне джерело доходу родини респондента (F31).

На основі змінних F2, F3, F6, F12, F16, F18-19-19a було проведено дискримінантний аналіз для виявлення зв'язку з розподілом типів мотивації, а для категоріальних змінних F8d та F31 цей зв'язок було оцінено за допомогою побудови двовимірного розподілу.

За результатами дискримінантного аналізу виявляється, що прогностична здатність побудованої моделі дуже низька: 30,6% на даних по Україні, 31,2% – по Португалії, 29,1% – по Фінляндії та 26,5% – по Данії. Графіки канонічних дискримінантних функцій також показують високий ступінь подібності об'єктів, що належать до різних кластерів. Однак за критерієм рівності групових середніх спостерігається високий рівень статистичної значущості розбіжностей за всіма змінними, окрім відношення до найму для Португалії, відношення до найму та рівня освіти для Фінляндії,

відповідальності за роботу співробітників та можливості змінювати темп роботи для Данії. Це свідчить про те, що зв'язок між досліджуваними характеристиками імовірний, та потребується додатковий аналіз, що дозволив би виявити, які характеристики найбільше впливають на розподіл типів мотивації до роботи.

Аналіз статистичного зв'язку типів мотивації до роботи з основною діяльністю та головним джерелом доходу показує схожу ситуацію: значні розбіжності середніх по кластерам існують лише для деяких значень змінних, а критерій хі-квадрат, що показує високу значущість, для всіх випадків (по дві таблиці для чотирьох країн) є ненадійним. Тому стосовно цих змінних ми також потребуємо проведення додаткових тестів.

Для дослідження зв'язку між типом мотивації до роботи та економічною етикою ми використовуємо знов-таки дискримінантний аналіз, враховуючи ознаки з блоку економічної етики анкети другої хвилі ESS [15], які пов'язані з уявленнями респондента про принципи економічної етики та його практики стосовно економічної етики, а саме:

- ступінь згоди з твердженнями: «Принаймні частину свого вільного часу громадянам потрібно приділяти допомозі іншим» (E1), «Суспільство було б заможнішим, якби кожен дбав про власні інтереси» (E2), «Громадяни не повинні приховувати свої прибутки від податків» (E3);
- ступінь засудження ситуацій, в яких: хтось платить готівкою без рахунку або чеку, щоб не сплачувати ПДВ або інші податки (E13), хтось продає річ, що використовувалася раніше, і приховує недоліки цієї речі (E14), хтось перебільшує або підтасовує факти, що дозволяють отримувати страховку (E15), чиновник просить про послугу або хабар за виконання своєї роботи (E16);

– ступінь згоди з твердженнями: «Якщо хочеш «робити» гроші, неможливо завжди поводитися чесно (E17), «Потрібно завжди строго притримуватися закону, навіть якщо таким чином втрачаєш вигідні можливості» (E18), «Іноді є цілком припустимим нехтувати законом та робити те, що хочеш» (E19), «У наш час бізнес зацікавлений тільки у прибутках і не зацікавлений у поліпшенні якості або обслуговування покупців» (E20), «У наш час великі фірми домовляються між собою, щоб тримати ціни невинувато високими» (E21), «У наші дні покупці та споживачі мають більше можли-

востей для захисту своїх інтересів» (E22);

– як часто за останні 5 років респондент залишав собі здачу, отриману від продавця або офіціанта, знаючи, що вони помилилися та дали більше, ніж потрібно (E24), платив готівкою без рахунку або чеку, щоб уникнути сплати ПДВ або інших податків (E25), продавав річ, що використовувалася раніше, та приховував всі або деякі вади цієї речі (E26), невірно використовував або підробляв документи, щоб отримати щось, на що не мав права (E27), пред'являв завищені або необґрунтовані страхові вимоги (E28), пропонував послуги або хабар чиновникам за виконання їх роботи (E29), вимагав безпідставні або завищені пільги, соціальну підтримку або допомогу (E30).

Дискримінантний аналіз за цими ознаками показує результати, подібні до аналізу зв'язку між типом мотивації до роботи та соціально-економічним статусом, а саме *низьку прогностичну здатність моделі та близькість групових центрів до високого рівня статистичної значущості розбіжностей за змінними*. На даних по Україні вірно класифіковано 28,4% спостережень, по Португалії – 42,1%, по Фінляндії – 31,5%, по Данії – 26,7%. Варто відзначити, що в обох випадках на даних по Португалії точність розрізнення найвища з порівнюваних країн, що у поєднанні з відмінностями у розподілі типів мотивації до роботи дозволяє припустити, що різні типи мотивації зазнають більшого впливу різних характеристик.

Щодо загального впливу характеристик економічної етики на розподіл типів мотивації, то згідно з критерієм рівності групових середніх статистичну значущість мають розбіжності за такими змінними:

– на даних по Україні – всі розглянуті змінні, окрім E1, E2, E14-18 та E29;

– на даних по Португалії – всі розглянуті змінні;

– на даних по Фінляндії – змінні E1, E3, E13-16, E18-19, E21, E24 та E28;

– на даних по Данії – змінні E14-17, E22 та E24.

Як видно, *неможливо однозначно виділити ознаки, які б впливали на розподіл типів мотивації однаково у всіх країнах, що порівнюються*. Це означає, що для визначення характеру зв'язку, про імовірність якого свідчать статистичні критерії значущості, необхідно застосувати методи аналітичної розвідки.

Таким чином, за результатами проведеного аналізу не було виявлено чіткого зв'язку між типами мотивації до роботи та

соціально-економічним статусом, з одного боку, та з іншого – економічною етикою, однак є підстави вважати, що певний зв'язок між досліджуваними ознаками все ж таки існує. Логічно припустити, що він базується на інших принципах, ніж це закладено у теоретичній моделі. Для пошуку та розкриття цих принципів доцільно використати метод побудови дерев класифікації.

Зазвичай аналітична розвідка за допомогою цього методу виконується з використанням усіх ознак, що закладені в анкету, щоб охопити максимально широкий спектр можливих факторів впливу. Однак анкета ESS містить надто багато ознак, щоб такий аналіз був можливий, а обґрунтоване виділення підгруп ознак для аналізу «частинами» потребувало б розробки окремої дослідницької стратегії. Тому ми вирішили зосередитись на вже відібраних ознаках та у такий спосіб виділити серед них ті, що мають найбільшу вагу для визначення мотивації до роботи.

Дерева класифікації, побудовані з використанням приналежності до кластерів – типів мотивації до роботи як цільової змінної та ознак, що були відібрані для визначення соціально-економічного статусу та економічної етики, як предикторних змінних, мають у своїй структурі розподіл за такими ознаками:

– для України – F3, F19a, E28, E17, F6, E25, F19, E3, F2;

– для Португалії – E16, E28, F19, E3, E1, F3, E17;

– для Фінляндії – E14, E19, F18, F2, F19;

– для Данії – F3, E28, F31, E1, E2, F2.

Серед виділених ознак значна кількість таких, що містяться як значущі для двох та трьох країн, а також близьких за змістом, наприклад, E25 та E3 стосуються податків, F18, F19 та F19a пов'язані зі ступенем автономії в роботі, E1 та E2 стосуються взаємодопомоги у суспільстві. В цілому можна виокремити досить однорідне ядро ознак впливу, які по-різному комбінуються для різних країн. Існування таких різних комбінацій нагадує аналогічну ситуацію з розподілом типів мотивації до роботи по країнах, що знов повертає нас до ідеї про неоднорідний вплив одних й тих самих ознак на різні аспекти мотивації. Іншими словами, такі результати можуть свідчити про те, що зв'язок між мотивацією до роботи та соціально-економічним статусом і економічною етикою має не системний, а точковий характер. Це припущення потребує додаткової перевірки в рамках окремого дослідження.

Також варто зазначити, що побудовані моделі дерев класифікації мають виражено нерівномірну прогностичну здатність у випадку різних кластерів. Для України найкраще прогнозується кластер «амбітні» (87,4%), а для Португалії, Фінляндії та Данії – кластер «врівноважені» (93,8%, 96,3% та 78,1% відповідно). Крім того, розподіл кількості випадків між прогнозованими кластерами подібний до такого розподілу у наявних кластерах. Це також говорить на користь зазначеного вище припущення, оскільки, якби теоретична модель взагалі не відповідала емпіричним даним, такої відповідності прогнозів не виникло б, однак очевидно, що на нинішньому етапі вона не задовольняє дослідницькі потреби.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу варто виділити такі основні моменти.

Спроба побудувати емпіричну класифікацію типів мотивації до роботи на основі показників значущості тих чи інших аспектів роботи для респондентів показала, що існують базові типи мотивації до роботи, які можна спостерігати в усіх досліджених країнах, а також специфічні типи, відсутні в одній чи більше країнах. Аналогічні кластери у різних країнах співвідносяться не строго, але мають спільний впізнаваний профіль – графік розподілу середніх по групах.

Аналіз розподілу кластерів-типів мотивації до роботи по країнах у зв'язку зі значенням індексу ХоРоІн наводить на думку, що цей розподіл залежить від особливостей зайнятості та розподілу матеріальних і нематеріальних благ. Щоб перевірити істинність такого припущення, варто порівняти типи мотивації до роботи по всіх країнах, для яких наявні відповідні дані, у зв'язку зі структурою зайнятості / безробіття та показниками нерівності. Ми ставимо задачу провести такий аналіз у наших майбутніх роботах, що є перспективним напрямом досліджень зв'язку між працею та соціальною структурою.

Стійкого зв'язку між типом мотивації до роботи та соціально-економічним статусом і економічною етикою не було виявле-

но. Очевидно, що використана теоретична модель не відповідає спостережуваним реаліям. Однак деякі статистичні показники дозволяють припустити, що подібний зв'язок існує, але має інший характер, аніж той, що закладено в моделі. Результати дискримінантного аналізу та побудови дерев класифікацій свідчать про те, що такий зв'язок, якщо існує, то виражається у впливі окремих ознак на окремі ознаки, а не у системній залежності агрегованих ознак. Це положення ми також приймаємо як напрям майбутнього аналізу.

Що стосується структури мотивації до роботи, притаманній Україні, то у нашій країні спостерігаються деякі типи мотивації, що мають виражений соціальний портрет – це кластери «професіонали» та «годувальники», причому якщо перший властивий також Фінляндії та Данії, то другий є специфічним. У прогнозі, зробленому за допомогою побудови дерев класифікації, для України найбільш «характерним» – тобто найбільш вірно прогнозованим – типом виявився кластер «амбітні», тоді як для інших країн – «врівноважені». Це свідчить про те, що в Україні найбільш очевидний зв'язок з досліджуваними характеристиками має висока оцінка значущості різних аспектів роботи.

В цілому, ми розглянули зв'язки мотивації до роботи з іншими соціальними ознаками, що дозволяють оцінити її місце та вплив у організації суспільного життя. Отримані результати потребують подальшого розкриття та уточнення, тому можливості їхнього теоретичного використання обмежені. Оскільки емпіричні дані, використані для аналізу, були отримані у 2004 році, застосування результатів для аналізу сучасного стану суспільства необхідно проводити, враховуючи відповідну специфіку соціально-економічної ситуації. Перспективними напрямами подальшого дослідження видається розкриття причин варіативності типів мотивації та розробка теоретичної моделі типу мотивації до роботи як фактора та індикатора місця індивіда у соціальній структурі.

Література

1. Рабочий класс современной Украины / под ред. А.Г. Арсеенко. Киев: Институт социологии НАН Украины, 2017. 318 с.
2. Удалова Е. С. Ценность труда и трудовые ценности как фактор профессионального самоопределения личности. Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. 2011. № 23. с. 83–85.
3. Ламихов Ю. Б., Антонова О. Г. Управление мотивацией работников в условиях перехода к цифровому обществу. Материалы научно-практической конференции Дыльновские чтения «Общество и личность в условиях информационно-цифровых трендов». Саратов, 2019. с. 156–159.
4. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том второй. Книга II: Процесс обращения капитала. Ленинград, 1951. 527 с.
5. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. Москва, 1990. 575 с.
6. Куценко О. Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: Попытки западной социологии. Изд. центр Харьков. нац. ун-та им. В.Н. Каразина. 2000. 240 с.
7. Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе. Украинское общество в европейском пространстве. Київ, 2007. с. 33–104.
8. Оксамитна С. М. Самовизначення громадян у соціальній структурі українського суспільства. Грані. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/113/106/&usg=AOvVaw0EQOok4cST2NIFt5UNIF1h> (дата обращения: 15.07.2019)
9. Коваліско Н. В. Теорія практик, практики і дослідження стратифікаційних порядків. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/stmm_2010_2_5.pdf (дата звернення: 15.07.2019)
10. ESS Round 2: European Social Survey Round 2 Data (2004). Data file edition 3.5. NSD - Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
11. European Social Survey (2014) Weighting European Social Survey Data. URL: http://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/ESS_weighting_data_1.pdf (Last accessed: 15.07.2019).
12. ESS Round 2: European Social Survey (2016): ESS-2 2004 Documentation Report. Edition 3.6. Bergen, European Social Survey Data Archive, NSD - Norwegian Centre for Research Data for ESS ERIC.
13. Головаха Є. І., Горбачик А. П., Паніна Н. В. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. Київ, 2006. 142 с.
14. Райт Э. О. Марксистские концепции классовой структуры. Скепсис. URL: https://scepsis.net/library/id_608.html (дата обращения: 15.07.2019)
15. European Social Survey (2004) Economic Morality in Europe: Market Society & Citizenship. URL: <http://www.europeansocialsurvey.org/data/themes.html?t=econmorale> (Last accessed: 15.07.2019).

ПОЛІТИЧНА КОРЕКТНІСТЬ ЯК СУСПІЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: ГЕНЕЗА ТА СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ

Нехаєнко Оксана

аспірантка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61122, Україна,
o.v.nekhaenko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5201-8200>

Oksana Nekhaienko

PhD Student, School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svobody Sq., Kharkiv, 61122, Ukraine,
o.v.nekhaenko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5201-8200>

У статті розглядається проблема теоретичного визначення поняття «політична коректність» у предметній області соціальної теорії. Розкриваються різні теоретичні підходи до аналізу феномену, що досліджується. На основі теоретичних напрацювань лінгвістів і соціологів формулюється авторське визначення політичної коректності. Політична коректність розглядається як феномен, здатний впливати на формування порядку денного в суспільстві, що зумовлено її дискурсивним та нормативним характером. Необхідність саме соціологічного дослідження політичної коректності на міждисциплінарній основі обґрунтовано з огляду на складну генезу цього феномену одночасно як штучного регулятивного інструменту, локально-політичної лінгвістичної традиції та соціально-ідеологічної практики. Водночас із цим проблематизацію політичної коректності здійснено, виходячи з фактичного поширення її як практики за межі політичного простору її виникнення до світового масштабу. Наголошується на значенні та, водночас, недостатності висвітлення тематики політичної коректності в сучасному соціологічному дискурсі. Здійснюється короткий історичний огляд особливостей становлення політичної коректності як соціального феномену, аналізується контекст вживання даного поняття в існуючих напрацюваннях з цієї проблематики. Обґрунтовується необхідність виведення визначення політичної коректності з лінгвістично-мовної сфери та її соціологічної концептуалізації, зокрема, розробки категоріально-понятійного апарату, за допомогою якого стає можливим подальше дослідження політичної коректності як соціального феномену. Пропонуються можливі теоретичні підходи для подальшого вивчення політичної коректності. А саме формулюються два основні підходи до аналізу політичної коректності, які ґрунтуються на розумінні її як явища/феномену та як ідеології, що робить можливим подальше вивчення політичної коректності саме як соціального, а не виключно мовного феномену. В статті закладаються теоретичні та методологічні основи подальшої розробки тематики політичної коректності в соціологічному руслі.

Ключові слова: політична коректність, ідеологія, дискурс, установка, конструювання соціальної реальності.

The article deals with the problem of the theoretical definition of the concept of “political correctness” in the subject area of social theory. Different theoretical approaches to the investigated phenomenon are revealed. Based on theoretical developments of linguists and sociologists, an author’s definition of political correctness, which presumably possesses the potential of constructing social reality, is formed. Political correctness is seen as a phenomenon that can influence the formation of a social agenda, which is due to its discursive and normative nature. The need for a sociological study of political correctness on an interdisciplinary basis is substantiated with an emphasis on the complex nature of the formation of political correctness as an artificial regulatory tool, a local political tradition and a socio-

ideological practice. At the same time, the actual spread of political correctness as a formalized practice beyond the political space of its origin is considered as the core of the sociological problematization of political correctness. Within the framework of the article, the problem of the issue of political correctness is implemented, as well as the theoretical grounds for further study of this phenomenon are proposed. At the same time, a brief historical review of the specificities of the development of political correctness and the context of the use of this concept in the existing developments on this subject is carried out. The necessity of finding political correctness from the linguistic sphere and conceptualization directly in a sociological way is substantiated; at the same time we note the necessity of developing a categorical research apparatus with the help of which it is possible to further study political correctness directly as a social phenomenon. Two main approaches to the analysis of political correctness are being formed, based on understanding it as a phenomenon and as ideology, which makes it possible to further study political correctness precisely as a social phenomenon, and not just a linguistic one. The article lays the theoretical and methodological foundations for the further development of topics of political correctness in a sociological context.

Keywords: political correctness, ideology, discourse, installation, construction of social reality.

В статье рассматривается проблема теоретического определения понятия «политическая корректность» в предметной области социальной теории. Раскрываются различные теоретические подходы к анализу исследуемого феномена. На базе теоретических наработок лингвистов и социологов формируется авторское определение политической корректности. Политическая корректность рассматривается как феномен, который способен влиять на формирование социальной повестки дня, что обусловлено ее дискурсивным и нормативным характером. Необходимость социологического исследования политической корректности на междисциплинарном основании обоснована с упором на сложный характер становления политической корректности как искусственного регулятивного инструмента, локально-политической традиции и социально-идеологической практики. Одновременно с этим фактическое распространение политической корректности как формализованной практики за пределы политического пространства ее происхождения рассматривается как стержень социологической проблематизации политической корректности. Осуществляется проблематизация темы политической корректности, а также предлагаются теоретические основания для дальнейшего изучения данного феномена. Осуществляется краткий исторический обзор особенностей становления политической корректности как социального феномена, анализируется также и контекст употребления данного понятия в существующих работах по этой проблематике. Обосновывается необходимость вывода политической корректности из лингво-языковой сферы и концептуализации непосредственно в рамках социологии; отмечается необходимость разработки категориально-исследовательского аппарата, при помощи которого возможно дальнейшее изучение политической корректности непосредственно как социального феномена

Ключевые слова: политическая корректность, идеология, дискурс, установка, конструирование социальной реальности.

Однією з актуальних проблем, що стоять перед сучасними соціогуманітарними науками, залишається дослідження особливостей соціальної комунікації та впливу мови на суспільство. До таких особливостей сьогодні можна віднести політичну коректність, яка виступає чинником формування комунікативних моделей, тобто зумовлює те, яким саме чином має відбуватися комунікація. Власне, політична коректність формує «порядок денний» в суспільстві: це відбувається шляхом нав'язування конкретних мовних паттернів, встановлення меж, за які не може виходити комунікація.

Такі межі можуть встановлюватися та закріплюватися не лише на культурному та ціннісному рівнях, але й юридично. Відомими є випадки в США, коли за вживання певних слів та евфемізмів людина підлягає не лише суспільному осуду, а й адміністративній відповідальності. Для американського суспільства не є чимось незвичним і конкретні приписи щодо спілкування в університетах, наприклад, існують «мовні кодекси», які регламентують, що є допустимим, а що суворо заборонено у міжособовому спілкуванні [1,2]. Звісно, це лише окремі приклади, але навіть їх вже достат-

ньо для того, щоб зауважити: політична коректність має певний потенціал щодо конструювання соціальної реальності. Власне, цим і зумовлюється *актуальність* тематики політичної коректності в цілому та її соціологічної концептуалізації зокрема. Як справедливо зауважує С. Тер-Мінасова, мова є дзеркалом культури, в якому відбиваються громадська самосвідомість народу, національний характер, спосіб життя, традиції, звичаї, мораль, система цінностей, світовідчуття, бачення світу [3, с. 14].

В рамках даної статті важливо звернути увагу соціологів на проблемну ситуацію, що полягає, з одного боку, у відсутності соціологічного знання про характер впливу політичної коректності на суспільну свідомість, та, з іншого боку, у відсутності як категоріального, так і дослідницького (емпіричного) соціологічного апарату для вивчення і розуміння політичної коректності як феномену, що конструє соціальний простір в дискурсивній та ідеологічній площині. Запропоноване в статті визначення задає вектор подальшим дослідженням політичної коректності власне як окремого соціального явища (або процесу).

Зазначене вище актуалізує вивчення питань політичної коректності в соціальному та мовному аспектах, а отже, виникає необхідність конструювання соціологічного визначення поняття «політична коректність». На нашу думку, політична коректність є складним багатоаспектним феноменом, що має певний потенціал конструювання щодо суспільної свідомості. Іншими словами, політична коректність здатна змінювати соціальну реальність через вплив на мову. Нині потенціал політичної коректності в конструюванні соціальної реальності та свідомості є невивченим. У цьому ми вбачаємо головну *наукову проблему*: попри те, що на рівні повсякденної комунікації політична коректність вже об'єктивована, у соціологічному дискурсі тематика майже не розкривається. Існує декілька підходів, в межах яких політична коректність розглядається як соціологічна категорія, проте навіть у цих підходах поняття «політична коректність» не є центральним, а згадується лише як елемент теорії комунікації.

У даній статі ми виходимо з гіпотези, що політична коректність може розглядатися як один з засобів дискурсивно-ідеологічного впливу на суспільство.

Перш ніж перейти до розгляду вже згаданих у статі підходів, відзначимо, що сам термін спочатку мав суто публіцистичне коріння. Пізніше він був запозичений політиками, а також поступово ввійшов до

академічного дискурсу. Термін нині активно функціонує в рамках журналістського, публіцистичного, та наукового дискурсів, зокрема в США, проте загальноприйнятого визначення досі не вироблено, як немає і єдиного підходу до аналізу відповідного феномену. Це є наслідком максимально широкого контексту вживання поняття політичної коректності; внаслідок чого відбувається розмиття його меж, що спричиняє складнощі для операціоналізації.

Якщо говорити конкретно про соціологію, то феномен політичної коректності не вивчений соціологами. Частково проблематика політичної коректності розкривається зарубіжними дослідниками в контексті вивчення мовних особливостей міжкультурної комунікації, але це сфера інтересів, швидше, лінгвістів-перекладачів ніж соціологів.

Як було зазначено вище, одним з головних завдань є визначення поняття «політична коректність» у соціологічному ключі, що є першою ланкою у визначенні індикаторів, за допомогою яких стає можливим подальше соціологічне вивчення феномену.

Незважаючи на певний «мейнстримний» характер, тема політичної коректності не отримала вичерпного або більш-менш повного осмислення в науковій літературі; це стосується і соціології. Тим не менш, існує ряд наукових напрацювань з даної тематики, деякі з них можна вважати міждисциплінарними. Розгляд проблем, пов'язаних з політичною коректністю як феноменом, притаманним більшою мірою американській культурі, проводиться переважно дослідниками із США. Політичній коректності і питанням, що співвідносяться з нею, присвячені, зокрема, роботи Д. Адлера [4], Д. Соузи [5], Д. Лео [6], Д. Равич [7], Д. Тейлора, [8, 9], С. Уолкера [10] та інших. Особливістю більшості публікацій американських авторів є інтерпретація політичної коректності як одного з (ідеологічних) елементів освітньої доктрини США. Між тим, власне мовний і соціальний аспекти політичної коректності в роботах цих авторів або зовсім не висвітлюється, або відходять на другий план.

Значний вклад в становленні та популяризації політичної коректності належить дослідникам гендеру, бо саме гендерні дослідження так чи інакше підіймали проблеми мовної коректності. І в першу чергу мова йде про професора Гарвардського університету Робін Лакофф, в чій роботі основним предметом розгляду є соціокультурні аспекти мовної поведінки носіїв різних статей. Дослідження особливостей

мовної поведінки жінок і чоловіків розпочато ще в другій половині ХХ століття, саме тоді з'являються різні теорії гендерної проблематики. Вивчаючи особливості жіночої мовної поведінки, Р. Лакофф дійшла висновку, що ця поведінка відрізняється невпевненістю, меншою агресивністю в порівнянні з чоловічою поведінкою, більшою гуманністю і орієнтованістю на свого партнера по комунікації. Це виражається в нерішучій інтонації, частому вживанні ефемізмів, вставних виразів [11].

На розвиток гендерної лінгвістики значно вплинув фемінізм. Прибічники руху ввели поняття «сексистська мова», що позначало лінгвістичне вираження традиційно підпорядкованого становища жінки в суспільстві. Феміністки прагнули виключити «сексистські» слова і вирази з повсякденного ужитку, пропонували замість них лексичні одиниці, позбавлені дискримінативних конотацій, тобто ті, що демонструють рівноправність жінок у сучасному суспільстві. Прибічники феміністської ідеології активно підтримали ідеї і принципи політичної коректності, що спиралися на повагу почуттів і гідності найрізноманітніших верств сучасного суспільства та вираження цієї поваги у відповідних мовних формах [11]. Таким чином, розвиток гендерної тематики зіграв особливу роль у становленні та розвитку політичної коректності як такої.

Українськими дослідниками проблематика політичної коректності майже не розглядалася. Частково вона розкривається в роботах російських дослідників, наприклад А. Остроуха [12], Ю. Гуманової [13], С. Тер-Мінасоевої [3], М. М. Шульгіна [14], Л. Іоніна [15]. Дисертаційна робота А. Остроуха є фактично першою спробою нелінгвістичного наукового дослідження явища політичної коректності.

Сам термін «політична коректність» у найбільш поширеному значенні виникає в США наприкінці ХХ століття. Тоді політична коректність (*politically correct*, скорочено — PC) розумілася як будь-яка мовна поведінка, що «відповідає встановленим правилам». Довгий час дане поняття розглядалося як суто публіцистичне, і лише в другій половині ХХ сторіччя воно стало використовуватися американськими дослідниками гендеру. Першу ж згадку даного терміну зареєстровано в англійській мові в 1970 році в роботі «Black Woman» Т. Саде Vambara. Ця книга, присвячена питанням гендеру, була одною з перших, що звертала суспільну увагу саме на чорношкірих жінок як окрему верству суспільства, і саме в ній артикулювалася ідея, що рівність між людьми в першу чергу реалізується мовними засо-

бами. В 1975 році воно було зафіксовано у працях П. Гербера (1975's P. Gerber's Willa Cather and a Factson File). Після 1975 року дане поняття все частіш з'являлося на сторінках журналів та книг. З 1978 року термін використовували на сторінках *National Journal*, а в 1984 році він остаточно продемонстрував свою актуальність на VII Міжнародному форумі гендерних досліджень (*Women's Studies International Forum VII*). Зазначене прямо впливало на те, що вже в 1990-ті роки термін «політична коректність», який вживався переважно в публіцистичному дискурсі та в університетському середовищі США, отримав своє сучасне значення, що можна також визначити за допомогою поняття *neutral language*¹ [12]. Але такий розгляд політичної коректності істотно звужує потенціал її дослідження, оскільки має, скоріше, формально-лінгвістичний, технічний характер; його вочевидь недостатньо для подальшого розуміння її як соціального феномену.

Зазначені підходи до визначення та аналізу політичної коректності пропонують різне розуміння цього поняття. Вона може трактуватися як особлива ідеологічна реальність, мовний рух, культурно-поведінкова і мовна тенденція, мовна толерантність і так далі. Як відзначає російський лінгвіст С. Тер-Мінасоева, нам необхідно визнати певну несамостійність самого терміну «політична коректність». Невдалим його можна вважати головним чином саме через перший компонент у цьому сполученні. Але в той же час потрібно констатувати його усталеність, особливо в англійській мові, що дає нам серйозні підстави для розгляду політичної коректності як особливого лінгвістичного і культурного феномену [3, с. 225].

Вплив політичної коректності відбивається на взаємодії різних расових і етнічних груп, гендерній взаємодії, місці в суспільстві людей різного віку, соціального статусу, матеріального достатку. Виходячи з цього, С. Тер-Мінасоева вважає, що «політичну коректність необхідно розглядати як прагнення знайти нові засоби мовного вираження замість тих, які зачіпають почуття і гідність особи, утискають її людські права мовною нетактовністю і прямолінійністю відносно расової і статевої приналежності, віку, стану здоров'я, соціального статусу, зовнішності тощо» [3, с. 216].

Подібне визначення формулюється і М. Комлевим: «Політична коректність —

1 *neutral language* (нейтральна мова) — це мова, в якій мовець прагне уникати певних виразів чи слів, що можуть позиціонуватися як сенситивні, або такі, що зачіпають почуття окремих груп людей, об'єднаних за національною, статевою або віковою ознакою.

це поняття-гасло, що затвердилося в США; воно демонструє ліберальну спрямованість американської політики і має справу не стільки зі змістом, скільки із символічними образами і корегуванням мовного коду. Мова декодується знаками антирасизму, екологізму, толерантного ставлення до національних і сексуальних меншин, боротьби проти СНІДУ» [16, с. 279-280].

У деяких роботах поняття політичної коректності розглядається виключно з точки зору мовного коду. Наприклад, Р. Белл пише про певні норми поведінки, яких повинен дотримуватися індивід з точки зору оточуючих, причому деякі з цих норм будуть нормами мовної поведінки, так званими кодами відповідної мови [17, с. 137]. Політична коректність є наслідком зміни цих норм і стикається не стільки зі змістом, скільки з символічними образами і корегуванням мовного коду.

«Велика актуальна політична енциклопедія» визначає політкоректність як «культурно-поведінкову і мовну тенденцію, націлену на заміну сталих термінів, здатних зачепити почуття і гідність тієї або іншої особи, емоційно нейтральними і позитивними евфемізмами» [20].

В контексті наведеної дефініції, політична коректність, першу чергу, виступає як синонім комунікативної стриманості, а підкреслення її мовної природи прямо торкається дискурсивного аспекту політичної коректності.

Враховуючи існування різних точок зору на досліджуване нами явище, не можна обійти увагою визначення, в якому політична коректність розкривається з негативною конотацією (див. праці Л. Іоніна [15; 18]). Ось деякі приклади:

«Політична коректність як соціальний регулятив часто пов'язується з «лицемірством, прагненням уникнути реальних соціальних проблем, замовчуванням гострих соціальних протиріч, з дискримінацією більшості, насильницькою маргіналізацією сталих традицій. <...>...політкоректність – специфічна форма цензури сенсів <...>, це не стільки система заборон на вислови і самовираження, скільки метод реформування внутрішнього світу людини і самої структури мислення шляхом виведення ряду слів і понять з мови або мутації їхніх значень» [20].

«Політична коректність – світогляд, що формується сьогодні різними меншинами, які утворили м'яку коаліцію «потерпілих» і чия загальна ознака полягає в тому, що вони вважають себе в першу чергу жертвами, оскільки піддавалися дискримінації в тому або іншому вигляді» [18].

Російський дослідник Л. Іонін переконаний, що «політична коректність – це не що інше, як ідеологія сучасної масової демократії, що слугує, з одного боку, обґрунтуванню внутрішньої і зовнішньої політики держав із розвиненим капіталізмом, а з іншого – придушенню опозиції та будь-якого інакомислення і забезпеченню ідейного та ціннісного консенсусу» [15, с. 210].

На основі розглянутих підходів до феномену політичної коректності формулювати авторське визначення політичної коректності. Вона може трактуватися як нова ідеологія, як культурна тенденція, мовна толерантність, тощо. На наш погляд, розгляд політичної коректності в окремих аспектах суттєво звужує евристичні можливості її дослідження. Тож, важливо сформулювати таке визначення, яке дозволить продемонструвати, що політична коректність не може бути розглянута у вузькому сенсі. З нашої точки зору, *політична коректність – це дискурсивний культурно-поведінковий феномен, що містить ідеологічну і нормативну установку на подолання соціальних конфліктів і протиріч, яка реалізується через мову.*

У визначенні закладаються ключові елементи політичної коректності, які дозволяють об'єднати соціальний, психологічний та культурний розрізи. Тепер розкриємо кожен з елементів визначення.

1. Політична коректність – це не просто мовний феномен, а саме дискурсивний, оскільки, виходячи з визначення дискурсу, він характеризується соціальною контекстуальністю і ціннісно-ідеологічною напруженістю. Все це робить дискурс особливо важливим для вивчення різноманітних проявів соціальної реальності, зокрема вивчення політичної коректності. В даному випадку «дискурс» розглядається як похідне від поняття «мова» та наділене соціально-контекстуальним змістом.

2. Визнання політичної коректності як культурно-поведінкового феномену зумовлено тим, що політкоректна риторика формується під впливом культурного контексту і фіксується на поведінковому рівні. Цим підкреслюється конструйований характер політичної коректності та її взаємозв'язок з культурою і ідеологією, що панують у конкретному суспільстві.

3. Що стосується поведінкового аспекту, то тут мова йде про суспільні ефекти і наслідки політичної коректності, про її здатність до регулювання поведінки. Інакше кажучи, політична коректність є не суто лінгвістичним явищем, а феноменом культури, що через мову здатний формувати поведінкові моделі.

4. Характеристикою, що може викликати дискусію, можна вважати нормативний характер політичної коректності. Необхідно детальніше зупинитися на тому, що мається на увазі під політичною коректністю як нормативною установкою. В даному випадку нормативна установка – це жорстко встановлені рамки і приписи. Іншими словами, це відносно стійка сукупність установок і схильностей індивіда або соціальної групи сприймати світ певним чином. Ця установка формується завдяки впровадженню в суспільну і індивідуальну свідомість міфів і ідеологем, і, як наслідок, вона спричиняє підміну понять, спотворення соціальних зв'язків.

У контексті розкриття сутності політичної коректності як нормативної установи варто також згадати французького філософа М. Фуко, який вивчає «дискурсивні» (ментальні) структури, маючи на увазі під цим позначенням знання і нормативні системи, що діяли в різні періоди історії. Істинно науковим, об'єктивним дослідженням є, за М. Фуко, вивчення кожної нормативної структури як структури колективного несвідомого в її співвідношенні із структурою «влади» [19, с. 416].

Запропоноване вище визначення не є вичерпним і не претендує на повноту, але воно дозволяє позначити ряд найбільш сутнісних характеристик політичної коректності, отже, може бути прийняте як робоче та уточнюватися в ході подальшого дослідження.

Формуються два основні підходи до аналізу політичної коректності, що ґрунтуються на розумінні її як явища/феномену та як ідеології. Такий підхід уможливило подальше вивчення політичної коректності саме як соціального явища, що здатне прямо впливати на соціальну реальність, конструювати її.

Важливо продемонструвати, що політична коректність не є ані суто ідеологією, ані окремим її елементом. Насамперед її варто розглядати як ідеологічну установку, що містить в собі механізм впливу на суспільство, ґрунтується на дискурсивних та лінгвістичних прийомах. Цим закладається розуміння політичної коректності як особливого роду ідеологічного механізму.

Література

1. Китайчик М. Правовые механизмы противодействия «языку вражды» в СМИ. URL: <https://www.asi.org.ru/wp-content/uploads/2013/06/Kak-zashhit-obshchestvo-ot-yazyka-vrazhdy.pdf>;
2. Коливер С. Законы, запрещающие hate speech: действительны ли они? URL: http://old.memo.ru/hr/referats/hatespch/zak_kol.htm
3. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. URL: <http://www.twirpx.com/file/245066/>
4. Адлер Д. Борьба против политической корректности. Америка, 1994. № 442. С. 5-11.
5. D'Souza D. Illiberal Education: the Politics of Race and Sex on Campus URL: <https://www.dineshdsouza.com/books/illiberal-education-the-politics-of-race-and-sex-on-campus/>
6. Leo J. The New Verbal Order. US News & World Report, 1991. July 22. P. 14.
7. Ravitch D. Multiculturalism: E Pluribus Plures The American Scholar URL: http://saveourdeafschools.org/ravitch_1990.pdf
8. Taylor J. Are You Politically Correct? URL: <http://www.unz.org/Pub/newyork-1991jan21-00032>
9. Taylor J. Thought Police. Newsweek (New York), 1991. Jan 14.
10. Walker S. Hate Speech: The History of American Controversy URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/law-and-history-review/article/walker-samuel-hate-speech-the-history-of-an-american-controversy-lincoln-nebraska-and-london-university-of-nebraska-press-1994-pp-ix-217-1195-isbn-0803297513/90FBB2C38E53B77523CDFEBDBAA66091>
11. Lakoff R. Language and woman's place URL: https://web.stanford.edu/class/linguist156/Lakoff_1973.pdf
12. Остроух А. В. Политическая корректность в США: культурологический аспект проблемы: дис. Канд. Филол. Наук: 24.00.02 / М., 1998. 179 с. URL: <http://www.dissertat.com/content/politicheskaya-korrektnost-v-ssha-kulturolog-aspekt-problemy>.
13. Гуманова Ю. Л. Политическая корректность: как это делается в России. Россия и Запад: диалог культур, вып. 8, т. 1. М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2000. С. 195-202.
14. Шульгин Н. Н. За горизонтами политкорректности. Вопросы философии. 2003. № 6. С. 54-68.
15. Ионин Л. Г. Политкорректность: дивный новый мир. М.: ООО «адмаргинем Пресс», 2012. 112 с.
16. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. М.: Эксмо-Пресс, 2000. 1308 с.
17. Белл Р. Социоллингвистика. Цели, методы и проблемы. М.: Международные отношения, 1980. 320 с.
18. Ионин Л. Г. Апдейт консерватизма. Москва, изд. Гос. Ун-та «Высшей школы экономики», 2010. URL: <https://www.hse.ru/news/science/25458529.html>
19. Фуко М. Археология знания / пер. С фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой; вступ. Ст. А. С. Колесникова. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Университетская книга, 2004. 416 с.
20. Беляков А. Большая актуальная политическая энциклопедия / под общ. Ред. А. Белякова и О. Матвейчева. М.: Эксмо, 2009. 412 с.

Вимоги до оформлення наукових статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі»

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс).
5. ORCID автора.
6. Електронну адресу автора.
7. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (1800 знаків).
8. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
9. Текст статті.
10. Назва статті, прізвище автора, наукове звання, посада, місце роботи (поштова адреса закладу, де працює автор) українською, російською та англійською мовами.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до Microsoft Word - Microsoft Graph. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).

2. Шрифт - Times New Roman, розмір - 12, інтервал - 1,5

3. Поля - 2 см

Перелік літератури подається наприкінці статті у порядку згадування.

Бібліографія оформлюється згідно Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.

3. Формулювання мети статті.

4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA), Кодексу професійної етики соціолога (CAU), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.